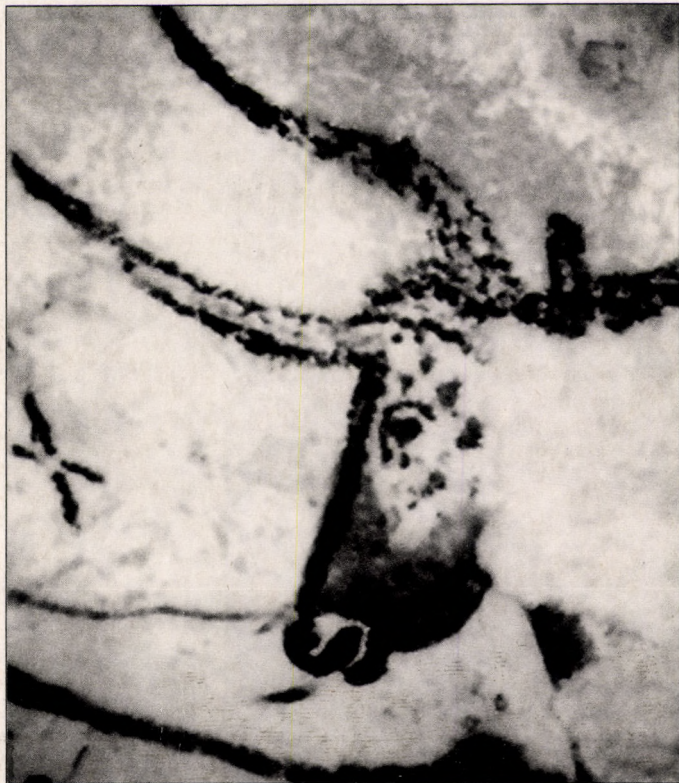

ÚJ FOLYAM IX. 9-10. SZÁM BUDAPEST, 2000. OKTÓBER ÁRA: 288 FT

MAGYAR SZEMLE

GRANASZTÓI GYÖRGY: ERKÖLCS ÉS POLITIKA MAGYARORSZÁGON –
FARKAS ÁDÁM AZ ALKOTÁS TÖRTÉNETÉRŐL – MOHÁS LÍVIA: AZ
ÍRÓ ÉS A PSZICHOLÓGUS – BOD PÉTER ÁKOS A GLOBALIZÁCIÓRÓL –
ERDŐDY GÁBOR AZ 1849-ES POLITIKA ELVEIRŐL – MIKLÓSSY ENDRE:
FÜLEP LAJOS – SZEPESI ATTILA: FERENCZY KÁROLY – GRÓH GÁSPÁR:
REMÉNYIK SÁNDOR – SNEÉ PÉTER: MÁRAI SÁNDOR – PRITZ PÁL:
HERCZEGH GÉZA – TÖRÖK BÁLINT: ELTÖRLENDŐ TÉNYEK?

HÍREK. A Magyar Szemle szerkesztősége új irodába, a VI., Csengery utca 82.-be költözött. A költözködés irodánk működésében egyhetes szünetet okozott júniusban. Ezért elnézést kérünk szerzőinktől, olvasóinktól.

Postacímünk és telefonszámunk, valamint szerkesztőségi fogadóóránk ideje változatlan maradt.

A Magyar Szemle 40 perces művészeti magazinja, a Színkép, a nyári szünet után szeptemberben ismét jelentkezik adásaival a TV2-ben, hétfőn a késő esti órákban.

A Magyar Szemle új és régi előfizetőinek kedvezményeket ajánlunk. Régi számainkat féláron, saját kiadású könyveinket 75%-os áron rendelhetik meg. Továbbá 20% árkedvezménnyel és díjtalan postázással rendelhetik meg szerkesztőségünk útján a következő kiadók könyveit: Kortárs, Nap, Orpheusz, Széphalom. A könyv ára magában foglalja a postázás költségét is. A megrendelhető könyvek listáját a 206–209. oldalon közöljük. Lapunkra előfizethet banki átutalással vagy drótpostán. Ha postai utalványt kér, küldje vissza a 210. oldalon található előfizetési szelvényt.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

<http://www.hungary.com/magyarszemle>

<http://www.net.hu/magyarszemle>

DRÓTPOSTACÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alap-program, Westel 900 GSM.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Antall György András, dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*
Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László,
Mellár Tamás, Molnár Gusztáv,
Szabados György, Szócs Géza, dr. Varga Csaba

Szerkesztőség: *Bácsi István, Csejdy Virág,*
Cselényi Béláné, Gróh Gáspár, Izinger Anna,
Kiss István, Mátis Livia, Tóth Klára

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM IX.	9-10. SZÁM	2000. OKTÓBER
KODOLÁNYI GYULA	<i>Fontos mozzanatok</i>	3
GRANASZTÓI GYÖRGY	<i>Erkölc és politika európai csatlakozásunk küszöbén</i>	5
FARKAS ÁDÁM	<i>Bálnadal és méhtánc</i>	25
MOHÁS LÍVIA	<i>Az író mint pszichológus, a pszichológus mint író</i>	40
MIKLÓSSY ENDRE	<i>Fülep Lajos, az utolsó magyar király</i>	50
SZEPESI ATTILA	<i>Angelus</i>	76
ERDŐDY GÁBOR	<i>Kísérlet a polgári forradalom demokratikus kiteljesítésére 1849-ben</i>	84
MEZŐ FERENC	<i>A Kaukázus a Szovjetunió összeomlása után II.</i>	108
BOD PÉTER ÁKOS	<i>A globalizáció régi-új arcai</i>	124

<i>1% metafizika</i>	PROHÁSZKA OTTOKÁR: <i>Élet kenyere</i>	152
	KÖRKÉP	
PRITZ PÁL	<i>Emóció és ráció</i>	156
GRÓH GÁSPÁR	<i>Reményik Sándor 110 éve</i>	165
SNEÉ PÉTER	<i>Éltem egyszer én, Márai Sándor</i>	176
TÖRÖK BÁLINT	<i>Szövegrontás</i>	180
METZ KATALIN	<i>Korona és kereszt kettős kötöttségében</i>	182
TÓTH KLÁRA	<i>Gdańskban repedt meg a berlini fal?</i>	185
KUBINSZKY MIHÁLY	<i>Technikai tökély és a menny kapuja</i>	189
GÁSPÁR G. JÁNOS	<i>Értékelvű pragmatizmus</i>	195
BRENNER JÁNOS	<i>Berlini anzix</i>	202

E számunk illusztrációi, valamint a borítón látható lascaux-i barlangrajz Farkas Ádám Bálnadal és méhtánc című esszéjéhez kapcsolódnak.

FONTOS MOZZANATOK

Ülök Tihanyban a teraszon. Szeptember tizenhatodika, szürkület. Nagyon szeretem ennek a napszaknak a történéseit. Lassan eltompulnak a dolgok körvonalai. A fák törzse fekete lesz, a tó mögöttük egyre világosabb, tompa ezüst. A rezzenéstelen tájban, a párás, szürke alkonyatban hirtelen szél kerekedik. Megérkezik a beígért időváltóság. Pillanatról pillanatra követhetem a határ nyomulását – a szélkeltét s a csend visszahúzódását, menekülését nyugat felé. A jegenye teste szemben velünk, lent a parton csavarodni, vonaglani kezd, de a víz még mozdulatlan. Még nem indult be a hullámozás. Idő kell ahhoz, hogy a kintartó szél ringásba hozza a nagy tavat.

Előttem a kerek vasasztalon finom, vékony műanyagterítő. Fehér, barna vékony vonalakkal csíkozott. Rajta nyomok, lenyomatok. Kosár feküdt rajta, egy halom zöld dióhéj, szőlő. Minderre csak nedves foltok, ragadós maszatok emlékeztetnek itt-ott, növényi morzsalék, finom szösz. Szőlőfürt kifosztott maradéka, szőlőlé-csöpp, dióhéj-ragacs. Bogarak mászkálnak az ősz gazdag, édes, keserű zsákmányai között, ilyen s olyan bogár, ki erre, ki arra. Kis univerzum.

Az ilyesmit hosszan el tudom bámulni. Nem tudom, hány órát töltöttem az életemből azzal, hogy a fény s a légváltozásait, a növényélet, a bogárélet lassú jeleneit bámultam önfeledten – hangya kitérőit, gyík meredt figyelését, hasának lüktetését cikk-cakkos megszaladásai között, sikló titkos surranását a fűben, jegenye vonaglását. Ilyenkor arra gondolok, ez az élet értelme, hogy mindezt látom, látha-

tom, átélhetem, cél és sürgetés nélkül. Ezekben a lassú vonulásokban, mozdulatokban, rezdülésekben fogom fel az idő végtelenségét és örök ismétlődését. Zsongó, sűrű egyidejűségét és az ismétlődés lehetetlenségét.

Regény, dráma, esszé, politika? Fülbemászók, hangyák vonulása.

Ezeknek az óráknak nincsen haszna. Csak annyi, hogy eszembe juthat valaki, aki nem él, aki ugyanígy bámulta ugyanezeket a moccanásokat órákon át, és ugyanarra gondolt, mint most én. Eszembe jut valaki, aki élni fog, és ugyanígy fog merengeni egy szürkületkor bogarak és szőlősze-
mek felett.

KODOLÁNYI GYULA

ERKÖLCS ÉS POLITIKA EURÓPAI CSATLAKOZÁSUNK KÜSZÖBÉN

Erkölc és politika, e két fogalom annyira távol esik egymástól, hogy a melljük társított képzetek együtt, első hallásra nyugtalanságot keltenek. Az nyugtalanít, hogy mostanában a közmegejtés szerint ellentmondás van erkölcs és politika között, mert a kettőt együtt nem lehet művelni. Mintha a közélet szereplői általában a hatalmat tekintenék fontosabbnak, s egyesek látványosan, már-már cinikusan haladnak el az erkölcsi természetű figyelmeztetések mellett, melyeket szoktak egyszerű marketingfogásnak is tekinteni. A hatalomból nem részesülő „néma többség” körében ellenben az a tapasztalat, hogy az emberek mindenekelőtt az erkölcsi természetű felvetések, ítéletek iránt fogékonyak, különösen, ha egy-egy politikai tettet kell megíéltetni.

Érték és érdek, erkölcs és politika ellentétekként jelennek meg tehát az első pillanatban. Ezt azért szükséges máris kidomborítani, mert az európai integráció mélyebb, gondolati természetű bonyodalmaikat vizsgálva megkerülhetetlen, hogy ne nézzünk messzebb, vagy ha úgy tetszik, mélyebbre. Ezért a továbbiakban, az integráció erkölcsi, éntudatunkat formáló kihívásait az említett ellentét értelmezése jegyében szeretném áttekinteni. Ebben a szándékban az általános fogalmi fejtegetéseken túl az is benne van, mit jelent a modernség születése, amelyet az igazság pillanatának lehet nevezni, mit jelent továbbá ugyanez az úgynevezett „európai értékek”, valamint a modern magyar

nemzettudat szempontjából. A fejtegetésnek el kell vezetnie ahhoz, mit jelent a mai értelemben polgárnak lenni a nemzetben.

*

Ha az *erkölcsöt* a jóság és az emberi cselekvés tudományának tekintjük, akkor e tudomány segítségével arra kell választ kapni, hogy melyek a boldogsághoz vagy az erényhez vezető helyes elvek. Másrészt a *politika* mint törekvés mindig a hatalomban való részesedésre, vagy csoportok, akár államok hatalmának befolyásolására, megosztására irányul.

Demokratikus intézményi keretek között az uralom legitim erőszakon alapszik. Erkölc és politika, érték és érdek ellentétének megértéséhez tehát azt kell látni mindenekelőtt, hogy a demokráciában az uralom legitimitását elsősorban a törvényalkotás ésszerűségén alapuló szabályalkotás jellemzi. Ugyanakkor a demokratikus uralmi berendezkedés megalapozásához még további két tényező is hozzájárulhat. A politikai uralom jelentős mértékben támaszkodhat ugyanis a szokások által szentesített hagyományokra, valamint adott esetben arra a tekintélyre (karizma), amely rendkívüli, személyes, kegyelminek mondható adomány következménye.

A politika iránti érdeklődés napjainkban, 1990 óta mindenképpen a legitim erőszakon alapuló hatalom kérdését feszegeti. A politika ethoszának a mély ellentmondása az, hogy az erkölcsi elvek következetes alkalmazásakor nem szokás törődni az etikus cselekvés következményeivel. Ha például egy politikus politikai akciója során következetesen tartani kívánja magát a kereszténység valamely alapelvéhez, komoly bajba kerülhet. Gondoljuk meg, mi lehet a politikai következménye a „ha megdobnak kővel, dobj vissza kenyérrel” parancsának, vagy például a másik-

nak, miszerint ha megütnek, „fordítsd oda a másik orcádat” is. Az utóbbi példánál maradva, az evangélium szellemében nem lehet háborút viselni, mert ahogy Max Weber mondja, ez a méltóságnélküliség etikája. Ez a parancs egyáltalán nem törődik azzal, hogy van-e joga a másiknak megütni engem vagy sem. Szándékainkban mindenképpen szentnek kell lennünk, ez ennek a parancsnak a lényege.

A hétköznapi életben, a sajtóban, a közéleti eseményekkel összefüggő egyéni állásfoglalásokban egyébként lépten-nyomon felbukkannak a különféle erkölcsi követelmények, vagy még inkább az ilyen elvek, igények nevében megfogalmazott vádak. Az egyik legegyszerűbb eset például az, amikor a közszereplőt hazugsággal vádolják, mert politikai célja érdekében elkendőzi vagy elhallgatja az igazságot. Ezért lehet tehát azt állítani, hogy a politikai döntéshozó folyamatos konfliktusban áll egyrészt hatalmi céljaival, másrészt az erkölcsi elvekkel.

Ezt a konfliktust három körülmény bonyolítja, ezért a továbbiak kedvéért néhány mondatot feltétlenül szükséges szentelni nekik. Egyrészt minden vallásban, így a kereszténységben is probléma, hogyan lehet megbékélni eltérő életformák egymáséval különböző erkölcsi elveivel. Régen más volt a szerzetesek, a nemesi, főrangú rendi állású személyek vagy éppenséggel a jobbágyok, polgárok erkölcsse. A városi polgárság körében például szerte Európában racionális bizonyítási eljárásokat kívánt a jog mint az erkölcs minimuma, miközben a nemesség körében peres ügyben a párviadal mint isteni ítélet dönthetett. Első ismert városi oklevelünk, Nagyszombat 1238-as kiváltságlevelével például tiltotta a párviadalt, így erkölcsiségében e régi városunk akkor közelebb állott a távoli németalföldi városokhoz, mint a szomszédos Pozsony megyei nemesekhez. Ma sem vitatható, hogy társadalmi környezetől függően igencsak eltérő erkölcsi elvekkel lehet találkozni. Mindez azért fontos, mert nagy különbségek, mondhatni zavarok

származnak ilyenformán abból, hogy mit lehet *legitim erőszaknak* tekinteni.

Erkölcs és politika egyik nagy dilemmája tehát abból fakad, hogy maga a vallás sem tud mindig következetes választ adni arra, mikor fogadható el az erőszak, mindenekelőtt a politikai erőszak a társadalom vagy valamely társadalmi csoportosulás védelmében. A lineáris, egyirányú, egyszerű ok-okozati kapcsolatokkal jellemzett kulturális elmentmondások hívei és elméletalkotói számára ez az egyik legkomolyabb lecke. Így például mindazok számára, akik azt hiszik, hogy az állam, például a plurális demokrácián alapuló modern állam modellje mindenütt hasonló, és ebben az általános, modellszerű formájában történelmi, természet adta szükségszerűség.

Megelőlegezve egy későbbi következtetést, már itt rá kell mutatni, hogy ez az európai integráció egyik nagy illúziója, avagy félreértése. Éppen ellenkezőleg, a történelem példái azt mutatják, hogy – szoros összefüggésben a legitim erőszak erkölcsi problémájával – a modern európai állam legalább négy különféle modellen alapszik, s hogy az egyes országok közti különbségek ezt a tényt még ma is jól tükrözik. Más és más felfogást eredményezett a katolikus (jezsuita) államfelfogás, a református vagy az evangélikus vallás viszonya a hatalomhoz, csakúgy, mint azok, amelyek vallási megfontolásoktól függetlenül az abszolutista monarchia egységét fogalmazták meg. További részletek kifejtése helyett elég csupán jelezni, hogy a mai Európai Unióban is legalább négyféle nemzet különböztethető meg aszerint, hogy milyen a kapcsolat a polgártársadalom és az állam között. Magától értetődik tehát, hogy az adott erkölcsi keretek között eltér egymástól a legitim erőszak fogalmának tartalma.

Erkölcs és politika paradox összefüggését még két további, a közéletben folyamatosan felbukkanó ellentmondás jellemzi. Az egyik az *érzületi etika* és a politika ellent-

mondása, amely egy érzelmi logika által vezérelt személyt felment az alól, hogy tetteinek következményeit mérlegelje. Cselekszik, sokszor vakon, mert erkölcsileg igaz van. A cél szentesíti az eszközt. Gondoljunk a szentszobrokra, amelyeknek fejét a francia forradalom laikus hevületében módszeresen letörték. Gondoljunk a különböző forradalmárookra, akik egy szebb jövő, egy szép új világ ígérének megvalósítása érdekében halomra ölték vagy nyomorították politikai ellenfeleiket még a közelmúltban is. *A felelősségetika* ettől azért különbözik, mert számol a tettek következményeivel, azaz utólag igazolandóknak tekinti őket. Ugyanakkor ennek alapján sem lehet megkerülni azt az ellentmondást a politikával, hogy jó dolgokból rossz, rossz dolgokból pedig jó születhet.

Ha a politikán mindenfajta vezető tevékenységet értünk, akkor az eddigiekben jellemzett feszültség nemcsak az állam, a demokratikus intézmények irányító szereplőire vonatkozik, hanem kiterjed az élet legkülönbözőbb területeire (vállalatok, szakszervezetek stb.). Összegezve mindenesetre ki lehet mondani, hogy erkölcs és politika ellentmondása általában a legitim erőszak körül forog. A politikai felelősséggel tartozik tettei erkölcsi hatása miatt, s az ellentmondást csak önmagában képes feloldani. A felelősséget vállalnia kell a következményekért, folyamatosan ki kell békítenie egymással a politika ördögét a szeretet szellemével.

*

A következő kérdés arra vonatkozik, mi ad aktualitást erkölcs és politika ellentmondásának, amely a lélekben zajlik. Ez a kérdés az eddigieket történeti távlatba helyezi. Minthogy a kétpólusú világrend eltűnése még a közelmúlt része, nem kíván különösebb indoklást, hogy napjaink változásait e nélkül a távlat nélkül nem lehet megérteni. Kor-

társaink számottevő része megérte ezt a gyors változást, ezért annak következményeit magában hordozza. Most tehát arra kell keresni választ, az elmúlt tíz évben hogyan változott meg a bennünket körülvevő világ az eddig elmondottak a szempontjából

A hosszú, marxista ideológia által átszótt évtizedek jó néhány öröksége ma is hat. Így például időről időre rá kell mutatni, hogy az ember múltját, ellentétben a marxista determinizmus felfogásával, nem lehet egységbe foglalva értelmezni. Tévedés azt állítani, hogy a világban létezik a dolgoknak olyan rendje, amely más dolgok rendjét befolyásolni tudná. Ha tehát nincsen egységes rend a világban, akkor azt sem lehet elhinni, hogy a történelem egységes rendbe illeszkedik.

Napjaink filozófiája, erkölcsének értelmezése egyrészt abból indul ki, hogy sokféle kultúra, sokféle egymással nehezen meghatározható tevékenység él egymás mellett. Másrészt viszont, tovább tágítva a megismerhető múlt, vele az erkölcs és a legitim erőszak lehetséges formáinak körét, ebből újabb következtetést kell levonni. Az erkölcs és a politika korunkban, napjainkban nem egyszerű ok-okozati kapcsolat jegyében kerül ellentmondásba egymással, mint korábban, hanem folyamat közepette. Ezért immár nem azt nézzük, mi az oka egy jelenségnek, hanem azt, hogy milyen összefüggések között jön létre. Vagyis a világot rendező nagy elvek helyett másfajta szabályszerűségekre terelődik a figyelem.

Mindez oda vezetett, hogy a közélet, a nyilvánosság, benne az érték és az érdek folyamatos ellentéte új megvilágításba került, s ebből komoly közéleti zavarok, mondhatni az erkölcsi elvek sokrétűsége, nagyobb ellentmondása, nehezebb értelmezése következett, amit sokan a közerkölcs széthullásaként élnek meg. A hidegháborút követően a régi demokráciákban is módosult jó néhány egyszerű elv, például az, hogy mit jelent a „hazaárulás”.

Közép-Európában és Kelet-Európában is megbuktak vagy legalábbis jelentős mértékben átalakultak az autokrata és az államszocialista rezsimiek. Megszülettek az „új demokráciák”, élesedik a vita mindenütt arról, hogy egyáltalán mit is jelent maga a demokrácia mint erkölcsi norma. Ám még valami tisztázódott. A második világháborút követő évtizedek tapasztalatai alapján lassan-lassan kibontakozott, majd megszilárdult az a felismerés is, hogy a plurális, parlamenti demokrácián alapuló társadalmi berendezkedésen, piacgazdaságon és nemzetállamon kívül nincsen más elfogadható, példaként követhető formáció.

Meg kell jegyezni, még néhány évvel ezelőtt, lényegében a balkáni, különösen a koszovói válságot megelőző időig tartotta magát az az egyébként idejétmúlt, lényegét tekintve pedig már a második világháborúban vereséget szenvedett felfogás, hogy egy olyan rendszer, mint Miloševics Jugoszláviája, vagy, szerényebb mértékben Meciar Szlovákiája, a nyugati polgári demokráciák alternatívája lehet. A polgári demokrácia pluralizmusának ellensúlyát ebben a képletben egy szélsőségesen centralizált, nacionalista nemzetállam és a hozzá kapcsolódó militáns erkölcsiség és üdvtan képezte. Az efféle holista közösség esetében „a nép” képzete azon a feltevésen alapul, hogy a nemzetben integrálódó társadalom egésze sokkal többet jelent, mint a benne élő emberek összessége. A nemzet, mint szerves egész, olyasmit sugározna tehát vissza, aminek mindenki alá van vetve. Ez végeredményben erkölcsi-politikai programmal kódolt lények, egy hangyabolyhoz hasonló társadalom képzete.

Nem állítható azonban, mintegy a másik végletként, az sem, hogy a polgári demokrácia, mint a háború utáni demokratikus Európa jellegzetes formációja és a pluralizmus modern filozófiájának kifejeződése, önérvényesítő egyedek és csoportok folyamatos küzdelmét, netán anarchiáját hirdetné egy erkölcs nélküli hatalmi mezőben. Ellenkező-

leg. Éppen a múlt sajátos, újfajta felfogásán alapszik az a felismerés, hogy különféle szellemiségek, kulturális örökségek, azaz eltérő realitások békésen élhetnek egymás mellett, sőt egymással összekapcsolódva, egymást gazdagítva alkothatnak harmonikus egységet. Tény, hogy az efféle realitások a bennük élő emberek számára kényszereket jelentenek. Ám ebben az összefüggésben az egyik általános erkölcsi elv az, hogy mindezek a külső szemlélőből nem elutasítást, ellenérzést váltanak ki, hanem tiszteletet és figyelmet érdemelnek. Valamennyi együttes a maga normái szerint teljeseedik ki. Vagyis egymás mellett élő múltakról és jelenekről van szó. Nem kétséges, hogy adott esetben számos közös elem is felfedezhető bennük, de – s ez az új felfogás lényege – nem sugároznak egységes jelentést, továbbá nem alkotnak sem globális, sem zárt rendszert. Mindez szöges ellentétben van a marxizmus determinista, termelőerőkön és termelési viszonyokon, osztályharcon keresztül érvényesített, globalizáló és egységesítő szemléletével.

*

Erkölc és politika általános kapcsolatának, továbbá a plurális világ erkölcsi kereteinek rövid jellemzését követően elérkezett az ideje, hogy tisztázzuk, miféle sajátosság mutatkozik napjainkban az európai integráció értékrendjei és érdekrendszerei kapcsolatában. Bizonyos helyzetekben nem kerülhető meg a történeti körülmények tisztázása. Így az említett sajátosság sem világítható meg önmaga története nélkül. Mielőtt rátérnénk tehát az európai értékek és érdekek problémájára, tisztázni kell, hogy milyen körülmények között kristályosodtak ki ezek az alapelvek.

Rá kell persze mutatni arra is, hogy az, amit történetiségnek szokás nevezni, nem egyszerűen az időben egymás után következő eseményeket jelenti. Ezért az eddi-

giek folyamán már megkezdett gondolatmenet folytatása helyett most kitérőre van szükség. Ennek során tisztázandó, hogy mit jelent az igazság pillanata, mi az a különös, mondjuk így kegyelmi állapot, amelyben a napjaink legáltalánosabb európai erkölcsi elvei, a sokat emlegetett, de vajmi kevésbé értelmezett „európai normák” egyáltalán megszülethettek. Mert a politikai erkölcs mára megfellebbezhetetlennek mutakozó, európai integrációnkat meghatározó elvei, parancsai nem véletlenül és nem is akármikor kristályosodtak ki. Másrészt éppen annak következtében érvényesülnek tartósan és erőteljesen, hogy keletkezésükkor különleges izzásban voltak a közéletet formáló embeerek, s ez az energia is része, méghozzá a mélyben, a lélekben helyet foglaló része a közgondolkodásnak.

Hannah Arendt *Múlt és jövő között* című könyvében sajátos kifejezést használ egy különleges történelmi helyzet jellemzésére. A tudatformáló elit számára a második világháború végén *„Franciaország összeomlása, ez a... teljesen váratlan esemény, egyik napról a másikra kiüresítette országuk politikai színpadát, amelyet attól kezdve gazemberek és ostobák bábszerű figurái uraltak, őket pedig, akik természetesen sohasem vettek részt a Harmadik Birodalom hivatalos életében, vákuumként szippantotta be a politika”*. Az efféle helyzetek ritkán állnak elő és természetesen kiszámíthatatlanok. Átmenetiek, nem is tartanak soká, a szereplők, a résztvevők pedig rövid, igen intenzív közélet után visszahullanak ismét a személyes, egyéni élet szürkésébe, netán a börtönélet sötétségébe, vagy valamilyen sajátos depresszióba.

A világháború utáni időszak mindenképpen az Arendt által tömören jellemzett, különös, kiüresített politikai színpadoké volt szerte Európában, így hazánkban is. A nevezetes „koalíciós évekről” szóló lelkes visszaemlékezések például mindig kidomborítják az őket követő kommunista hatalomátvétel éles kontrasztját. Hasonló eufória jelle-

mezte nálunk 1956-ot és 1989-90-et is. A politika színpada tehát kiürül ilyenkor, s olyanokat taszít fel reá egy titokzatos erő, akiknek többsége eredetileg vagy nem akart, vagy nem is lett volna képes részt venni a köz dolgaiban. A kulcsszó a *köz dolga*, helyesebben az, amit a 18-19. században „közboldogságnak” vagy „erénynek”, esetleg „dicsőségnek” neveztek a kifejezések erkölcsi tartalma alapján. Mindenképpen egy tágabb közösség érdekeit szolgáló áldozatvállalás szándéka fúti ilyenkor a szereplőket. A személyes érvényesülés vágyát, a közönséges tetszeni akarást, netán sztáralúrókat ebben a helyzetben elnyomja vagy egyszerűen lefojtja az a törekvés, hogy katonaként, valamilyen őrhelyen lehessen szolgálni az ügyet, amely sorstársak „*közboldogságát*” hivatott elősegíteni.

Ennek a fejtegetésnek az a célja, hogy megvilágítsa a ma előttünk magasló Európai Unió létrejöttének körülményeit, s hogy párhuzamot lehessen vonni azzal a helyzettel, amelyet az 1989-90-es „*rendszerváltozásnak*” szokás nevezni. A tartalmi vonatkozások előtt azonban, azok jobb megértése érdekében nem lehet megkerülni a kérdést, jellemzi azt az egyedülálló tudati állapotot, amelyben a résztvevők szerepet vállalnak. Erre nem csupán az erkölcs és a politika közötti különös kapcsolat jobb megértése miatt van szükség. Felvillantható ezáltal valami a múlthoz fűződő kapcsolatról, a múlt újfajta értelmezésének természetéből is. Azaz a megértés érdekében tisztázni kell azt a viszonyt is, ami bennünket köt a probléma múltjához, történetéhez. Márpedig ez a viszony, újból rá kell mutatni, alapvetően átalakult az elmúlt években, mert más lett az időbeliségről alkotott kép.

Az új európai ethosz természetét, mint utaltunk rá, keletkezése segít megérteni. Mindenki elismeri, hogy Robert Schumann, Jean Monnet, De Gasperi vagy Adenauer előtt nem lebegett példakép, modell, amikor az egyesült Európáról gondolkodtak. A politika színpadának kiürülése, a kü-

lönleges kegyelmi állapot úgy jön létre, hogy semmilyen hagyomány sem képes előrelátni bekövetkezésüket. A szereplők ilyenkor szinte gondolkodni sem képesek, az új helyzetben nincs idő az elemzésre, a távlatteremtésre, a töprengésre, cselekedni kell minél előbb, mert egy időre a valóság és a gondolkodás útjai elválnak egymástól. Így született meg a körülmények természetes következményeként, egyébként éppen akkortájt, a negyvenes évek derekán az egzisztencialista filozófia, amely a részvételre, a cselekvés iránti elkötelezettséget hirdető újfajta magatartásra buzdított. Az elkötelezettség azt jelenti, hogy erkölcs és politika szorosan összefonódik a cselekvésben. S hogy a cselekvés energiái, különösen ha azok erkölcsöt formáló energiák, tartósan fejtik ki hatásukat.

Sartre egzisztencializmusa, Mounnier perszonalizmusa új aktualitást és tartalmat adott az elkötelezettségnek 1945 után, de az minden korban hasonlóan értendő, ha a hangsúlyt a nem-semleges magatartásra helyezzük egy kötelességekkel vagy eszmékkel kapcsolatos összeütközésben. Ebben az értelemben már Jézus is elkötelezetten cselekedett, amikor kiűzte a kufárokat a templomból.

Az elkötelezettség élményét és hevületét kell tehát elképzelni, amikor később, már megváltozott körülmények között az efféle hirtelen felizzó, bámulatosan termékeny és korszakokat meghatározó különleges helyzetekre gondolunk. Nyilvánvaló, hogy ilyenkor megváltozik a tudat működése, mert a tapasztalat, a gátlások, a múlttal kapcsolatban felhalmozott tudás nem fejtik ki megszokott hatásukat. A szereplők tehát, mondhatni, a cselekvésbe menekülnek. Ebben a köztes periódusban viszonylag hamar, a cselekvők képességeitől függően megszületnek azok az erkölcsi elvek és politikai döntések, amelyek azután egy következő, igencsak lassú tempójú és hosszú időszakban folytatják sugárzásukat, s folyamatos elemzés, gondolkodás és értelmezés tárgyát képezik.

Erre a helyzetre tehát nem lehet felkészülni. Ilyenkor nem világos már az sem, hogy mi a véletlen, mi az esetleges. Kiderül például, hogy a véletlen más szinteken, az idő másfajta felfogásában, sajátos összefüggések között akár még meg is magyarázható. Ám akkor, a cselekvés szenvedélyes pillanatai között nincs idő az efféle eszmefuttatásokra.

*

Hogy milyen sebeket hordozott Európa 1945-ben, nem szükséges részletezni. Az amerikai és a szovjet hadsereg találkozója és kézfogása az Elbánál egyszerre jelképezte a világháború végét és Európa drámai hanyatlását. Az „igazság órájában” a közélet szereplőit rögeszmekeként foglalkoztatta, hogyan lehet megakadályozni, hogy a pusztulás még egyszer bekövetkezzen. Hogyan lehet tartós békét teremteni. Hogyan építhető újjá Európa, hogyan lehet életet lehelni a széthullott társadalmakba és életkörülményeiket megjavítani. Ez a háttere az egyesült Európa születésének, amely egyébként, mint ötlet, már a háború előtt foglalkoztatott néhány szellemi embert.

A közélet szereplőinek vágya az új, egységes Európa megteremtésére csak a romokon volt képes erőre kapni és erkölcsi paranccsá alakulni. Churchill beszéde ütötte meg az alaphangot hozzá. A beszéd 1946. szeptember 19-én hangzott el a Zürichi Egyetemen, s jó példa arra, hogy erkölcs és politika kivételes helyzetben egygyé válik. Churchill ekkor az európai egyesült államok megalakítására hívott fel, ez kétségtelenül politikai elem. De azzal, hogy szakítva a nemzetállami retorikával, a nemzetek közti megbékélés zálogának az újfajta, különböző népeket egybefogó patriotizmust nevezte meg, továbbá hogy az európai nemzeti érzés megteremtésére hívott fel, merőben eltért a szokásos győzelmi beszédektől. Olyan új erkölcsi elvek

körvonalaira tett utalást, amelyek teljes mértékben különböztek a győztesek és vesztesek viszonyát rendezni hivatott, hagyományos, mondhatni ősi elvektől.

A mai Európai Unió tehát az 1945 utáni Európa újjáépítésének szándékából született. Abból a parancsszerűen megélt felismerésből, hogy soha többé nem fordulhat elő az a barbárság. A megvalósítás módjának azonban nem volt sem olyan régi hagyománya, sem olyan közkeletű erkölcsi példája, amelyre hivatkozni lehetett volna.

Ebbe nagy hangsúllyal tartozik ma is a holokauszt, mint élő és új, alig-alig feldolgozható tapasztalat. Az egyesült Európa megszületésének egyik különleges mozzanata ez, amely árnyékként terül valamennyi vele kapcsolatos okfejtésre. Hogy ennek milyen komoly következménye lett, az is bizonyítja, mára a plurális demokráciákban a fajgyűlölet kizáró okká vált. Az 1941-es wannseei konferencia, amely meghozta a döntést, mert megnevezte a zsidóságot, mint elpusztítandó fajt, s színhelye, az elegáns, a Havel folyóra néző villa az új európai mitológia része lett, a döntést kivitelező haláltáborokkal együtt. A zsidóság tragédiája tehát az integrációban nem „egyszerűen” a múlt részeként, történetként, hanem a máig ható, meghatározó erkölcsi alapvetések foglalataként van jelen. A ma demokratikus értékei között, a szélsőségek elutasítása mögött ez az árnyék magasodik, s erkölcsi hagyománnyá értelemszerűen csak 1945 után válhatott.

Jelentősnek, ugyancsak meghatározónak mondható az az erkölcsi elv is, miszerint az új Európának nem a győzőknek a legyőzöttek felett kiépített hatalmán kell nyugodnia. Miként azt a Churchill-beszéd is kidomborítja, a nemzetközi kapcsolatokban a hatalom a közös érdek, a demokratikus eszmények érvényesülését jelentik. 1989. december 9-én, amikor az úgynevezett Európai Tanács Strasbourgban a német újraegyesítésről döntött, ez a churchilli elv érvényesült. A német egységet Európa

LASCAUX, „NAGY FEKETE TEHÉN”

a magáénak mondta ki, de nem mint a hagyományos német egység megvalósítását, a német nemzetállam újbóli megszületését. Az új német egység az európai integrációba illeszkedő folyamat lett a tagországok szerint, amely Kohl kancellár szavaival az érem két oldalát mutatta, az európai egységet a német mellett. Nem véletlen, hogy az integráció politikai folyamatai éppen ezután kaptak új lendületet.

Az 1945 és 1950 között kimondott és a közgondolkodás részévé lett harmadik elv a német–francia megbékélés. Ennek a kívánsága és kivitelezése, hasonlóan a korábbiakéhoz, általános, máig ható következményekkel járt. A német–francia megbékélés szorgalmazása különösen jól mutatja egyébként erkölcs és politika rendkívüli körülmények között kibontakozó szoros egységét. Ezt ugyanis nem lehet önmagában, valamilyen hatalmi tengelyként, geopolitikai szükségszerűségként értelmezni. Lehet, hogy a Német-

ország gyors felfegyverzését sürgető amerikai politika és a francia politika félelme ugyanettől, az új német hatalom létrehozásától mind-mind tisztán politikai megfontolások voltak. De a nemzetek közti megbékélés elvének következetes, ma már az Európai Unió minden szintjén érvényesülő parancsa nem fokozható le geopolitikai absztrakcióvá. Ellenkezőleg, nemzeti és közösségi érdekek összebékítésének az elvévé, példává, az integrációt meghatározó értékévé vált ez is.

Az európai integrációban a továbbiakban a politika erkölcsi legitimitását adó újabb és újabb értékek bukkantak fel, de lényegüket tekintve ezek mind visszamutatnak az eredeti elvekre, vagy levezethetők belőlük. A „múlt és jövő” közti kivételes kegyelmi állapot, az igazság pillanata a jelekből ítélve 1950-ig tarthatott. Ez Robert Schumann tervének, az európai szén- és acélközösség koncepciójának ideje, amely mintegy megtestesítette a negyedik nagy elvet: a politikai egységet nem erőszakkal kell elérni, hanem a gazdasági együttműködéssel, ami az egység felé haladó Európa motorja kell hogy legyen.

*

Ha az 1989-90-es itthoni igazság pillanatát, azt az euforikus rendszerváltó időszakot idézzük fel, az első gondolat a hasonlóságoké. Mintha itt is megvalósult volna, rövid időre, a kegyelmi állapot. Ács Margit cikke (Magyar Szemle, 2000. április) az egyik legfrissebb visszaemlékezés: „Az egyik »rendszerváltó« mozgalom aktivistájaként négy órára csökkentettem alvásra szánt időmet, hogy munkám mellett rölapokat, meghívókat forgalmazzak és sokszorozítsak – négy példányonként egy apró táskairógépen –, ábécérendbe szedjem a kerületi tagságot, furcsa vegyülékével a szkepszisnek és a meghatottságnak.” Együtt volt tehát az elkötelezettség és a cselekvési kényszer, továbbá az er-

kölcs és a politika egysége. Az alábbi gondolatok azonban elsősorban arra hivatottak, hogy összevetve a másik korszakkal, az erkölcs bizonyos deficitjeiről essék szó lezárás-ként.

Már maga a *rendszerváltás* kifejezés is olyan nyelvezetből származik, amely politológiai, politikai, azaz sokkal inkább a hatalom látószögébe helyezi témáját, mint erkölcsi megvilágításba. Ha az 1945 utáni Európa valódi pusztulás képét mutatta, ha a barbárság förtelme, a színpad új szereplőit mindig előretaszigáló szörnyű múlt menekülésre, szakításra, erkölcsi megújulásra buzdította, úgy mindez aligha volt elmondható a magyar 1989-90-ről. A magyar társadalom nem erkölcsi katarzis nyomán, hanem egy csendes, szinte felfoghatatlanul zajló átalakulás jóvoltából csöppent az új helyzetbe. A színpadra most bependerült szereplők jelentős hányadából, ki kell mondani, az erkölcsi elkötelezettség ereje hiányzott, függetlenül attól, hogy mindegyikük tudta, valamit tenni kell, mert repedezik a szovjet birodalom. Az erkölcsi helytállás tiszta lendülete jelen volt, de nem voltak világosak a horizontok, a normák és az irányok, a résztvevők lelkében pedig különféle ellentmondások zavarták egymást, küszködtek, csökkentették a lendületet.

A múlt vagy a jövő borúlátó megítélései azért erkölcs-telenek, mert eleve rosszra értékelnek, bukásra ítélnék egy helyzetet ahelyett, hogy a minden pillanatban kínálózkodó lehetséges kedvező megoldásokra összpontosítanának. Ma már nyilvánvaló, hogy akkor a társadalom látszólagos békétűrése, óvatossága ellenére az értékek igenis helyükön maradtak, s számos vonatkozásban az ország kiváló teljesítményt nyújtott.

Erkölcs és politika kapcsolata mindemellett sajátosan alakult. A társadalom jelentős hányada a vallási erkölcsön kívül sehol nem talált problémáira választ, ami szakadást jelez a társadalmat alkotó csoportosulások, kö-

zösségek egymáshoz való viszonyának megértésében. A jelenségek szociológiai, politológiai, gazdasági rendszerekbe illesztett magyarázata és értékelése már a Kádár-korszakban kibontakozott. Az elidegenedés, továbbá az emberi tulajdonságok és tettek gépszerű szemlélete mind a mai napig erkölcsi deficitjeink egyik legfontosabb okozója maradt. Politika és erkölcs kapcsolatában ma, európai csatlakozásunk előestéjén a sajátos, a sem-sem helyzet szürkeségét, átláthatatlanságát lehet jellemzőnek, egyszersmind veszélyesnek tekinteni.

Erkölcs és politika kapcsolata és egyensúlya ma jó néhány vonatkozásban tisztázatlan, vagy a politika és a vele összefonódott erőszak túlsúlya miatt nem is jöhet létre. A teljesség igénye nélkül, befejezésül és inkább csak téziszszerűen tekintsünk át néhányat közülük.

Ha a nemzet a polgártársadalom és az állam kapcsolatának megvalósítása, akkor ma még aligha döntöttük el, mit is jelent a modern nemzet, s hogyan kapcsolódhat hozzá bárki, aki része akar lenni ennek a közösségnek. Szavakban ugyan mindenki erős államot és erős polgártársadalmat szeretne, de elmaradt az erkölcsi vonatkozások tisztázása. Ez a kérdés a közösségben élő ember legmélyebb dilemmáit feszegeti.

Magam erre a választ a legáltalánosabb formában úgy tudom megfogalmazni, hogy nemzetnek, ennek a nyelvi-kulturális és lelki közösségnek mindenki a tagja, aki a magyarsághoz való tartozását fontosnak tartja, képes is beleilleszkedni, s aki nemcsak elvár valamit ettől a közösségtől, hanem szükség esetén kész érte felelősen cselekedni is. Így tehát minden magyar tagja lehet a nemzetnek, bárhol éljen is a világban. Csakhogy a nemzet sokszínűség nélkül életképtelen marad. A nemzethez kapcsolódó erkölcsi alapelv akkor válhat legitim politikai erő igazolásává, ha egyidejűleg a politika tisztelni képes minden olyan érzést, amely a nemzet polgárát valamely más közösséghez is

köti. Ez egyébként az új Európa egyik legfontosabb tulajdonsága, azaz a kultúrák pluralitása és a köztük, valamint a lélekben létrejövő egyensúlyok védelme, ápolása. Amihez még hozzá kell tenni, a modern állam létezéséhez nélkülözhetetlen az így felfogott nemzeti közösségtudat. De a tétel fordítva is igaz. Az államnak ebben az értelemben kell a közjót szolgálnia.

Mindez aligha képezi a csatlakozási tárgyalások anyagát. Ám az eddigiekből kiviláglott talán, hogy az Európai Uniónak olyan erkölcsi-kulturális alapjai vannak, amelyek egy általunk is mélyen és gyötrődve átélt, közös valóságon nyugszanak. Ha a magyar társadalom tragikus tapasztalatai, végzetes szenvedései adnák az integráció mércéjét, az európai közösségnek már régóta élvonalbeli tagjai lehetnénk.

De levontuk-e mindezekből a kínálókozó tanulságokat? Az utolsó tíz év tapasztalatai azt mutatják, hogy egyedül a vallásos hit volt az, amely jó néhány általános vonatkozásban erkölcsi támaszt adott a világ dolgaiban való eligazodáshoz, különösen az átmenet zavarossá vált viszonyai közepette. De képes-e a vallásos hit olyan erkölcsi elveket is megfogalmazni, netán betartásukra buzdítani, amelyek a politika, végső fokon az erőszak megfékezését, ellenőrzését, egyidejűleg legitimálását jelentik valamilyen sajátos egyensúly jegyében.

Ha az imént összezegett európai értékeket nézzük, a válasz egyértelmű igen. Ez a válasz arra a kérdésre is, gazdagodik-e Magyarország és ezáltal az Európai Közösség, ha nagyobb figyelmet fordít konfesszionálisan elkötelezett polgárainak sajátos tudására.

Ám közösségnek, erkölcsi elveknek ott is érvényesülniük kell, ahol a vallás már csak hiányosan, töredezetten van jelen, netán hiányzik. Az 1789-es *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, a Rousseau-féle nagy *Contrat social* által inspirált alapszövegek erkölcsi értelmezése Bosznia,

Koszovó, Ruanda hatására alakult át az elmúlt években. Az európai erkölcsi normák az utóbbi években látványosan finomodtak, s ezeknek követése nem okozott Magyarországon nehézséget sem a lélekben, sem a tettekben. A különleges erkölcsi következmények miatt ebben az összefüggésben kell, legalább jelzésszerűen kitérni a kisebbségi problémákra.

A kisebbségi konfliktusok, válságok a többségi elv alkalmazásából, a kisebbségnek a többség által történő elnyomásából származnak. Ám éppen ennek értelmében kaptak új jelentést az autonómia különféle fogalmai (személyes, helyi, regionális és kulturális autonómiák egymáshoz való viszonyai), a közösség értelmezése (a közösséghez tartozás nem zár el a többi közösségtől, ellenkezőleg, megteremti a lehetőségét annak, hogy az egyén több közösséghez is tartozhasson), a polgár mint személyiség felfogása (a polgárt mindig a nálánál nehezebb helyzetben lévők, gyengébbek sorsa kell hogy foglalkoztassa). Egy új, friss válság néhány erkölcsi elv újragondolásához, egyben a legitim erőszak körülményeinek újragondolásához is vezetett. Mindez a demokrácia újabb értelmezését veti fel. Lényege, hogy a demokrácia, az autonómiák újragondolása miatt a korábbiakban megszokottnál is erőteljesebben veti fel a politikai hatalom korlátozását, méghozzá az intézmények és az alkotmány, tehát a kodifikált erkölcs segítségével.

Az európai integráció újabb és újabb általános erkölcsi elvekre ébreszti rá a magyar társadalmat. Legutóbb, a koszovói válság idején a magyar külpolitika határozott erkölcsi tartáson alapult. Az ország légtérének és területének az átengedése a válság megoldására nem volt magától értetődő, nem következett az egyezményekből, melyek a NATO-tagtságot szabályozzák. A politika ekkor szövetségesi hűséget és elkötelezettséget mutatott. Ez is kézzelfogható megnyilvánulása volt erkölcs és politika kapcsolatának, s itt olyas-

mit volt módja gyakorolnia az országnak, amire hosszú évtizedeken keresztül nem. Ez az eset is mutatja azonban, hogy öntudatlanul felhalmoztuk már az európai integrációhoz nélkülözhetetlen érzelmeket, élményeket és tapasztalatokat, megértésükre is már-már képesek vagyunk, miközben az elvek megtanulása és alkalmazása, az értékek elsajátítása kibontakozóban van. Mindezekre nemcsak azért van szükség, mert egyébként nem leszünk tagok. Elsősorban és legfőképpen saját, modern, demokratikus, plurális és sokszínű, tolerancián alapuló nemzeti közösségünk kiépüléséhez nélkülözhetetlenek.

GRANASZTÓI GYÖRGY

BÁLNADAL ÉS MÉHTÁNC

A cettfélék hímjeinek van egy-egy saját énekük. Ez a hangsor teljesen egyéni és egyedi, az illető ivarérett, felnőtt identitásának kifejezője.

A bálnadálnak kettős a felépítése: a faj- és törzsspecifikus dalváz, amit az ivaréérés korára minden egyes cettfű kidíszít, kicifráz, kimunkál, gyakorlatilag megkomponálja saját kis himnuszát. Ezt a dalt 100 km távolból is meghallják, és tudják azonosítani a többiek.

Bevezető

Szobrász létemre talán kicsit meglepő, hogy egyetemi habilitációs előadásom témájaként egy művészetelméleti feltevést választottam. Ez a gondolat elég régen érik és csiszolódik bennem, és évek óta várom, hogy az író vagy kutató kollégák közül mondja már ki valaki. Hogy ez nem történt meg, több okát látom. Talán a legfontosabb, hogy messze esik az aktuálisnak elfogadott posztmodern, újkolektikus vagy az informatikai bázisú művészetfelfogásoktól. Második ok, maga a tétel nem nagyon közelíthető meg a művészetelmélet bevett és általánosan gyakorolt módszerével, a szakmai referenciákon alapuló gondolati építkezéssel.

A végső lökést, hogy magam írjam le és támasszam alá ezt a tézist, Beke László tanár úr adta meg egy, a 20. század szobrászatát taglaló előadásán, ahol kifejtette, kortárs szobrászat márpedig nem létezik, amióta Kurt Badt ki-

mondta: „a szobrászat lényegének a pozitív formák művészetét tarthatjuk”. A tanár úr még hozzátette, vannak jelentős alkotók, akik három dimenziót igénybe véve térbeli formákkal dolgoznak, és létrehoznak jelentős műveket, de azok nem szobrok.

Ekkor lett világos előttem, hogy időszerű és szükséges behozni a művészeti köztudatba más művészetértelmezési utakat és módszereket is.

Előre elnézést kérek a tisztelt olvasótól, mert szokatlan módon sokat fogok etológiáról beszélni, s amikor referenciára van szükségem, nem művészetelméleti, hanem neurobiológus vagy régész kutatóhoz fordulok.

A jel

A vizuális közlés alapegysége, sejtje a jel. A jelhagyás tudománya sokkal idősebb az embernél. Hangelekkel, mozgásjelekkel kommunikál szinte az egész földi állatvilág, szagjelekkel főleg az emlősök. Ezek a jelek a területfoglalás, az üzekedés, a félelem és a végveszély üzenetei.

A vizuális híradás, a tudatos képi jel az ember találmánya. (Talán egyetlen ellenpélda a medve, aki a territóriumát úgy is jelzi, hogy két lábra állva, magasra felnyúlva, megtépi vastag fák kérgét, ezekkel a hatalmas és élő fászekkel mutatja saját erejét és nagyságát, rettent el a betolakodókat.)

Az ember fejlődéstörténetében mérföldkő lehetett az állatnyomok vizuális felismerése. Talán ez az emberi kultúra egyik kezdőpontja.

Az állatvilág vadászai szagnyomokon igazodnak el, ám ismerik a prédaállat képét, színét és mozgásképletét. A szárnyas ragadozók a közvetlen látványtól lépnek akcióba, a baglyok a hőképet is érzékelik, más fajok a visszaverődő hangot vagy ultrahangot. Az ősember viszont két

lábra állásával egy időben – felemelkedve az orra eltávolodott a földtől, ám vizuális horizontja kiszélesedett – felfedezte a képi absztrakciót. Először a földi élővilág történetében rájött, hogy az adott kép, a nyom nemcsak önmagával azonos, de egy jelen nem lévő valósággal is, a nyomhagyo szarvassal, mamuttal, oroszlánal stb.

A lenyomat értelmezett jellé vált!

Ennek a tézisnek a bizonyítására – a logikáján kívül – a lascaux-i barlangból tudok néhány példát hozni. A nyomolvasás minden vadászközösség számára kardinálisan fontos tevékenység. Valószínűnek tartom, hogy a korai paleolitikumban, amikor már igényesen megmunkált kő- és csonteszközöket készítettek a vadászok, értették és használták is jelzéseként a nyomképet.

A késő paleolitikum magdaléni kultúrájában, Kr. e. 15 000 évvel, amikor már nem csak jelkultúráról, de látványfestészetről, perspektíváról, mozgásábrázolásról beszélhetünk, olyan kiírt, letisztult formában, és olyan képi és tárgyi környezetben maradtak fenn állatnyomokból absztrahálódott jelek, amikből mágikus tartalmuk is feltelelezhető.

A lascaux-i falfestmények pontos megfigyelésen alapuló, realiztikus, perspektivikus állatábrázolásai ugyanannál a részletnél gyakran eltérnek az ábrázolás rendszerétől, és nemcsak ebben a barlangban, hanem Altamirában és a többi hajdani „műhelyben” is. Az egészében oldalnézetű rajz a patánál átvált alulnézetre. Analitikus megközelítés ez a javából, amennyiben a nyomképpel felülírja, lefedi a látványt. A nyomképből absztrahálódott jel gyakran felbukkan a falakon a figuráktól függetlenül olyan pontokból vagy foltokból álló környezetben, ami leginkább asztrológiai jelzéseként fogható fel. A nyomképnek rovásírászerű jelei fennmaradtak a barlangban talált lámpásokba karcolva is. A vad elejtése és a varázslat évszázazredek óta összefonódott tevékenység, a vadászok a mai nagy tűz-

erejű, nagy pontosságú lőfegyverek korában is általában babonások, és a 20. század primitív erdei népei vadászat előtt egy hosszú és bonyolult szertartással, a varázsló-fővadász irányításával „megkötik” és megengesztelik az elejteni remélt vadat.

A mai napig bizonytalan a rajzolt, festett üregek, barlangok eredete, ám ha a vadászó népek működésének a középpontjából, magából a vadászatból indulunk el, láthatjuk, hogy az eredményességhez nélkülözhetetlen három dolog; az etológiai és meteorológiai ismeretek, a megfelelő fizikum és a szerencse, többé-kevésbé összefüggő dolgok. Az utóbbi önmagában ugyanolyan súlyú, mint a másik kettő, és csak a modern korok számára megismerhetetlen és meghódíthatatlan terület. A technikai civilizáció alacsonyabb fokán álló népek elég otthonosan mozognak a varázslat, a mágia segítségével a „parajelenségek”, a „hatodik érzék” útjain. A misztikum és a praktikum itt még nem válik el egymástól.

A lascaux-i barlang megrázó és megdöbbentő képet ad a késői ókor egyik tudományos, oktatási, kultikus és művészeti műhelyéről.

Az ott nem lévőt megidéző képi jel – valószínűleg – a praktikus területről nagyon hamar átlépett a kultikus tartományba. Eredete háttérbe szorul, új értelme az ismeretlennel történő megalkuvás, a felső hatalommal való kapcsolattartás lesz. Erre jó példák a termékenységű szobrocskák. A Willendorfi Vénusz a banalitásig ismert kis szobor, és az a két mondat, amit a művészet kezdeteivel, vagy a szobrászat történetével foglalkozó könyvek leírnak róla, igaz is. De azért érdemes belenézni, mi is rejlik még ebben a máig is érvényes kis axiómában.

A földi élet minden egyes szereplőjébe első helyen van kódolva az alaptörvény, a fennmaradás kényszere. A létparancs két cikkelyből áll, az elsődleges és a másodlagos túlélés törvényéből. Az első azonos az egyéni létfenn-

tartással a halálig bezárólag. A második a fajfenntartással, vagyis a halál utáni fennmaradás ösztönével.

Az állatvilág teljes művészi arzenálja a másodikhoz kötődik, és meg merem kockáztatni, az emberiségé ugyanúgy.

Nézzük az állatoknál a szaporodáshoz kötődő megnyilvánulások sorát. Mozgásművészet: szinte minden fajnak megvan a nagyon szigorú esztétikai szabályokra épülő násztánc, ahol a mozgás harmóniája és tökéletessége előfeltétele az üzekedésnek.

Harcművészet: ahol előírt koreográfia, a tánc határmezgyéjén előadott mozgássorok közepette a hímek összemérik erejüket, ügyességüket, kitartásukat. Itt is csak a kiváló az, aki utódokat nemzhet.

Ének- és hangpárbaj: az énekesmadaraktól a macskaféléken, a ceteken át a szarvasfélékig hallható a párkereső, szerelemre hívó hangsor vagy dal.

Még a szín és forma sem hiányzik a termékenységű ritusokból. A madárhímek vagy halak szerelmi szín pompája ismert, de az kevésbé, hogy a szövőpinty legények gyönyörű fészkeket építenek, az alfajukra jellemző színnel díszítik a fészket és környékét, és a pintymenyasszonyok esztétikai alapon választanak jövődöbelit. A szarvasfélék agancsa nemcsak a harcjáték fő eszköze (a bikák küzdelme drámai és látványos, akár több óráig is tarthat, valójában nem vére megy, a sérülés csak afféle sportbaleset), hanem erőt és hatalmat jelképező fejdísz, és egy-egy szépen formált, méretes, sokágú agancs látványától a tehének szinte elérzékenyülnek, és háremben vonulnak a viselője körül.

Térjünk át az ember másodlagos túlélési ösztöneire. Biztonsággal feltételezhetjük, hogy az állati létformából hagyományozódott a tánc, az ének, a sport művelése. A kiválasztódás, a párválasztás terepévé válhatott még a vadászat tudománya, és a megfoghatatlan hatalmakkal ápolt kapcsolat, a mágia. Ez a két utóbbi hagyott hátra olyan tár-

gyi emlékeket, amik még ma is élő művészetként funkcionálnak. Elindul a szellemi alapú kreáció, ami már nem (vagy nem feltétlenül) kötődik a nemiséghez, hanem a túlélést a nyomhagyáson, az emlékezésen, a jelhagyáson keresztül biztosítja.

Különös paradigmaváltás történik, az állat- és növényvilág biológiai úton – a géneken keresztül – éri el a fajok fennmaradását és fejlődését, az ember e mellé csatasorba állítja az „energetikát”, amikor a szellemi energiáját kezdi el használni a fajfenntartása érdekében.

Térjünk vissza a Willendorfi Vénuszhoz. Maga a tárgy inkább jelzése, mint ábrázolása a női figurának. Az első impresszió: kemény kőbe faragott puha formák. Itt mindjárt álljunk is meg, mert az első benyomás nagyon fontos. Ilyenkor az ösztönvilág tudásából, a tudatalattiból bukkan elő a válasz egy képi ingerre. Kemény kőbe faragott puha formák, időtlenített puhaság. Az egész emberiség közös élménye.

A születés kínkeservei után az első kellemes, éltető, boldog találkozás a földi világgal. Egy plasztikus élmény, a csecsemő még nem lát, csak a szájával és kezével érzékel. Lám, a szobornak nincs is arca.

Az emlő – mint afféle folyadéktartály – az állatvilágban, a gerinc horizontális helyzete miatt, a gravitáció törvénye szerint lefelé lóg. Az ember felegyenesedése folytán a puha forma megtörik, és ráfekszik egy másik formára, létrehozva egy nagyon sajátos formakapcsolatot. Az összerész ezt a formaképletet meg is duplázza a has-csípő rész felpuhításával, felfújásával.

Semmi más nem érdekes, csak az univerzális csecsemő-élmény, azt éri tetten, formázza meg, teszi halhatatlanná a gyermekek és a primitívek méricskélés nélküli igazságszótásával.

Ennek az élménynek a leírása, a verbális magyarázata szükségtelen, felesleges okoskodás, én most azért te-

szem mégis, hogy rávilágítsak, hogyan alakul ki egy vizuális jel, ami az egész emberiségnek közös tudatalatti tudása. Ezek a jelek genetikusan kódolódnak, halmozódnak, létrehozzák a jeltárat, a jelkincset.

A művészet számára az anyag, a dallam, a történet csak váz, aminek építőkövei a metakommunikáció sejtjei, a jelek.

A tudatunktól függetlenül működő jelrendszer sokkal öregebb az emberiségnél, hiszen például az egy élettérben élő állatok kitűnően értik egymást tolmács nélkül is. Az emberi kultúrák évtízezredei alatt a tudat nyelvi alapú kommunikációja lefedte a jel alapú kapcsolatépítést. Eltakarta, háttérbe szorította, száműzte a tudatvilágunkból.

A Gutenberg-galaxis, és mára az elektronikai-informatikai világrend még tovább tökéletesítette ezt az árnyékolást. Ám tudatvilágunk, ez a büszke és önhitt, de néha az ellehetetlenülésig manipulálódott képződmény, csak tört részét adja – szerencsére – a kül- és belkapcsolatainknak. A legfrissebb angol, amerikai és francia kutatások szerint egy-egy emberi kapcsolatban 7–15 százalék a tudati úton átadott, átvett információ, a többi szemmozgás, hanglejtés, arcjáték, fejtartás, kézmozgások, testi egyensúlyváltások jelzésein alapuló, tudat alatti közlés.

Maga a jelkincs természetesen nemcsak vizuális jelekből áll, hanem valamennyi érzékelőrendszerünknek megvan a maga jeltára, ami koronként, kultúránként gazdagodik vagy szegényedik. Az egyén érzékenységét a személyes jelkincs fedettségi vagy nyitottsági állapota határozza meg.

Térjünk vissza egy kicsit a régészethez. A radiokarbon módszerrel történő kormeghatározás – ami az elszenesedett anyagokban, a szénatom 14-es izotópjának felezési idején alapul – pontosságát napjainkra bebizonyítja egy másik új módszer, a dendrokronológia. Ez a módszer a fák évgyűrűinek változását dekódolja, és az átfedések révén rendszer-

be állítja. Német kutatók csak a Bodeni-tó környékéről 7000 éves vitathatatlan kronológiasort állítottak össze. Ez a két eljárás és az archeobiológia térnyerése eléggé átírja a korábban már ténynek elfogadott időmeghatározásokat. Ez azt is jelenti, hogy a történelmi tudatunk, a múltérzékelésünk meg fog változni a következő 10–20 évben. Példának hadd hozzam fel Bánffy Eszter régészeti kutatásait a nyugat-magyarországi Csesztreg melletti pityerdombi – jelenleg is folyó – ásatai kapcsán. Az itt feltárt faluban 7500 évvel ezelőtt – az időpont az új régészet teljes fegyvertárával igazolt – fejlett mezőgazdasági kultúra volt. Vertfalú házakban laktak, állattenyésztés, növénytermesztés és kerámiakultúra is volt. Ezer kilométereket átívelő cserekereskedelem folyt, beleértve a termelési módszerek és egyéb tudásformák migrációját is.

A következő példasorom kaukázusi, altáji eredetű használati tárgyakat idéz, amiket a szakirodalom 2500–2900 évvel ezelőttre datál. A tárgyak tanúsága szerint az állatvilág még a bronzkor kifinomult kultúráinak – szkíta, szarmata stb. – idején is elsődleges motívumkincse volt. Használati tárgyak, amiken nagyon letisztult, „kiírt” állatfigurák kerülnek főszerpbe. Nyilvánvaló, hogy ezek a tárgyak kultikus szerepet is betöltöttek, ám nem vadászattal, hanem állatformát öltött istenségek ábrázolásával állunk szemben. A vitathatatlan esztétikumuk spirituális, szellemi eredetű. Ennek a keletről nyugat felé mozduló korai kultúrának valószínűleg erősebb és mélyebb az Európára gyakorolt hatása, mint gondolnánk.

A korabeli római történetírók feljegyezték, hogy Attila uralkodása alatt a hun birodalom kárpát-medencei fővárosa a földrészt jelentős szellemi, diplomáciai, művészeti központja volt.

Mindezek alapján könnyebben érthető, hogy Szent István államalapításával nem egy isteni csoda történt, vagyis nem egy félvad, barbár, nyershúsevő horda szer-

veződött keresztény európai állammá, hanem egy több ezer éves, mozgékony, jól szervezett, fejlett sztyeppe-i kultúra külső és belső kényszerből váltott szerveződési formációt.

Az energia

Ez után a millenniumi kitérő után térjünk vissza gondolatmenetünk fő sodrába.

A jelek maguk hatásukat az érzésvilágban fejtik ki. Feltételezésem szerint van néhány tömör és elementáris érzelmképlet, mint a születés, a félelem, a biztonság, a szeretet, a fájdalom, az öröm, a szerelem és a halál. Ezek valamelyikére rakódhat megszámlálhatatlan apró és tűnékeny jelegység. Így áll össze az egyszeri és reprodukálhatatlan varázslat, a műalkotás.

Nézzük meg, ezt a jelenséget hogyan közelíti meg a természettudós. Dr. Bárdos György neurobiológus, az ELTE TTK Összehasonlító Élettani Tanszékének docense 1999. december 10-én az „Állati alkotások” című tudományos és művészeti szimpóziumon a következőket adta közre. Egy összehasonlító kísérletsorban elemezték, hogyan reagálnak véletlenszerűen összeválogatott alanyok ugyanazokra az ízesszenciákra. Semleges pirulák közé rejtett íztáblétták hatását videóra vették, majd a többiek mimikájával összevetették. Gyakorlatilag azonos ízekre azonos arcreakcióval reagált mindenki. A következő körben különböző korú alanyokon (egészen a pár hetes csecsemőig) próbálták végig az ízsort. Az eredmény ugyanaz. Harmadik fejezetként állatokkal végezték el a kísérletet, és az állati grimaszok feltűnő módon hasonlítottak az emberekére. Előadásában arra is felhívta a figyelmet, hogy az állatok többsége kölyökkorában – ugyanúgy mint a csecsemő – pánikszerű félelemmel reagál, ha két vízszintesen egymás

mellé helyezett fekete folt közelít hozzá. Nem nehéz megfejtteni a jelenséget. A foltok szem asszociációt keltenek, és a felfedezettség halálos veszélyt jelent a védtelen kölyök számára. Érdekes, hogy a ragadozók arcrajzolata erre a hatásra rá is erősít. A kígyótól a sólymon át a nagymacskáig olyan vonalak és képi hangsúlyok teszik még félelmetesebbé a tekintetüket, amihez hasonlót csak a legjobb japán maszkmesterek tudnak festeni.

A két fekete folt ijesztő hatása valószínűleg az emberi jelkészletben is szerepel. A festők közül Edvard Munch bizonyos képei ötlenek fel előttem.

Gondolatsorunknak ezen a szakaszán fontossá válik egy fogalom, a metakommunikáció, a nem verbális, a nem gondolati indíttatású közlés. Tanulmányozása, vizsgálati eredményei napjainkra kezdenek kitörni a humánetológia és a pszichológia belső köreiből.

Franciaországban, 1999-ben a kulturális szféra intézményvezetői számára államilag finanszírozott kurzusokat, tréningeket szerveztek a megfejtett metakommunikatív ismeretek tudatos hasznosítására. Én magam csak információtöredékek birtokában vagyok ezen a területen, de van néhány megfigyelésem. Japánban döbbsentem rá, nem értvén a nyelvet, hogy a hanghordozás, a hangmagasság, a hanglejtés hogyan változik ugyanazon személynél a különböző hierarchiájú kommunikációkban.

Nagyon fontos, dekódolható jelentése van az öltözködésünknek, a haj- és szőrviséletünknek, nem is beszélve a tekintet, a mimika, a fejtartás, a testtartás, a gesztusok jelrendszeréről. Ez a rendszer ösztönös, és szerencsére alig manipulálható, bár feltételezhetjük, a reklámpiar sokat használ belőle.

A megfejthető vagy megfejthetetlen jelek adják a metakommunikáció felületi szintjét. Ugyanis a jelek nem önmagukat reprezentáló, apró tartalmak, hanem hordozóelemek, mint egy hang a szóból, mint egy betű az írásból.

Hordozói, inkább vezetői valaminek, amit nehéz másként definiálni, mint *energia*.

Van egy különös emlékem 1964-ből. Először jártam Nyugat-Európában, és megfordultam néhány nagy múzeumban. Nem emlékszem már, hogy hol történt, de magát a jelenetet ma is tökéletesen fel tudom idézni: belépve egy terembe, azt éreztem, hogy valaki néz engem. A terem tele volt látogatókkal, de közülük senki sem fordult felém. Kivéve egy öregembert a szemközti falon. Szinte szuggerált ez a tekintet. Nem tudtam elmozdulni. Az emberek jöttek-mentek, és a fejük fölött létrejött egy megmagyarázhatatlan kapocs két szempár között. Fogalmam sincs, mennyi idő telt el, egy perc, vagy egy óra, de akkor, ott valami beavatkozott az életembe.

Azóta is sokszor érintett meg remekmű különböző múzeumokban, de olyan elementáris találkozásom egy titokzatos, megfoghatatlan erővel azóta sem volt.

Most már befejezhetek egy, az előbb félbehagyott mondatot: a művészet számára az anyag, a dallam, a történet csak váz, aminek építőkövei a metakommunikáció sejtjei, a jelek, amik továbbítják az energiát, és ha van fogadó, létrehozzák az élő kapcsolatot.

Minden műalkotásnak – műfajtól függetlenül – hatása, sodra, ereje van. „Katartikus” élmény, szokták mondani, én azt mondom „energiakapcsolat”. A művészetek eszköztárában – a szerény tapasztalataimon alapuló feltevésem szerint – 25–35 százalék lehet a megfejthető, átadható, tudományosan feldolgozott ismeret, 25–35 százalék a szűkebb-tágabb környezet társadalmi-kulturális erőtere, 35–45 százalék az örökölt, a génekben hozott, évezredekken csiszolódott, képességekben és jelekben kódolt tudásanyag. A „tehetség” szóval körvonalazott valami ebben az utóbbi szegmensben található, de nem korlátozódik az eszköztár biztos használatára, igazi lényege az a kivételes érzékenység, ami elvezet az ismeretlenig. E nélkül nincs művészet, csak ismét-

lés, reprodukálás van. Minden műalkotásban kell legyen valami új, egy rejtett vagy nyílt nóvum, egy direkt kapcsolat az ismeretlennel. Feltételezem: itt lép be az energia.

A mondanivalómban idáig érkezve a példák lehetősége annyira kiszélesedik, hogy valamilyen véletlenszerű módszerhez kell folyamodnom. Ez pedig néhány friss élményem fonala.

Múlt év novemberében Párizsban láttam a nagy gyűjteményes Daumier-kiállítást. A portrészobrai elég megdöbbentő remekei ennek a műfajnak. Öklömnyi festett agyagszobrok, amiket rejtve az ölében mintázott a szenátus üléstermének valamelyik hátsó zugában. Sokáig pusztán karikatúrának minősítették ezeket a karaktersűrítőményeket, amik valójában a portréművészet nehezen utolérhető csúcsteljesítményei közé tartoznak.

Minden emberi individumnak van karaktere. Az egyéniség vizuális jegyeit – részben – tudat alatt dekódoljuk. Az arc árulkodik, szinte lehetetlen elfedni. A portréművészet nagyjai, vagy a legnagyobbak, amikor arcképhez nyúlnak, nemcsak a karaktert örökítik meg, hanem a modellt „erőteréből” is átlopnak valamit. Honoré Daumier modelljei kora nagy hatású és nagy hatalmú figurái voltak. Többnyire kritikus megközelítésben nyúlt hozzájuk, de az ábrázolásain a karakter leplezetlen bemutatásán túl olyan emberi mélységek nyílnak meg, hogy szinte beleszédül, aki közel merészkedik hozzájuk. Az öreg Rembrandt-tal történt sorsdöntő találkozáson kívül még Goya, Franz Hals, Van Gogh arcképeiben éreztem olyan áramlást, amiben átlépünk a megszokott dimenziókon.

Azt hiszem, elérkeztünk odáig, amikor már fel kell tennünk a kérdést, de hát mi is lehet ez a sugárzás, ez az erő, ami a művészetekből kiapadhatatlanul árad?

A hétköznapi életben villanyt gyűjtünk, ha nem akarunk sötétben lenni, befűtünk, ha fázunk, elfogyasztunk x mennyiségű kalóriát, ha éhesek vagyunk, a helyváltozta-

LASCAUX-I LÁMPÁS

tásban is üzemanyagot vagy áramot használunk. Ám maga a szó, „energia”, görög eredetű, és metaforát jelent. Ezen az értelmezési oldalon továbblépve, és még mindig maradva a mindennapi életnél, van lelki-erő, ami minden belső indíttatású cselekvésünknek a mozgatója, a távol-keleti orvostudomány az élő szervezetek saját energiaköreire építi a több ezer éves gyógyításrendszerét. A szervezetünk reagál a föld belső sugárzásaira. Minden vetélkedés és küzdelem lényegében energiaszinten dől el, jó példa erre a „hazai pálya előnye” jelenség a sportban, vagy a territórium védelme az állatvilágban, ahol is gyengébb fizikumú egyedek képesek az erősebb fajtársukat kiűzni a saját területükről egy rejtélyes energiatartalék igénybevételével. Ismerünk karizmatikus egyéniségeket, akik körül szinte tapintható erőter van, találkozunk olyanokkal, akik fárasztóak, szinte „leszívják” az energiánkat, meg olyanokat is, akik nyugalmat, biztonságot, erőt adnak át magukból. Egy külön fejezetet lehetne szentelni a pusztító, a destruktív erőknél, de ez most kívül esik az érdeklődési körünkön.

A szobrászat anyaghoz kötöttsége eleve viseli a megformáló erők nyomait, de van néhány művész, akinél különösen érzékelhető az energia-jelenlét. Akit segítségül hívok, egy spanyol szobrász, Eduardo Chillida. Talán azért választottam, mert vasszobrai tűzben kovácsolódtak, talán a természethez való viszonyulása miatt, talán mert a térszemléletében rokonságot érzek vele.

Visszatérve az előbb feltett kérdésre, hogy mi is az az erő, ami a műalkotásokból elfogyhatatlanul árad, természetesen nincs válaszom. Csak lehetőségeket tudok felsorolni: lehet *kozmoszus energia*, lehet *transzcendens erő*, lehet *isten jelenlét*, lehet *a földi élet összefüggő rendszerének globális erőtere*, de az is lehet, hogy mind a négy ugyanaz és oszthatatlan. Szerencsére nem is kell megválaszolni ezt a kérdést, mert a művészet lényegéhez hozzátartozik, hogy a mélye, a gyökere a tudat számára felfoghatatlan.

Végül olyan látványra hivatkozom, amit fizikai valóságában még nem is láttam, Frank O. Gherry legújabb épületére, a bilbaói Guggenheim Múzeumra. Már a rajzai jelzik, hogy Gherry képzőművészként gondolkodik, sőt még az expresszív jelzőt sem lehet elvitatni tőle. A tömegek, arányok, irányok ilyen nagyvonalú kezelésére azt hiszem nem sok példa akad az építészet történetében. Talán nem is ház ez, hanem funkcionális szobor. Egészen érthetetlen, hogy a csillogó-villogó hatalmas plasztika miért nem kezd el hadakozni a városi környezettel, amiben található. Ezt talán egyszer majd ott a helyszínen meg tudjuk fejteni. Ebben az ezredfordulóra felépült épületplasztikában szimbólumot is sejtek, nem kell nagyon bátornak lenni ahhoz, hogy kimondjuk, ez egy katedrális, a művészet katedrális. S ha az, akkor talán képletes ellensúlya is a materiális hatalom és haszon gombamód növe, ám élettelen építményeinek.

Nagyjából a mondanivalóm végére értem. Remélem, nyilvánvaló, hogy a *művészet = energiakonzentráció* tézis

semmilyen műfajt vagy műformát nem zár ki magából, s akik el tudják fogadni, azok majd élnek vele, és tovább fejlesztik, finomítják.

Befejezésül hadd nyújtsak át egy metaforát.

A méhek a fő tevékenységük, a nektárgyűjtés során egy egészen különös módszert dolgoztak ki. Amikor egy dolgozó méh új lelőhelyet talál, visszamegy a kaptárba, lepakolja a terhét, és a kaptár egy erre a célra kijelölt helyén sajátos táncba kezd. Ez az ismétlődő mozgássor méterre pontosan elmagyarázza, hol található a lelőhely. Az irányt és a távolságot kilométerekre is tökéletesen meg tudja határozni. A többiek közül aki a táncot látja, és nincs jó lelőhelye, az elmegy, kipróbálja, majd beáll a másik mellé táncolni. Ahogy a tánckar nő, egyre többen lesznek kíváncsiak, és egyre nő a táncosok száma is.

Ez a folyamat addig tart, amíg a többség be nem áll a tánckarba. Ha ez megtörtént, akkor már evidenciává válik, és mindenki elfogadja az új lelőhelyet, egészen addig, amíg az ki nem merül.

FARKAS ÁDÁM

AZ ÍRÓ MINT PSZICHOLOGUS, A PSZICHOLOGUS MINT ÍRÓ

Bocsánat a szerénytelenségért, amiért e cím ürügyén majd többnyire magamról beszélek, noha vannak írók többen, akik egyben pszichológusok is – és vannak pszichológusok, akik valamilyen értelemben írók, de a címben foglalt témát rájuk nem terjesztem ki.

Amiről röviden szólni szeretnék ezúttal:

1. Az írói lét álarcossága szemben a pszichológusi lét „maszk nélküli” mivoltával.
2. Az írói és a pszichológusi kreativitás különbözőése.
3. Megemlítem egy álmomat, és azt, ahogyan az beépül a regénybe, hiszen Carl Gustav Jungtól tudjuk: ha kiválasztjuk álmunk valamely alakját, mely erős hatással volt ránk és azzal párbeszédbe fogunk, ez igen gyümölcsöző lehet. Azt is tudjuk C. G. Jungtól, hogy az aktív imagináció (amely tapasztalatom szerint a regényírás első fázisa) feloldhatja a komplexusokat, az elfojtott ellentmondásokat, és ezzel változást hozhat a személyiségben. Arról is tennék tehát említést, ahogy a magam író-énje tudattalanul beleírja komplexusaimat a regénybe, ezeket később a magam pszichológusi énje mintegy tudatosítja, észreveszi és értelmezni próbálja.

Az írói lét álarcos lét

Belebújunk mások lelkébe, regényalakjaink személyiségébe, úgy teszünk, mintha nem is rólunk lenne szó. Miközben természetesen mindig arról beszélünk, ami bennünket kínoz,

boldogít, foglalkoztat, ez benne a nagy dőzsölés! A teljességgel önös foglalatosság. Emelkedett írók azt szokták nyilatkozni, hogy az emberiség sorsát akarják jobbra tenni, ezért írnak. Tisztelem ezt az álláspontot, de rám ez nem vonatkozik. Ahogyan a játszótéren rohangáló gyerekek sem gondolnak arra, hogy erősekké akarnak válni a haza javára, magam is csak rohangálok, mert az jó érzés, és erre készítenek egy ismeretlen belső feszültség. Ha az írónak kedve tartja, lehet gyilkos királynő, lehet a fantázia síkján kisisten, kivégeztethet, akit akar, vagy megszeretgetheti és parancsba adhatja akár a megnyúztatását. Ez a lét olykor maga a szabadság. Felszabadulunk a kötelező, a hivatalos és hivatalnoki racionalitás, a hétköznapi józankodás alól, megszabadulhatunk attól a görctől, hogy személyiségünknek mindenképp érthetőnek, koherensnek kell látszódnia, máskülönben hebehurgyanak, lököttnek, lükének, komolytalannak néznének bennünket a rendes és megbízható felnőttek. Az írónak – ez benne a legjobb – még csak látszódnia sem szükséges, tudatos és nem tudatos komplexusaival együtt elbújhat az álarc mögött.

Csakhogy! Az írói álarcosdiban – mint a valódi maszkabálon is – korántsem csak vidámság van jelen. Lehetségesek fájdalmas mozzanatok, kínos események átélése, lehetséges a hübrisz – az a nagyon veszedelmes dölyf, az a bűnös kevélység –, amit már az antik istenségek is kegyetlenül megbüntettek. A mi keresztény hitünk szerint pedig a hét főbűn közé sorolják. A jungi pszichológia felől nézve az írói kevélység előidézhethet ego-inváziót, amikor a túlbujánzó írói én eluralkodik az alkotó képzeleten és az ítélőképességen.

A farsanghoz természetes módon asszociáljuk a bort, sokszor Dionüszoszt, a részegség istenét. C. G. Jung-ról olvastam James Hillmann egyik írásában, hogy az 1934–39-es években Jung Nietzsche-szemináriumokat tartott. Dionüszosz nem volt Jung figyelmének középpontjában, inkább

Merkur–Hermész és a Trickster, a Kópé, a Csínytevő archetípusa foglalkoztatta; ahogyan inkább a szkrizofénia, mint a hisztéria. Jung alkímiával foglalkozó írásaiban Dionüszosz a majom, az ördög, a fekete mise között szerepel, mint állati őszünk inkarnációja, mint pogány bűnösségünk bajnoka. Nietzsche lélektani katasztrófájáról Jung úgy gondolkozott, hogy az a dionüszoszi féktelenséggel és hisztériával való azonosulás következménye. Úgy véli Hillmann: volt idő, amikor a fiatal Jungban élt az a titkos félelem, miszerint Nietzsche útjára téved, netán Nietzsche sorsa előképe az ő életének. Jung úgy beszélt Dionüszoszról, mint a szenvedély végtelen mélységéről. Mint lemerülésről az ősi psziché állati mélységeibe. Ez olykor lehet boldogító élmény, de lehet kínos és veszélyes. Az író számára adott a lemerülés lehetősége, a lélektani katasztrófa, a dionüszoszi hisztéria is. Van itt Hillmann-nak egy érdekes gondolata, amely a pszichológusnak szól. Azt írja: ha a pszichoterapeuta félreismeri kliensében Dionüszoszt, vagyis a szenvedélyt és nem tud vele bánni, ez rosszabb, mintha buta lenne. Ez az isten, a bor és a mámor istene középponti szerepet játszik a tragédiákban. A túlzott szenvedélyben összekeveredik a jó és a rossz, ez az, ami hozhat csúcsteljesítményt is, de pusztulást is.

Álarc nélkül

Pszichológusként nem engedhetem meg magamnak, hogy egyszer valami furcsa császárnő arca mögül figyeljek kifelé, máskor egy ókori írődeák maszkja mögül, vagy épp a harmincas évek vidéki úriasszonyainak látásmódját vegyem fel a szorongó kliens előtt. Carl Rogers szavával mondvá kongruensen, „maszk nélkül” kell részt venni e mester-ségben, „azt mutatom, aki vagyok”, nyílt magatartással. (Van másféle pszichológusi felfogás és magatartás is, ami-

kor nem mutatja magát az ember, hanem úgy tesz, mintha fehér-üres képernyő lenne, amire rávetítheti a kliens önmagát.)

Az álarcos írói létezés olykor féktelen farsangolása után kész vezeklés a pszichológusi munka. Itt valami sajátos visszavételt kell végrehajtani. Visszavonulást, szerénységet, csöndet, hallgatást, szinte az alázatos létformát gyakorolni. Az is vezeklő mozzanat, hogy óhatatlanul átél valamennyit az ember a kliens fájdalmából, szorongásából, szenvedéséből.

Az viszont farsangolósan jó benne, hogy az írói lét magányosságával szemben itt megjelenik a Lélek nagy ajándéka: az Én–Te kapcsolat. Továbbá megjelenik az a sajátos pszichológiai kreativitás, amely számomra rendkívülien fontos.

A két szakma és a kreativitás

Mindkét szakma megköveteli a kreativitást: a problémák iránti érzékenységet, az értelmi erők folytonos gyakorlatoztatását, a dolgok újrafogalmazását, a távoli (és látszólag nem összetartozó) asszociációk összekapcsolását. Kívánatos a gondolkodásbeli rugalmasság, az előítéletmentesség, az aktív képzelőerő, és az a készség, hogy a bizonytalanságot, az ellentmondásosságot és a dolgok többértelműségét jól és tartósan bírjuk, tűrjük. És ne akarjunk hamar-gyorsan „rövidre zárni”, leegyszerűsíteni valamit, azért, hogy megszabaduljunk attól a feszültségtől, amit a bizonytalanság és többértelműség okoz. Az is ismerve a kreativitásnak, hogy látszólag messzire elkanyarodunk az adott témától, miközben nem lehet szem elől tévesztelnünk a célt. Végül a regényírás és a pszichológusi munka kreativitásához egyaránt fontos a bőséges emlékezeti anyag tárolása és ezek verbális felidézése. Ezek a készsé-

gek és gyakorlásuk kölcsönösen pozitív transzferként hathatnak, jó esetben, a két mesterségre.

Két területen azonban különbözik az írói és a pszichológusi kreativitás. Egyik a *kreativitás folyamata*, másik a *célja*. Ezekben nincs azonosság. Az írói kreativitás folyamata a rendszerint termékeny káosszal indul, ekkor még könnyelműen rá lehet hagyatkozni a fantáziálásra, felelőtlenül lehet asszociálni és megváltozott tudatállapotban leledzeni. Az értelem ilyenkor vonja vissza a kapuk őrzőit, hogy az eszmék, gondolatok, ötletek akadály nélkül beronthassanak – ha jól emlékszem, Schiller adta egykor ezt a tanácsot.

Ebben a bacchusi, oldott és imagináló tudatállapotban észre kell venni: mit akar a tudattalan? Milyen szavak akarnak formát ölteni a beszélőszerveinken és tollunkon keresztül. És azt gátlás nélkül leírjuk, bízva abban, hogy később kidobhatjuk, ha nagy ostobaságról van benne szó.

A pszichológus, amikor ott ül a klienssel szemtől szemben, ezt a mámoros szabadságot nem engedheti meg magának. James Hillman szerint ez a fölszabadítók, a gyógyítók, a tanítók, az atyák kreativitása, az Öreg Bölcs archetipikus mintázata.¹ Itt nem lehet a tudat bohóckodásával játszani, itt a ráció nem mellőzhető.

Nagy a különbség a kétféle kreativitás célja között is. Az író esetében a cél előhívni *az opuszt*, a könyvet, a novellát. És mi az opusz a pszichológusi munkában? *A psziché maga*. Nem kifelé beszélés a különféle maszkok mögül, hanem a kliens fölébresztése. Elősegítése annak, hogy a lélek önmagára ismerjen, amilyenek Isten megtervezte volt. Ezt kellene megvilágítani, az egyéniségben fölfedeztetni. *Az opusz itt a másik ember lelke. Ő van a középpontban. Azzá válj, aki vagy!* Ez itt a pszichológiai kreativitás célja. Róla van szó, nem rólam. Akár a hangvilla, az egyik megadja a vibrációs tónust, oda-vissza a közös áramlásban történhet valami, amikor nem az írói készség fejlődik, hanem a szenzitív részvétel a másik sorsában.

Egy álom az ősökről és a komplexusok

Az álmok erejét a mélylélektan jól ismeri. A *Zuhog, zuhog a hó* című regényemben egy szép, szőke és nagyon erőszakos fiatalasszonyról írtam, nagyanyám volt, falusi kántortanítóné. Az imakönyve megváltoztatta a faluban az imakönyvdivatot. Korábban a falusi asszonyok nagytestű, barna fedelű, nehézkes, kapcsos imakönyvekkel jártak a misére, amelynek belső fedéllapjára rendszeresen vezették a családtagok születési és halálozási dátumait. Nagyanyám, a fiatal, új kántorné ellenben kicsi, hófehér, gyöngyházfedelű imakönyvvel jelent meg a szentmisén, amikor először ment oda, mintegy bemutatkozott a falu emberei, asszonyai előtt. A regény írása izgalommal és kétségekkel töltött el. Ebben a mardosó időben küldtek nekem az őseim egy csodálatos álmot, amely még most, sok évvel később is erősen megérint. Egyedül és csendesen üldögéltem álmomban egy antik görög színház lelátóján. Körbe zöld lombok, ciprusok, távolabb lenn a színpad. Tíz, húsz szereplő félkörben állt ott, egyforma fehér, görögös, redős ruhában, az antik színházban szokásos álarcot viselték, sárgaréz, vörösréz maszkot. Az élmény megrendítő volt, szavak nélkül, de mégis erőteljesen kommunikáltunk, ők sokan, én egyedül. Szigorúan, erősen, de nem fenyegetően követeltek valamit. Sürgettek, biztattak valamire. Ez az álom és nagyanyám imakönyve így került be a könyvbe:

„Soltész Mária kicsi, gyöngyházás imakönyve bizonyos szempontból nézve nem tett jó szolgálatot azon a vidéken, mert az ilyen apró könyvekbe nem lehetett bejegyezni az egykori és a majdani ősök jeles dátumait... Ezért azon a vidéken a régiék emléke hamarabb elmerült a feledés zugába. Gyorsan elúsztak az időben az egykori arcok, a szempillantások, a kezek, a születések és a halálok, akár a jégtáblák a folyón és a maszatoló madárszárnyak az őszi egeken. Pedig szükséges tudni a múltakról. Az ősök itt állnak és kitartoan figyelnek. Állnak a színpadon körbe körülöttünk, bizonyára földig le-

éró, gyönyörű kelméjű fehér ruhákban állnak, mögöttük illatos bokrok, aszfodélosz és egy néma madár röpte, lábuknál törökszekfű, az arcukon álarc. Sárga, de a legtöbbször inkább vörösréz az álarc, ezek mögül figyelnek, és várnak és hallgatnak, bár hallgatásuk sugár és kérelem, könyörgés és követelődző alázat az el-nem-felejtésért. Üldögélünk a némaságban, nézzük őket, a félkaréjban álló fehéringeseket, néha félrecsúsztatják a rézvörös maszkokat, talán akkor, amikor a sugárzó kérelem nem akar célba találni, ilyenkor erősebben kisüt egy-egy arc, egy élesebb sugár, fehérén izzó homlokok, lágy popzacsók, érzéki ajkak és vékonyan metszett szájak, mozgékony szemöldökök és hol finom, hol szőrös orrcimpák bukna elő a vastag fémburokból, olyan erősen, komolyan néznek az arcok, amitől elhal a figyelő mellében a szívdobogás is, majd ismét visszacsusszannak a réz maszkok, eltakarván viselőik arcát. Az a különös, hogy az aszfodéloszok, a rododendronok, az orgonák, valamint a káposztatövek előtt a félkaréjban áló múltbéli emberek nem a szépségükért könyörögnek. Még csak nem is az igazságukért... nem a szép, nem a pontosság, hanem csak egy szikrányi megmaradás kell: halvány és kevéssé jelenlét. Nem baj, ha a gonoszságuk marad meg vagy a nyomorúságuk, a szégyenük, a sírásuk, a gyilkosságaik, amiket el sem követtek talán, csak akartak, a csalásaik, a gyengeségeik és a bűnük, mert a legfontosabb az, hogy a múltjuk az arcunkra tapadjon és ők megmaradjanak. De a múltat a kicsi imakönyvek nem őrzik."

Őseink fontosak, történeteiket nem felejthetjük, egyéni mítoszaink részei ezek. Az ember alapvető igénye, hogy amit átélt – akár csak gondolatban is –, azt valamiképp kívülre vetítse, lerajzolja a barlang falára, a homokba, a vászonra, beleírja a naplóba, a novellába, a versbe, eltáncolja vagy elmondja barátainak vagy bizalmasan Istennek. A kívülre helyezés tényétől tisztábban látható a múlt. Ami volt, az a leírásunk (elmondásunk) során tudatosodik, strukturalódik, és gyógyulunk tőle.

Számomra a gyógyulást az imént bemutatott álom és annak leírása elősegítette. Nagyanyám-komplexusnak mondom azt, hogy ezt az asszonyt sokáig erősen gyűlöltem, ez

zel a gyűlölettel szemben egész gyerekkoromban tehetetlen voltam és büntudatos. Az említett regény írásakor sokat foglalkoztam vele – az antik színházias álom után egyre lelke-
sebben –, egyre jobban „ráláttam” ennek az asszonynak a vi-
lágára, végül szinte beleszerettem.

A történetek és belső élmények megformálása, le-
írása segíti a személyiségfejlődést és a tisztább látást,
pontosabb képet ad önmagunkról, áttekintőbbek lesznek
ettől zűrzavaros problémáink. És ha a problémák pszichi-
kus fájdalokat okoztak, enyhülhet[-e] a fájdalom a leírás
tényétől. Érdekes a fájó konfliktusokat írással felidézni és
ismételten átélni.

Sok-sok esztendeje érdekel Theodora bizánci csá-
szárnő és férje, Jusztinianusz császár. 1995-ben megjelent
a *Theodora* című regényem, később ennek második része
Jusztinianusz címmel. Mikor erre az esszére készültem,
utánagondoltam, vajon miféle komplexusok és elfojtott
ellentmondások lehetnek kitartó érdeklődésem mögött,
amik bizonyára szépen benne sorjáznak, magam előtt is
rejtőzve ezekben az írásokban. Mindkét könyv kerettörté-
nete az, hogy egy mai, idősödő férfi – Edwardnak hívják –
hobbija Bizánc. Ő írja Theodorát és Jusztinianuszt. Köz-
ben írja, beleszövi saját élményeit, közli műhelynaplóját
is. De *miért férfi ez az író?* Hiszen én nő vagyok. Itt az első el-
lentmondás, ha tetszik: komplexus, amivel minden nő-
nek meg kell küzdenie, ha eltér a tradicionális nőszerep-
től és valamilyen önálló alkotásba kezd. Mondjuk ír. Tele
vagyunk – ha e terepre lépünk – szinte alig feloldható ki-
sebbrendűségi érzéssel, mert a tradíció szerint az alkotó-
munka férfiügy. Hogy jövünk hozzá mi nők? A híres
író-költő nők közül előszeretettel emlegetik Sapphót, és
hozzáteszik: leszbikus volt. Maga az a kifejezés, hogy „nő
író” vagy „írónő”, sok asszonyban, aki ír, dühös berzen-
kedést kelt, mert ilyen konnotációkat hordoz: cilikés bu-
gyutaság, nyálas érzélgősség, ócska-fülledt-erdős-renées

erotika. Emlékszünk: ez utóbbit, Erdős Renéet, milyen zseniálisan csipkedi meg Karinthy az *Így írtok ti-ben*:

„Mentünk lefelé, asszonyok. És Norrah. Ő elől ment és kinyújtott tenyerén vitte a vérhagymát. Akkor belekiabáltunk a reggelbe és nagy, véres mályvákat ettünk. És bukfenceztünk, Zállih és én, körül-körül, mint valami mámoros, bolondos kis vízilovak. És kacagtunk és sírtunk. De Norrah, az Asszony, kidagadt szemekkel lihegve ment elől a vérhagymával.”

Nem akartam sem Erdős Renéé, sem Norrah, sem Tutsek Anna, sem Cilike lenni, lettem inkább – nem tudatos döntéssel – Edward, a férfi. Ez feloldott valamennyit írói-kisebrendűségi komplexusomból. Igaz ugyan, hogy ezt az Edwardot biszexuálisnak írtam meg, tehát nem teljesen férfi, szabad egy kicsit nőnek is maradnia. Szintén a jungiánus James Hillmannál olvasom, hogy az alkotáshoz Erősz kell, Erősz pedig férfi. Miért van jóval több férfi alkotó, mint nő? Erre a kérdésre adható szociológiai, társadalmi, történelmi magyarázat. Hillman mélylélektani kiindulópontból válaszol. Azt mondja: mivel Erősz férfi, ezért nekünk nőknek előbb ki kell termelni önmagunkból saját Erőszünket, ki kell alakítanunk lélektani értelemben férfias lélekrészünket. Ebben a folyamatban legnehezebb: megküzdeni Aphroditével, azzal a nagyon erős női készlettel, ami energiánk jelentős hányadát csábításra, csábulásra, gyöngédség-geisztusokra, szerelemre fordítja és mindarra, ami ezzel jár. A bennünk élő Aphrodité nagyon erős, mindent magának szeretne. Az én Edwardom tehát az én megszült alkotói-eroszom, aki férfias energiákkal rendelkezik, kitartással, céltudatossággal, racionalitással. Száritottfüge-fejű és öregedő. Egy férfinek szabad csúfnak és öregnek lennie, amit Aphrodité nem tűrne. Edward ügyvéd, azaz van rendes, polgári foglalkozása is – mint nekem –, és nem csupán kósza íróféle.

A nyomasztó írói-komplexus feloldódott írás közben, és csitult a nyomasztó írói-komplexus is azzal, hogy „meg-

szültem" Edwardot. De miféle rejtőzködő ellentmondások húzódnak mögött, hogy a Theodora regény főszereplője ez a bizarr császárnő. Teljes ellentéte annak az ideálnak, amit élém állítottak életem első szakaszában. Komoly és okos apácák neveltek szelídségre, tisztaságra, nőies áldozatra, a hagyományos és csakis a régi, mondhatni kissé ma már túlhaladott szigorúságra a nemiség terén. És itt ez a bizánci prostituált, aki Theodora volt fiatalkorában. Császárnői rangra emelkedve hatalmas, agresszív, izgalmas asszony, istenhívő, de komisz és kegyetlen. Szöges ellentéte a keresztény nőideálnak. Férje lángész az építészeti, a jogalkotói, a birodalomépítői munkában. És nagyon szereti Theodorát, törvényes feleséggé teszi, magasra emeli, ugyanakkor azonnal aláveti magát felesége minden akaratának. Gondoljuk meg: egy férfi, aki zseni, törvényes férj, uralkodó, méghozzá nem holmi operettben vagy egy összezugorodott brit királyságban, hanem a világ legelső, legnagyobb birodalmában... Gondoljuk meg: nem erre vágyik-e minden nő kofától a hercegnőtől, zárdanövendéktől a kékharisnyáig? Vagyis arra, hogy egy ilyen férfi alávesse magát párja nőiességének? Úgy tűnik, hogy itt Edward mégis az aphroditéi vonalat részesítette előnyben.

MOHÁS LÍVIA

Jegyzetek

- 1 James Hillmann: „Dionysos in Jung's Writings”, in: *Facing The Gods*, Spring Publications, Inc., University of Dallas.
- 2 *The Myth of Analysis, Three Essays in Archetypal Psychology*, Harper Torchbooks 1974, Harper and Row, New York.

FÜLEP LAJOS, AZ UTOLSÓ MAGYAR KIRÁLY*

I.

Mű és ember

Feltűnő Fülep Lajosban „az élet és a mű kiáltó aránytalansága”, ahogyan Fodor András, a tanítvány mondta.¹ Amiben van elismerés is, csalódottság is. Mindkettőt könnyű megérteni, de nehéz az ellentétüket megmagyarázni.

Ami az „embert” illeti: a század második harmadától fogva Fülep az őt ismerők számára egyre inkább úgy jelenik meg, mint egy hajdan volt és elenyészett Paradicsom tanúja. Amikor még volt „nép” és volt „Európa”, mégpedig nem csupán elméletben, hanem átélhető valóságként. Fülep pedig otthon volt mindkettőben. A századelő párizsi művészetében, a firenzei Biblioteca Filosofica gondolkodójának a műhelyében éppúgy, mint a szénát gyűjtő székelyvagyai parasztok, vagy a római trattoria vendégei között, amiket oly nagy kedvvel emlegetett élete végéig.

„Azok még tudtak élni: isznak, esznek, dalolnak, gitároznak, táncolnak, ölelnek. (...) Minden második ház trattoria, ahol a bor mellett folyik esténként a dalos rigmusverseny, a canzonetta (...) Az Abruzzo kocsmá, a remek Giuliano kocsmáros, a nagyszerű verekedés, amikor csak

* TÚL A TORNYON, MELYET PORBUL RAKOTT A SZÉL címmel a 20. század magyar gondolkodóiról készített tanulmány befejező része. Hamvas Béla, Szabó Lajos, Karácsony Sándor, Várkonyi Nándor, Kerényi Károly gondolkodói portréi 1997 óta folyamatosan jelennek meg, elsősorban a Magyar Szemlében.

úgy röpködtek a hajcsomók a levegőben, s körben a gyerekek zokogtak, mint a görög tragédia kórusa, a carabinieri pedig jöttek párosával, s megálltak tisztos távolságban, és gyönyörködtek, be nem avatkoztak, ez az ő dolguk. Halunk továbbá a megrendelés szerint készülő makarónikról, szem előtt süített friss lángosokról, s egyéb gasztronómiai csodákról. S minderről a mai, Csikágóvá rontott, autókkal zsúfolt hajdani Róma elysiumi ellenpólusaként.”²

Csak Budapesten nem érezte magát otthonosan. Ment is, ahogy tudott, Párizsba, Rómába, Bajára. De az, hogy épp Magyarország fővárosát kell idegennek éreznie, szorosan kapcsolódik a szellemi helyzetéhez – és ezen keresztül Fülep karmikusan meghatározott életfeladatához.

Nem túlzó kifejezés ez. Az életpályáját irányító úgynevezett véletleneket, mint a Budapestre, Párizsba, Firenzébe kerülése, a hazatérése a világháború előestéjén, valami rejtett erő határozta meg, ami ha ismeretlen is, mégis az alapja a valóságos eseményeknek. A mi látható racionális világunk pedig csupán e rejtett történés árnyéka a barlang falán, ahogyan Platón hasonlata mondja.

A századelő nagy magyar nemzedéke az avított kultúránk korszerűvé tételének a feladatát kapta. „Európa.” De hogy ez a vonatkozási pont se egyértelmű, hanem problémákkal teljes, azt egyedül Fülep ismerte fel közülük – és ez a felismerés teszi őt az első „kor”-szerű gondolkodónká. És ő ismeri fel az elsők között azt is, hogy éppily enigmatikus az a „magyar kultúra” is, amit korszerűsíteniünk kellene.

Az európai probléma a nyugati kultúra spirituális leépülése. „A technicizált, mechanizált, atomizált Európa (...) csinált pszichológiát psziché nélkül, logikát logosz nélkül, etikát jó és rossz nélkül, társadalmat ember nélkül, kereszténységet Evangélium nélkül, teológiát Isten nélkül.”³

Nehéz ma már felmérni a századelő valóságos történelmi lehetőségeit, azt, hogy mi lehetett volna másképp.

Nehéz, hiszen a valóságos időben éppoly messze van már tőlünk, akár a trójai háború.

A valóság szellemi természetű, és a 20. század nagy átalakulását Nietzsche és Stirner fogalmazták meg, az általuk befolyásolt radikális szellemi körökben. Ezek minőségelvűek, a szó szerinti görög értelemben „arisztokraták” a szellemben, szemben állnak a konzervatív bornírtsággal és a radikális nivellációval is. Tragikus szerepet játszottak végül Európa kétoldali tébolyának a kifejlődésében, de ehhez kellett az idők megváltozása is, ami az irracionálissá vált világban nagyon megnehezítette a tájékozódást. De történhetett volna másképp is. „Ránk hozák gyógyítónak a háborút, a Rémet” – írta Ady Endre történetfilozófiai érvényességgel. Jungi terminológiával, a kollektív tudatalattiban gyülekező szellemi erők kihívták maguk ellen az Árnyékot, ami végül is legyűrte őket.

A „magyar probléma” pedig kettős gyökerű. Egyrészt az európai értelemben vett nemzetté válásunk sürgető igényéből, másrészt pedig fajtánk meghatározó ázsiai specifikumából adódik. „A nép – mondja Fülep – mindig csak a jelen, múlt nélkül. Emlékezése csak annyi, hogy az öregek idejében hogy s mint volt. Intenciótlan fogalom. Ahol intenció van, ott kezdődik a nemzet.”⁴ A nemzetté válás társadalmilag kizárólag polgárosodás útján történhet. Ez önmagában véve nem jelent elvi problémát, de a mi számunkra mégis. Mert a *népi* felemelkedése *nemzetivé* nekünk csak valamilyen Európa–Ázsia szintézissel lehetséges. Ha ugyanis a népben őrzött „gesunkenes Kulturgut” változatlan marad, akkor rezervátum-néppé süllyed, ha pedig megszűnik, akkor népként elveszvéen a nemzeti tartalmat nem táplálja semmi. „Felolvaszt a világ kohója” Ady Endre 1914. januári (!) szavával.⁵

Ezt nem tudják a mi polgárosító politikai programjaink – Fülep kedvence, Széchenyi István sejtí csupán. És nem tudja Európa-orientált szofokráciánk sem. A helyzet

ugyanis tényleg egyedülálló: a „felül lévő” nemzetit az „alul lévő” népiből kellene felépíteni – a történelmi tudatot a történelemfelejtésből és nem ellenére, a magaskultúrát az archaikusból és nem annak elhagyásából. Már Arany Jánosnak is ez a rejtett programja, ezen fáradozik Bartók Béla, Kodály Zoltán, Kós Károly, Muhoray Elemér – hogy csak a legjelesebbekről beszéljünk. Ez a népi kultúra ráadásul parasztkultúra is, egy olyan átalakuló világban, ami a paraszti zárt életformáknak általában se kedvez. És egy olyan országban, amelynek a népe, már ameddig népként létezett, parasztnép volt. Bármilyen magyar politika ezért csak parasztpolitika lehetett volna, és éppen ez az, ami mindig hiányzott. Amit a politikusaink – eltérő hivatkozásokkal – exigenciának, gyakorlati elkerülhetetlenségnek mondtak, annak mindig ez a réteg lett az áldozata, mígnem fel is morzsolódott. (1867, 1920, 1950–60) „Vezetőinkben és a közösség egyes tagjaiban a döntő pillanatokban végzetesen hiányzott vagy megzavarodott a közösség érdekeinek a felismerésére irányuló normális ösztön”⁶ – írta az a Bibó István, akinek – Fülep szerint – „ezer év óta a legtöbb érzéke volt ebben az országban a politikai realitáshoz.”⁷

Quem deus vult perdere, primum dementat, akit Isten el akar veszteni, elveszi az eszét. Másfél évszázad magyar történelme ez: a kollektív tudat és a belőle inkarnálódott vezetőink. Sajátságos vakság, primitív önzés és szellemi renyhesség, amit az akarat megfeszítésével próbálnak pótolni. Iskolapélda a „vasfejű gróf” Tisza István.

A király abban különbözik másoktól, szentektől, gondolkodóktól, kalandoroktól, hogy evilági cselekvő feladatai vannak, egy tényleges közösség szolgálatában. Eredménye ezeken keresztül mérhető le. Absztrakt király pedig nincsen – király a csak valakiknek lehet.

„Mint király a birodalmában. Van benne valami népmesei.” – mondta Tüskés Tibor 1964-ben a zengővárkonyi gesztenyesorban lépkedő Fülepről.⁸

A hasonlat főleg a Fülepől sugárzó ama karizmára vonatkozik, aminek semmiféle „külső” megerősítésre nincsen szüksége. De a képességei alapján bizonyosan eszményi tényleges király is lett volna, a világnak egy olyan kvalitátságos rendbe-tevője, mint amilyennek Szabó Lajost tartotta Hamvas Béla. Tisztában volt a helyzettel, a tennivalókkal, a megoldáshoz szükséges módszerekkel. És lehet, hogy azon fordult meg a történelem, hogy a számára kínálkozó nagy közbeavatkozási lehetőséget megghiúsították.

A diplomata

Fülepet esztétának szokás tekinteni, ami a közfelfogás szerint még a gondolkodóknak is egy különlegesen életképtelen alfaja. Nézzük hát meg a valóságos viszonyát az ultima realitásnak tartott Történelemmel.

1907-ben a sorsa Firenzébe vezette, ama műhelyek egyikébe, amelyekben Európa jövője érlelődött: a Leonardo folyóirat, a Biblioteca Filosofica köre,⁹ a „túl a filozófián” nietzschei programjával, ami azután egy részüket gyakorló politikusokká is tette¹⁰ az „Itália ébresztése” szellemében. A kedvező jövő politikai értelemben, úgy tűnik, hogy Olaszország és Magyarország viszonyával különleges mértékben összefüggött. Fülep elemzése erről a helyzetről a következő.¹¹

A kor: a csúcspontra érő európai imperializmus, ezt már Nietzsche is előre érezte¹², és nem volt nehéz előre látni a végzetes következményeket kontinensünkre nézve. Itália, ha végül kénytelen volt is csatlakozni az imperialista kihíváshoz (Tripoliszt elfoglalta a törököktől, nehogy az angolok vagy franciák megelőzzék, mintegy körbekerítsék), de igazából a békében és a stabilitásban érdekelt. (Jóval később még Mussolini katasztrófába torkolló háborús kalandja is megmutatta ezt.) Ugyanúgy, akár a magyarok,

kiknek azután végképp nem volt háborús céljuk, sőt egy háborúban csak veszíteniük lehetett bármilyen kimenettel esetén. A Hármasszövetség e két népe pedig, egymással együttműködve, biztosíthatta volna a status quo tartós békéjét.

Csakhogy a Monarchiának még a szép számú magyar diplomatája is süket és érzéketlen volt a sors kihívásával szemben. „Az önök diplomatái osztrákbak az osztráknál” – mondta 1913-ban sajnálkozva az olasz miniszterelnök. Ami azért nem csekélység, hiszen a háború kirobbanásában azé a Berchtold külügyminiszteré volt az egyik kulcsszerep, akiről a nagy olasz államférfi, Nitti azt mondta, hogy még a kutyáját se bízna rá, nemhogy egy birodalmat. (Ügyszólván nullára csökkent ítélőképessége és felelősségérzete miatt.)

A világháború kimenetelét illetően pedig Fülep így látja az európai imperializmus végső konzekvenciáját: Amerika hadüzenete bármelyik európai államnak egyértelmű az egész európai kultúra kockára vetésével. Úgy érte: heteronóm megoldás Európa számára. A megoldás tehát csakis az egyezményes béke lehet.¹³ Olaszország és Magyarország együttműködése pedig ezt lehetővé is tenné.

Másképpen történt. De a háború végén az ő barátai kerültek hatalmi helyzetbe Olaszországban, Amendola nagy befolyású miniszter lett. Ahogyan Fülep is lehetett volna, a képességei szerint, ha az ilyesmi nem oly keveset számítana Magyarországon. Egy nagy lehetőséget még így is kapott. 1919 elején Olaszországba küldték,¹⁴ és Amendolával együttműködve hajszál híján összehozta az olasz–magyar szövetséget, ami Magyarország olasz csapatokkal való biztosítását és ezzel a reá váró végzet elhárítását jelentette volna. Grazioli tábornokkal már megtárgyalták, épp a királyhoz volt hivatalos, midőn Károlyi Mihály – aki Fülep maró megjegyzése szerint a Nemzeti Kaszinóban tanult politizálni¹⁵ – visszahívta, és ezzel örökre elúszott a legutolsó

A WILLENDORFI VÉNUSZ

esélyünk. De az olaszok esélye is. Mert a kormányzat külpolitikai kudarcain nőtt nagyra Mussolini. És végül az európai is – mert a fasizmus sikeresnek tűnő modellje ágyazott meg a hitlercsinálóknak.

Fülep reményei fokozatosan oszlottak szét Trianonnal, a Marcia su Romával, zseniális barátjának, Amendolának, az antifasiszta Aventinói Parlament lelkének a fasiszták által történt meggyilkolásával és a nemzetiszocialista Machtergreifunggal. És a berendezkedő „új Magyarországokkal” – a király nélküli királysággal és a nép nélküli népi demokráciával.

Az ifjú Fülep így idézte Nietzsche Zarathustráját: „Nincs nagyobb csapás az emberiségre, mint ha a föld hatalmasai nem a legelső emberek. Mert enélkül minden hamissá válik, elferdül és elértéktelenedik.”¹⁶

A pásztor

Fülep életműve monolitikus és egyszerű: megalkotni a „nemzetit” a „népiből” és az „európaiból”. Azzal az igénnyel, amit az ókori görögök halhatatlan teljesítménye tűzött ki minden nép számára.

Ez az életpálya csak egyszer tűnt úgy, hogy megváltozik. Fiatalon menekült el Nagybecskerekéről a bánáti zsír színvonal(talanság)a elől Budapestre, majd nem sokkal később innen is a nemzeti kulissza-szellem elől Párizsba – a benne megérett kultúrmissziós tudattal. És itt egy pillanatra eltántorodott. „Utálok Budapestet (...) Nagy művészetet, nagy poézist, nagy életet kell csinálni. Paris (...) Az lesz a fő ambícióm, hogy megtanuljak írni franciául, s ha csak lehet, hát átvedlem franciává.”¹⁷

Persze ekkor még van Európa, ahol hinni lehet a szellemnek nemcsak a nagyságában, hanem az egységében is. Ám ha Apollinaire vagy Brancusi válhat is franciává, Joseph

Conrad meg angollá, a „jászok kapitánya” nem, és ezt az elhivatottságával összefüggő tényt hamar fel is ismeri. A további európai szerepe a hídverés lenne. Itáliába már így érkezik meg.

A szellemi kontinenst elsüllyesztő háború Fülepet már így éri, a helyzetre és a feladatára felkészülten. Az új helyzetre és új feladatra is. „A háborúval korszak zárult és korszak kezdődik. A történet felvilágosult tudósai tanítják ugyan, a világ élete nem olyatén oszlik korokra, mintha ollóval vagdosnák a nagy szövőszékekről aláfoló szövetét. De a történet logikája nem lévén azonos az emberekével, bármi ésszerűnek látszik ez a felfogás és ésszerűtlennek az olló, mégis az utóbbinak, melyről azt hittük, rég lomtárba került, lett ezúttal igaza. A háború oly élesen vágta ketté a világ életét, hogy amit néhány év választ el tőlünk, idegen messzeségbe süllyedt mögöttünk.”¹⁸

Kivételesen nagy szellemi karriert futott volna be, ha ekkor Nyugatot választja, mint a barátai, Mannheim Károly és Tolnay Károly. De az ő útja más volt. 1916-ban beiratkozott a teológiára, és megtette azt, amit a hajdani szalontai nótárius a Tudományos Akadémia főtítkári székéből nem bírt elhatározni, bármi rosszul érezte is magát az idegenné növekedett fővárosban. Elment a szellem csúcsairól falusi „tiszteletes úrnak”.

Amit „belső emigrációnak” tekintett még a hozzá közel álló Kodolányi János és Illyés Gyula is, a marxistákról nem is beszélve, kiknek szemszögéből egyformán abszurd papnak menni, parasztokat nevelni, hírnévről és hatalomról lemondani. Pedig semmi különleges nem volt benne Fülepe élethivatását nézve: szolgálat. Egyszerűen nem volt ennél fontosabb dolga a világon, azért kellett éppen ezt választania. „Pályamódosításról” csak fenntartással beszélhetünk itt.

„Azért hagytam oda a fővárost, mert a magyar falusi nép közt akartam élni, melyet e világon mindennél job-

ban szeretek, melyért küzdeni és dolgozni legfőbb életcé-
lom.”¹⁹

Aminthogy az se pályamódosítás volt, midőn 1947-
ben mégiscsak visszatért Budapestre egyetemi professzor-
nak és az Eötvös Kollégium nevelőtanárának. (Legfeljebb
az oly rövid életű magyar demokrácia jövőjéhez fűződő il-
lúzió volt.) Mivelhogy így a magyar nép értelmiségének
a felnevelésére kínálkozott lehetősége.

Fülep, kinek a feladata a „népi kultúra” felemelése –
ami alatt azt kell érteni, hogy egyetemes érvényre való jut-
tatása –, világosan látja, hogy ez csak a „néppel” együtt, őt
megszólítva hajtható végre. És a nép lelkéhez csak két em-
ber férhet hozzá: a pap és a tanító. Zengővárkonyi lelkész
korában ezért kért maga mellé olyan egyházi tanítót Csá-
szár János személyében, aki ezt a népi kultúrát animálni
tudta, megszervezte például a részvételt a „Gyöngyös-
bokréta” mozgalomban.

Igen hasonlít ez a magyar nép másik nagy nevelőjé-
nek, Karácsony Sándornak az elhivatottságához és gon-
dolkodásmódjához. Annál inkább sajátságos, hogy Fülep
nem kedvelte őt, fecsegőnek tartotta, akár Hamvas Bélát.
Amiben ha van is igazság, ne feledjük, hogy a „fecsegés”
emberi kapcsolatteremtés. Ami a királyi Fülep számára úgy
látszik, problémát jelentett. Egy példaértékű eset a kö-
vetkező. A szellemi munkáját zengővárkonyi papként se
hagyta abba, ám amikor a fiatal tanító egyszer aziránt ér-
deklődött, hogy mit csinál, elhárította: „ez magának ma-
gas”.²⁰ Karácsony Sándor soha nem mondott volna ilyet.

A barátságos Karácsony azt a Krisztus-képet hor-
dozta, aki a kisgyerekekkel beszélgetett. A rettentő Fülep
azt, aki kiverte a kufárokat a templomból. Vekerdi László
emlékezik arra, hogy milyen felháborodottan üvöltözött
egyszer valakivel. „Hogy mer maga az Istenről beszélni?!”
Félelmetes görbebotjával úgy hadonászott, hogy komo-
lyan tartani kellett attól netán még agyonüti. És mivel mi,

emberek, Pál apostol szavával, csak rész szerint ismerhetjük meg az igazságot, a teljességnek ezt a két arcát, úgy látszik, sehogy se tudjuk egyesíteni.²¹ Ez persze az igényes ember alkati sajátossága is, az alkotó védekezése is a külső zavar ellen. De mindenesetre olyan fogyatékoság volt ez Fülep számára, ami kétségkívül akadályozta feladatának a teljesítését. Később, már a kommunisták által száműzött királyként, a Széher úti peripatetikus beszélgetései emiatt nem tudtak átalakulni azzá a hatékony tanítássá, amire egyébként ő maga képes lett volna, a tanítványai pedig fogékonyak. És ha a végül is soha el nem készült „művet” annyit emlegette, abban nem a személyes érvényesülés nosztalgiaja munkált, hanem a sóvárgás az el nem végzett feladat beteljesítésére. Ezek a hajdani „királyi fogadások” mindazonáltal valamennyi résztvevő számára, úgy tűnik, felejthetetlen élményt jelentettek. Még az is lehet, hogy a hazai szellemi életünknek a hetvenes évektől kibontakozó szétesésében lényeges szerepe volt annak, hogy ez a különben mogorva és szenvedélyesen szubjektív ember eltávozott. „Fodor András könyvéből (Ezer este Fülep Lajossal) azt hinné az ember, a hatvanas évek magyar szellemi életében más nem is történt, mint hogy néhányan hetenként Fülep Lajossal sétáltak” – mondta egyszer valaki megrovóan. Miért, hát mi történt még? – kérdeztem.

A gondolkodó

Fülepet, a gondolkodót, kezdettől esztétának szokták tekinteni. Ilyenként vesz részt a firenzei Biblioteca Filosoficának a szubjektív idealizmus elleni harcában is. Fontos segítséget nyújtva számukra, hiszen a szubjektíválásnak épp az esztétika a fő hivatkozása. Idehaza pedig a „nemzeti kultúra” fantomizálódott állértékeit zúzza szét a kritikáiban, és alapozza meg a „nemzetinek” a valóságos

fogalmát, mindenekelőtt a „Magyar művészet” címmel egybefoglalt tanulmányorozatában. Azután meg a művészettörténet professzora Pécsen és Budapesten, egészen 1961-es nyugdíjazásáig.

Mégis, úgyszólván lehetetlen őt ebbe a kategóriába beleméréselni, Jacob Burckhardt, Alois Riegl vagy Max Dvorak társaságába. Mivelhogy ezt a német idealizmus által kanonizált kategóriát éppen ő vonja kétségbe. „Nem esztétika kell, hanem művészetfilozófia. Mindent előről kell kezdeni. A filozófia egyben-másban produkált valamit (logika, ismeretelmélet), vannak viszont dolgok, amiket teljességgel elejtett. Ilyen az esztétika, a vallás meg az erkölcs. Mert hiszen a tiszteletre méltó Arisztotelész is miket ír össze a tragédiáról, katarziszról, s azóta ezt fűjják (...) A művészetfilozófia velem fog kezdődni.”²²

Ez a „művészetfilozófia” lenne az annyit emlegetett, ám el nem készült „MŰ”. Készült azonban hozzá nagyszámú kéziratos, rendezetlen jegyzet, sok tanulmány, néha elvi kérdésekhez, de többnyire konkrét eseményekhez, könyvekhez, kiállításokhoz, évfordulókhoz kapcsolódva. Szándékosan nem azt mondtam, hogy „ezekről”. Mivelhogy e dolgozatok a tárgyukat rögvest általános korrelációba helyezik, sőt ez a korreláció egyúttal magának a konkrét értékelésnek is a legfőbb mércéje. Az esztétikai szféra „autonómiája”, amit a reneszánsz táján állapítottak meg, és ami talán a l’art pour l’artban tetőzött, Fülepnél teljesen új és eredeti értelmet kap, mégpedig a leibnizi monadológia szellemében.

Fülepnek tehát csak töredékei maradtak. De fel kell tennünk néhány alapkérdést e hagyattal kapcsolatban.

Valóban oly aránytalanul csekély-e?

Valóban annyival fontosabb-e a „mű” az „embernél”, tekintettel arra, hogy az utóbbi mulandó?

Valóban megmarad-e a mű?

És hát végül is: miért nem készült el?

Bizonyos, hogy ez utóbbi kérdés magát az öregedő Fülepet is egyre jobban irritálta.

Lukács György tett egy csípős megjegyzést: aki ennyit kritizál, az nem juthat el saját alkotáshoz. Lélektanilag ez bizonyára így van, de magyarázatnak azért kevés.

Fülep a nálunk, magyaroknál oly gyakori melankóliára hajló alkotók közé tartozott, akiket folyton kísért az elhallgatás. Megnémulnak a környező úrben.²³ „Nem érdemes... Ezeknek nem érdemes.” – idézgette Fülep túlságosan is gyakran legkedvesebb barátjának, Pethes Imrénnek, a nagy színésznek az utolsó szavait. Hiszen, ha *valóban* megírta volna a művet – akkor most mi lenne más?

De azért magyarázatnak ez is kevés. Fülep „nyugtalan ember” volt, és ez nem földi szempontok alá volt rendelve. „Az ember szabadsága a nyugalanságában van letéve. Nem hontalanul lebeg, a nyugalanságban van lokalizálva (...) Maga a nyugalanság már a szabadság, de nem a teljes, az embernek annyi a szabadsága, amennyi a nyugalansága. Lehet, hogy nem tudja mind átváltani nyugalomra, de akkor is a nyugalanság maga már a szabadság. »Nem keresnél, ha már nem találtál volna meg« (Szent Ágoston) – de azzal a kiegészítéssel: »lehet, hogy sohase tudod meg, hogy megtaláltál. « A szabadság: a nyugtalanító megfogalmazása. A rossz stb. megmarad a világban, létben – de a megfogalmazása szabadon, az objektivitásban föléje emeli.” És végül Szent Ágoston csodálatos szépségű mondata: „Nyugtalan az én szívem, míg meg nem nyugszik Te benned.”²⁴

Fülep az efféle töredékeket föltehetőleg a művészetfilozófiájának az alapvetésekképpen írta. És ha órá alkalmazzuk például a fentieket, akkor el kell vessük a melankólia bénító hatását. „A szabadság a nyugtalanító *megfogalmazása*.” (kiemelés tőlem, M. E.) De talán látható az igazi nehézség. E töredéknek a teológiai beágyazottsága is mutatja a vállalkozás roppant nagyságát, ami minden valószínűség szerint megoldhatatlanná tette.

„Einschraenkoló, megszüntető: a teoretikum, tudomány” – mármint a cselekvés szabadságát, illetve az e szabadságot meghatározó jelentés-szabadságot megszüntető. Fülepnek a művészetfilozófiával szemben támasztott igénye láthatóan az, hogy átfogó filozófiává kell válnia, olyaná, ami megoldja a filozófia gondolkodási kalodává válóból adódott korproblémát és visszavezeti a görög szó eredeti értelméhez: „a bölcsesség szeretete.”

„A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb *értéktől* esleő technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál. A művészet mint megvalósultság magában megálló, önálló világ (...), de mint történeti létesülés sohasem jár egyedül. A megvalósult művészet nem támaszkodik semmire önmagán kívül, de a létesülő művészetet *mindenek hordoznia kell* „(kiemelések tőlem, M. E.)²⁵ Jól látható itt az az igény, ami az esztétikát az emberi cselekvés kulcs-helyzetű szférájának tekinti, a tökéletességnek olyan megnyilatkozási igényévé, ami ismét csak a teológiába vezet át, Jézus Krisztus szavába.

A művészet autonómiájának a lényege a következő. „A művészet tartalma a forma, azaz, ami művészté lett benne. (...) Tudom és vallom a művészetben a vallást, metafizikát, etikát stb., de ahhoz, ami nem vált belőlük teljesen művészté, nincs közöm, mikor a művészetről szólok, s nem az általános kultúra-történetről. (...) A művészet autonómiája azt jelenti, hogy mindannak, ami benne van, (...) művészté kell átlényegülnie.”²⁶ Vagy ahogyan Karácsony Sándor mondja: „A szép – erő, de a formájában ható erő.”

A műalkotás tehát leibnizi monaszként viselkedik. De van egy másik nézőpontja. Az, amelyben *összefügg* a világ teljességével.²⁷ Ami *csak* önmaga, az ugyanis egyúttal a világ tagadása, ami meg nem önmaga, az nem létező. Az

esztétikában ezt az átmenetet az *érték* biztosítja. Sajátságosan független a megvalósult művészettől, előtte is van és utána is van, a megítélésnek az igazi alapja anélkül, hogy tárgyának az autonóm létezését megszüntetné, hogy valamilyen „eszmenek” az illusztrációjává fokozná le. Ahogy Nietzsche írja,²⁸ „Erinnerung an schöneres, als ich”, emlékezés valamire, ami énnálam szebb.²⁹

„Az érték-elvről való lemondás logikailag együtt jár a megismerésről való lemondással a szellemi-erkölcsi szférában. Tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés. (...) Nincs, ami a tapasztalatot ismertté, megismeréssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze. Nincs, ami világítson és mérjen. Helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában.”³⁰

Így feszegeti Fülep az „esztétikának” nevezett gondolkodási kategória határait. A korába illő problémaérzékeléssel, amely probléma, mint említettük, az *idealizmushoz* kapcsolódik. A Biblioteca Filosofica a szubjektív idealizmust akarta meghaladni. A 20. század katasztrófája, innen a végétől szemlélve, igencsak azért következett be, mivel ez a kísérlet végül is nem realizálódhatott. (A rögeszme nem egyéb, mint a vegytiszta szubjektív idealizmus, a szolipszizmus.)

A helyzet rendezését az „objektív idealizmus” filozófiai problémájának a rendezésével kell kezdeni.

Platón hagyatéka

Fülep szellemi pozíciója kétfrontos harc a naturalizmus és a szubjektív idealizmus ellen, és e harcot az „objektív szellem” jegyében folytatja. Ezért általában platonistának tekintik. Szabó Lajos is a „magyar platonisták” körébe sorolja, és a következőképpen írja le a helyzetet és a feladatot.³¹

„Amíg a szellemi realitások legfelsőbb köreiben helyre nem áll a rend, addig minden élő szellem és szükséges munka tekintélye a társadalomban a legalacsonyabb fog maradni (...) A szellem nem tehet mást, csak adhat, de ha ad, attól megnövekszik és a szeretet nem választható el a szellemtől (...) *A szellem személy és szó.* (kiemelés tőlem, M. E.) Ha szellemről beszélünk, akkor mindig ezekről a szellemi realitásokról és a belőlük táplálkozó konkrét realitásokról szoltunk. (...) Magyarország vált alkalmas edénnyé és hadszíntérré Kelet és Nyugat megújuló szellemi hagyományainak megütközésére. Itt talált produktív visszhangra minden kísérlet, melyben az élet kutató-pionírjai visszakeresték önnön életüket a szellem, az alkotás, és a zsenialitás problémáinak centrumba helyezésével.”

Az objektív szellem görög felfogásának a Platónban megnyilvánuló kvintesszenciáját egybehangolni a Biblia személyességével: ez az út vezet a Valósághoz. (Ez meg egyezik a század dialogikus gondolkodói által felvetett feladattal.) Ferdinand Ebner, Martin Buber, Franz Rosenzweig, Karl Barth, Karácsony Sándor, Emmanuel Levinas, Szabó Lajos, Tábor Béla. Az „objektív szellem” fogalmát azonban át kell értelmeznünk, erre utaltunk a kiemeléssel Szabó Lajos szövegében. Az a hajlma – figyelmeztet rá Földényi László –, amely a valóságot szellemi-teoretikus konstrukciókhoz vezető ugródeszkának tekinti (például bármikor feláldoz egy konkrét embert az elvont osztályharc kedvéért), szorosan összefügg a platóni „objektív szellem” korszakbeli pevertálódásával.³²

A platonizmus születését Fülep így ábrázolja. „A platonizmus problémája volt a fenyegető relativizmusban az abszolútát biztosítani (sicher stellen). Idea-tan, hiposztázálva. A fenyegető relatív valóság ellényegtelenítve. Csak az ideákkal való methexis révén valóságos. A platonizmus nagy tette, hogy a relatív, konkrét valóságból – mert on-

nan – eljutott az örök ideák magasztosságáig, amiben mégiscsak részeseül a devalvált valóság.”³³

Az idézett kor: Athén fénykora és összeomlása, amit örökérvényűen jegyez a Szókratésszel megitatott méregpohár. S hogy ezek a kis görög városok, mikre épp a Világtörténelem készült rátaposni, hódító mamutbirodalmak apokaliptikus sorozatában, mégis fennmaradtak a kollektív emlékezetben, az a platonizmus műve. Platón tanítása persze sok mindenre támaszkodhatott, a pythagoreus hagyománytól Egyiptomig, ám a fontos mégiscsak az, hogy kibontva őket a mítosz burkából, kimentette a hanyatló, hagyományukat lassan elvesztő ókori népek emlékezetéből. És mintegy újjászületett Hagyomány alapja lett az új világkorszakban. Arisztotelész, a neoplatonizmus, a gnózis, a keresztény metafizika, az iszlám, vagy a mai természettudomány nélküle elképzelhetetlenek.

Ami természetesen nem azt jelenti, hogy az idea-tant Platón „találta ki”. Hanem hogy mit jelent, azt Fülep ismeretelméleti alapművéből érthetjük meg. Az alkotáslélektan alapjait tisztázza itt Benedetto Croce esztétikájának a bírálatán keresztül.³⁴

Az emlékezés őriz és átalakít, hogy jobban őrizhetővé tegye a tárgyát „bizonyos princípiumok szerint, melyek megkönnyítik felidézésüket, víziójukat jobban az ember szellemi képességeihez szabják, világosságuknál és harmóniájuknál fogva e képességek működésének egyensúlyát és harmóniáját készítik elő.”³⁵ E tevékenység neve művészi formálás és kompozíció.”³⁶

Fülep ugyan belül marad itt az esztétikum szféráján, de a gondolatmenete általánosítható. Hogy miért tekintette az esztétikát az etikával és a logikával szemben kulcsfontosságúnak, az az érvelési módjából kitűnik.

Az alkotás folyamatában az intuíció a döntő – mondja Fülep Henri Bergsonnak, akivel levelet is váltott. Itt száll szembe Crocéval, aki szerint az intuíció azonos a kifejező-

désével. Mindkettejüknél a forma és a tartalom lényegi egységéről van szó, vagyis a naturalista esztétika elvetéséről. Fülep azonban az intuíció működését alkotás-lélektani szemszögből így írja le:

1. érzékelés, vagyis a valóság és a szellem kapcsolatba lép egymással,
2. az érzékelt kép lemerül a tudat alá, múlttá válik,
3. itt átalakul egyéni és általános törvények szerint,
4. felidéződik, de „itt nem tehetek egyebet, mint felé irányítom az akaratomat”, valamiféle belső appercepció gyanánt. Ha ugyanis megváltoztatom, az már nem az intuíció, hanem az invenció, imagináció stb. körébe tartozik.

Az emlékezés által adott kép egy átformált „régí” kép, afféle déjá vu, ahogyan Bergson mondaná. Az *újat* az *érzelem* hozza a dologba, „S a két elem egyetlen organizmussá nő.” Az érzelem alapját jelentő lelkiállapot azonban éppoly cseppfolyós, mint az érzékelt kép, ezért ugyanazt az utat kell végigjárnia. „Az intuíció mindig a jelenre vonatkozik, de a jelen soha ki nem fejezhető. Mindig elmúlt lelkiállapotot fejezünk ki, amelyhez mikor kifejezzük, a jelen ismét új lelkiállapotot kapcsol stb.” A jelen kifejezése is emlékezés, és „az emlékezésben van a végleges kép fokozatos létrehozásának a nyitja.” Az intuíció által megragadott kép továbbfejlődik, átalakul. „A folyamat, amely az utolsó képet létrehozta, az emlékezés.”

A mű voltaképpen az időforma nélküli múlásának a rögzítése, valamiféle érvényesség mentén. (Ez az érvényesség lesz azután az axiológia kiindulási pontja, Fülep gondolkodói munkáját az idealizmus meghaladására ebből lehet megérteni.) A végleges formát a kiválasztás hozza létre – ez a jelentékenyre, kifejezőre irányul. És a formáló emlékezésnek a legfőbb tényezője a *felejtés*. „A Divina Commedia pl. lehetetlen volna enélkül, végtelen sok lelkiállapotot-intuíciót kellett volna Danténak rögzíteni. Csak az elfelejtett világ tette lehetővé a létrejöttét.” A művész a közönséges em-

bernél nagyobb mértékben tud a jelen alól felszabadulni, jobban felejt, és ezért tud jobban emlékezni a jellemzőre. A számítógépek elmélete szerint az információképzésnek a kritikus – energiaigényes – lépése a meglévő információnak a törlése.

A modern számítógépeknek e korai megsejtője tesz egy lépést Kant felé Bergson rovására. A tér és idő fogalmában mégis kell valami a priorinak lenni. A jelen pillanatait tudatosra az emlékezés teheti, azaz olyasmira, ami valamilyen térbeli elrendeződésen alapul. („A jelen egy pillanat, ami leperog. Az állandó az aktuális pillanat előtt és mögött terülő mozdulatlanra vált idő: a tér. Ahol csak szukcesszió van, az sosem lehet tudatos.”)³⁷ És akkor a tér nem lehet más, mint vagy az emlékezés a priori formája, vagy pedig, hogyha azt fogadjuk el, hogy a szemlélet a priori formája, akkor az emlékezés viszi be a szemléletbe.

Az esztétikai tárgy, ami ilyen körülmények között megszületik, „abban különbözik más tárgytól, hogy benne semmi sem mellőzhető, semmi sem lóg ki, minden fontos benne.”^{38,39}

„Az esztétikum lényege az érzékelhető konkrét jelentés.” Az archaikus és a primitív kultúrákban az esztétikai tárgy más nem is lehet, mint „helyénvaló”. Így kell lennie, és pedig nem is a Sollen, hanem a Müssen értelmében. Az őt létrehozó belső kényszer ugyanis azonos az életnek magának a kényszerítő erejével. Ahogyan Karácsony Sándor mondja: „A művészet formai eleme az életnek.”⁴⁰ A magas kultúrákban ritkábban valósul meg, mivelhogy az ember helye is nehezebben határozható meg az őt teremtő bonyolult társadalmakban. A fontossága azonban immanens – sőt, az esztétikumnak kell rendező elvvé emelkednie az addigi öntudatlanságból, ahogyan már Schiller észrevette.

A művészi-esztétikai szféra univerzális jelentőségéről Hamvas Béla írta a következőt: „A valódi társadalmi rendnek nem téziseit, de az emberi élet rendjének alak-

ját és általános elveit a művészet mondja ki azzal, hogy olyan realitás erőivel teremt kapcsolatot, amelynek alapján a rend az emberi létezés minden területén megvalósítható.”⁴¹

A szürke mágia

„A természettörvény a platonizmus végső formája.”⁴² Innen látható az, mi teszi Fülep számára az esztétikát központi jelentőségűvé – a logikát a természettudomány zsákmanójának, foglyának tekinti.

Az emlékezés szerepéről szóló gondolatmenet harmadik pontja arról szól, hogy a tapasztalat átalakul külső és belső törvények szerint. A belső a személyes diszpozíciókat jelenti, ezek nagy részben tudattalanok. A „külső törvények” viszont a megismerésnek azok a formái, amiket az egyén a társadalmi tapasztalatokból és szokásokból elsajátít. Az archaikus társadalmak számára ezt a mítoszba ágyazott tradíció jelenti, és ezek megrendülése a kiváltó oka a „tisza ideák” platóni megjelenésének.

A kép, mondotta Fülep, elmerül a tudattalanba. És ami ott a világ megismerésének az eszközeképpen rendezi, az nem lehet egyéb, mint a Világtörvény, amivel a tudat követhetetlen módon érintkezésbe lép. Ez a világtörvény előtte jár a képnek, azaz a konkrét létezési formának, és a rendező elve a még meg nem nevezett dolgoknak az aránya, vagyis számviszonya.

„A szám a törvény, amely szerint a dolgok nemcsak megnyilatkoznak, hanem vannak. Ahogy a pythagoreus Philolaos mondja: a szám az uralkodó összekötő lánc, a nem teremtett és öröktől fogva létező, amely a dolgokat a világon egybefűzi. (...) A szám minden jelentések radixa. A kulcs, amellyel a szellemi értelem az anyag minden titkát ki tudja nyitni (...) A végső intellektuális, de már érzékelhető elemi

valóság, amely a látható és láthatatlan világokat összeköti (...) Ahol az analógiák véget érnek és örök ideákká kristályosodnak. (...) Pythagoras volt az utolsó őskori ember, aki ezt világosan tudta. Platónnál az ideák, számok és erők viszonylatában zavar lépett fel és az őskori világosság elhomályosult.”⁴³

Hamvas Béla írja ezt a számok ismeretelméleti szerepének a nagy átalakulásáról, melynek során minőségjelzőből mennyiségjelzővé, azaz metafizikailag semlegessé, és így jelentés nélkülivé alakultak át. Az ember, mint a Kozmosz gyermeke, valamiféle vereséget szenvedett, és új védelmi vonalat épített ki magának. Fülep jellemzésében „A matematika eredetileg – Egyiptom, Babilon, Kína – még nem, de a görögöknél – Platón – már refugium, menekvés a relatív, bizonytalan elől. Már ekkor az igazi tudomány matematikai. Maga a Kozmosz az. Az ember visszahúzódása ettől kezdve oda, ahol a matematika funkcióját, működését szemlélheti. A matematika maga elvégzi a dolgát ember nélkül, csak el kell tudni indítani és megérteni a diktátumát. Már nem a bölcsesség, az ember sorsának ismerete a fontos, hanem az ember nélkül tudható. Az ember nem menedékül találta meg, de amikor már megvolt, menedékül használta.”⁴⁴

Ez a mennyiségelvű matematika saját belső logikával rendelkezik, ami személytelen olyan értelemben, hogy függetlenné tehető az embert meghatározó tudatalatti tartalmaktól. Talán épp ezért is találták rá. A függetlenség alapja a legegyszerűbb elemekre építő axiomatikus evidencia-élmény – aminek tehát nincsen szüksége egyéb kulturális és egzisztenciális előfeltevésekre. Nagy dolog ez – ámde mi az ára?

Ez a matematika elég sokáig steril elmesport volt, hasonlítható némileg a sakkjátékhoz. Az ismeretelméleti kulcszerepébe Descartes és kortársai állították a függvény fogalmával, ennek a természeti világra való alkalmazásával.

Newton teremtette meg azt a koherens rendszert, amivel a matematika végérvényesen bevonulhatott a mechanikába, s onnan tovább az anyagi világ minden tudományába.

Ámde a filozófia úgy járt ezzel a hatalmasnak látszó előrelépéssel, amivel, mint vélte, végre egzakt és vitathatatlan világképhez jut, akárcsak Goethe bűvészinas. Mert a matematikai alapú természettudomány a technika segítségével akkora gyakorlati sikereket ért el, hogy végül is maga alá gyűrte a filozófiát. „A filozófia ancilla scientiaevé vált”⁴⁵ – mondja Fülep –, vagyis a világ megismerésére irányuló autonóm vállalkozásból heteronómmá, egy rajta kívül fekvő terület igazolásául szolgáló vállalkozássá. Éppúgy, mint a középkorban, midőn a teológiát kellett kiszolgáltatni.

Az eredményt elképedve szemléli Fülep, és a kételeyeit így fogalmazza meg:⁴⁶ „A gondolkodást megsza-
bátítja a dogmatizmus béklyóitól” – állítja a pozitívizmusról Mach magyarországi apostola, holott – „a filozófus számára épp a dogmatizmusnak e mértéktelensége a meglepő”, amit e természettudományosan pozitív elméletben tapasztal. „Csak született nemfilozófus tud ilyen szent ártatlansággal beszélni dolgokról, melyek mindegyike egy nagy kérdés.” A számokról és a kémcsövekről végül is kiderül az, hogy gondolkodni azért mégsem tudnak. Bár a beléjük vett *hit* alkalmas lehet a gondolkodás megszüntetésére.

Így lépne a gondolkodás helyébe a természettudomány. Holott még az is mondható Füleppel, hogy „a természettudomány nem a természettel foglalkozik”⁴⁷ Ez megegyezik például a nagy fizikus Heisenberg ítéletével. A fizika, minden más természettudomány alapja, eljuttott ugyanis addig a matematikai absztrakciók útján, ahol már csak az önmaga által teremtett szimbólumokat képes felfogni. Így azonban út nyílhat a tudományban a Nagy Visszatérésre – az ősrégi aritmológiához. A világ szerkezetének a vizsgálatában a kvantifikáció helyett végül is

Eddington kabbalista, Heisenberg pedig platonikus szám-spekulációkhoz folyamodik „Annak a felfogásnak, hogy a fizikai-kémiai okságot magasabb organikus mintaképek szabályozzák, melyek annak segítségével megvalósulni törekcszenek, mint kristály, növény, állat: a legújabb időben az atomfizika is helyet, lehetőséget, rést enged” – írta a klasszika-filológus Kövendi Dénes még a harmincas években.⁴⁸

A természettudomány fordulata azonban mégsem következett be, a nagy tudósok kifogástalan elméleti megállapításai dacára sem. Ami jól mutatja, hogy még az egzakt természettudományt sem a „tiszta ész”, hanem más egyéb erők irányítják.

Arról a világról, amit a tudomány szolgálójává eképpen tett filozófia produkált, a legjobb esetben is csak annyit mondhatunk, hogy „szürke” – mi más lehetne, hiszen kezdettől kiküszöbölte a kvalitást. És az igazi baj abban van, hogy a „tudományos tekintélyére” hivatkozva deformálhatta a gondolkodás egészét. Hamvas Béla ebben az összefüggésben beszélt „tudományvallásról”, és mutatta ki Karl Popper e gondolkodásmódnak a közvetlen felelősségét a 20. századi népiirtó katasztrófákért.⁴⁹

Fülep világosan látta a gondolkodásnak ezen eltorzult hierarchiáját, és szerette volna e dogmatizmust a saját területén is megverni – ezért igyekezett olyannyira még 80 évesen is „természettudósokkal” konzultálni a tudomány vitatható alapjairól.⁵⁰ A kísérlet azonban eleve kilátástalan volt, itt még Heisenberg számára sem termett babér, mert ez nem a gondolkodás kérdése, tehát onnan nem is lehet megközelíteni.

A természettudomány a befolyását a technika eredményeinek a segédeszközékként érte el. Ehhez azonban egy olyan részben tapasztalati, részben teleologikus módszer tartozik, ami a gyakorlati siker kedvéért könnyen semmibe veszi az elvi ellentmondásokat. A differenciálszámí-

tás alapjai körüli logikai problémák másfél évszázadon át nemigen izgattak senkit, mert az elmélet maga diadalmas volt Amikor már tagadhatatlan alkalmazási problémák merültek föl, csak akkor kezdték az axiomatikus kiindulási alapokat mélyebben vizsgálni. És ez az „intellektuális lejtő” rossz példájával megfertőzte napjainkra a gondolkodásunk egész területét. De az elmélet innentől kezdve már szó szerint nem tudja, hogy mit csinál, és újabban épp ezért fordul előszeretettel logikai-matematikai absztrakciókhoz, melyek az ő problémái számára a „természettudományos komolyságú ismeret” látszatát kölcsönzik (axiomatika, strukturalizmus, káoszelmélet).

(A következő számban folytatjuk.)

MIKLÓSSY ENDRE

Jegyzetek

- 1 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*, II., 307. l. (Bp. 1986)
- 2 Fodor András: id. mű, I. 285, 543. l.
- 3 Fülep: *Nemzeti öncélúság*, 184. l. In *Művészet és világnézet* (Bp. 1976)
- 4 Fülep: *Nemzeti jelleg a művészetben*, 134. l. írásainak tervezett következő kötetéből (Timár Árpád szívességéből)
- 5 Ady Endre: *A szétszóródás előtt*.
- 6 Bibó István. *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. 573. l. in *Válogatott tanulmányok 1945-49*. (Bp. 1986)
- 7 Fodor András, id. mű, II. 650. l.
- 8 Fodor András, id. mű, II. 278. l.
- 9 Amendola, Calderoni, Marucchi, Papini, Prezzolini.
- 10 Fülep: Papini, in *Művészet és világnézet*, id. mű
- 11 Fülep: *Megjegyzések az olasz politikához és politikusokhoz*. (1917) *Egybe-gyűjtött írások*, III. (Bp. 1997)
- 12 Nietzsche: *Ecce homo*
- 13 Ugyanez volt a véleménye Churchillnek, az angol háborús miniszternek.
- 14 Jászi Oszkár indítványa volt ez a küldetés.
- 15 Fodor András, id. mű, II. 299. l.
- 16 Fülep: *Nietzsche*, 551. l. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*, II. (Bp. 1974)

- 17 Fülep: *Levél Dutka Ákoshoz*, 1906. 82. l. In Tiszatáj, 1985/2 (Közli Csanak Dóra)
- 18 Fülep: *Előszó a Magyar művészethez*, 257. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 19 Fülep: *A magyar falu becsülete*, 389. l. In *Egybegyűjtött írások III.* (Bp. 1998)
- 20 Fodor András, id. mű I., 255. l.
- 21 „Krisztust csak megalkotni tudjuk a magunk módja szerint” – írja Fülep Nietzsche-tanulmányában 551. l. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig II.* id. mű
- 22 Fodor András, 366. l. In id. mű II. Az utolsó mondat Nietzsche-áthallás...
- 23 Berzsenyi Dániel, Bolyai János, Katona József, Arany János, Kemény Zsigmond, Szinyei Merse Pál, Juhász Gyula, Füst Milán, Sinka István, Tandori Dezső, aki a hallgatását fecsegésbe burkolja.
- 24 Fülep: *Nyugtalanság*. 47. l. In Forrás, 1985/1. (Tímár Árpád közlése)
- 25 Fülep: *Művészet és világnézet*, 262. l. In id. mű
- 26 Fülep: *Előszó a magyar művészethez*, 259. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 27 Fülep ezt az összefüggést „objektív korrelációnak” nevezi. Értelmezni a monaszok tanításával kapcsolatban lehet.
- 28 Nietzsche: *Der Herbst*
- 29 Itt látható, milyen mélységesen támaszkodik Fülep világlátása Nietzscheére.
- 30 Fülep: Nemzeti öncélúság, 165-66. l. In *Művészet és világnézet*, id. mű
- 31 Szabó Lajos: *Biblia és romantika*, 806. l. In *Életünk*, 1989/9-10. A névsor a következő: Ady, Schmitt Jenő Henrik, Szabó Dezső, Fülep Lajos, Lukács György, Németh László, Illyés Gyula, Zalai Béla, Vajda Lajos, Zilahy Lajos, Fodor József, Karácsony Sándor, Kerényi Károly, Hamvas Béla, Szentkuthy Miklós, Molnár Antal, Palágyi Menyhért, Pikler Gyula.
- 32 Földényi László: *A fiatal Lukács*. 129. l. (Bp. 1980.)
- 33 Fülep: *Individualitás*. Kézirat (Tímár Árpád szívességéből)
- 34 Fülep: *Az emlékezés a művészi alkotásban*. In *A művészet forradalmától a nagy forradalomig I.* id. mű
- 35 Jól szemlélteti ezt a „sakkmemória” fogalma. Egy sakkmester sok ezer állást tud őrizni a fejében, kezdve az 1928-as Aljechin-Capablanca viadál nyolcadik játszójának a 23. lépésétől – de ha a sakktablára összevissza rakják fel a bábukat, azt nem tudja megjegyezni.
- 36 Fülep: *Az emlékezés...* 608. l. In id. mű
- 37 A számítógép memóriaegysége „tér-szerű” és térben is létezik, és ebben működik az „idő-szerű” és időben kibontakozó program.
- 38 Fodor András, id. mű, II. 27. l.

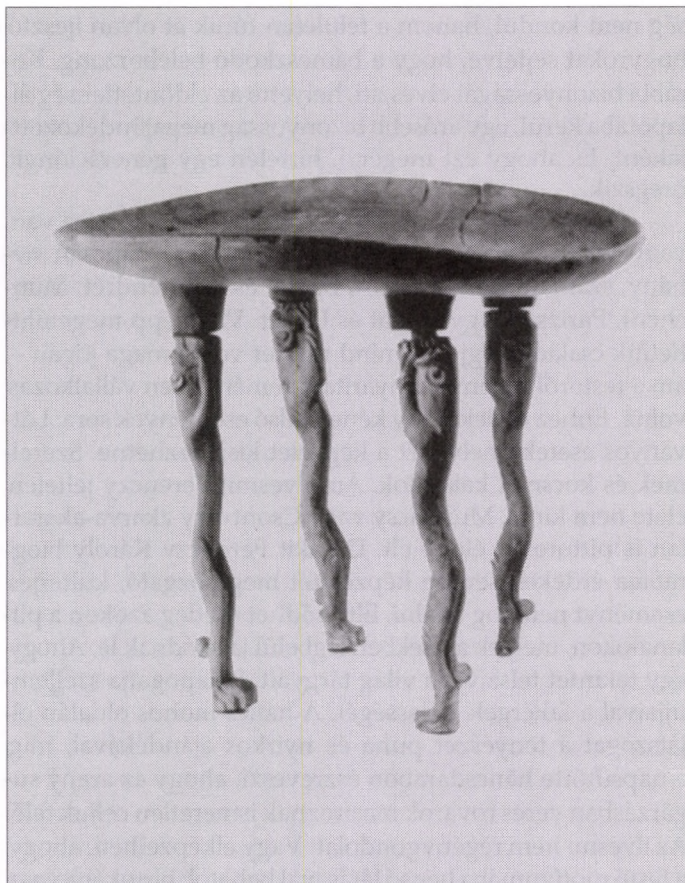
- 39 A svájci hídépítő mérnök, Robert Maillard művei egyszerű, gazdaságos és tökéletes szerkezeti formájukkal az építészetesztétika számára kiemelkedő szépségű értéket jelentenek. A titkuk pedig állítólag annyi, hogy a statikus „nem szeretett számolni” – írta Kurt Siegel *A modern építészet szerkezetformái* című könyvében. (Bp.,1969)
- 40 Karácsony Sándor: *A könyvek lelke*, 332. l. (Bp.,1943)
- 41 Hamvas Béla: *Kétzongorás szonáta*. 341. l. In Patmosz I. (Bp., 1992)
- 42 Fülel Lajos: *Individualitás*, id. írás
- 43 Hamvas Béla: *Scientia Sacra* I. 405. l. (Bp.,1988)
- 44 Fülel: Szubjektum-objektum. Kézirat (Tímár Árpád szívességéből)
- 45 Fodor András, id. mű II. 280. l.
- 46 Fülel: *Az érzetek elemzése*, 320. l. In Művészet és világnézet, id. mű.
- 47 Fodor András, id. mű II. 181. l.
- 48 Kövendi Dénes: *Physica naturaliter platonica*, 72. l. In Sziget, 1936.
- 49 Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. (Bp.,1989)
- 50 Fodor András számos ilyen kísérletről számol be a könyvében.

ANGELUS

Ferenczy Károly az alkonyat festője. Azé a pillanaté, amikor a levegőt kékarany szálak szövik át. A búcsúzó nap fénye összekeveredik a közelítő éjszakával. Egy pillanattal korábban még minden önmaga volt. Egészen jelen idejű. A fák, a gördülő kövek, az arcok és a hegyoldalak. Aztán ahogy a homály lecsapódik, hirtelen minden a maga utóidejébe kerül át.

Maga az átmenet észrevétlen, ahogy az idő önmaga tükrévé mélyül. A tér szélei elhomályosulnak, és a rejtett zugokból szivárgó sötétség mindent úgy itat át, hogy a világ egyetlen pillanat alatt önmaga emlékévé változik. A metsző széllel vagy épp a fülledt levegővel átítatott jelenből a megszentelt időbe úszik át. A tartományba, ahol a gravitáció törvénye érvényét veszti. A kontúrok elmosódnak, de a tárgyakat átvilágítja a múltó idő. És az alkony hirtelen összesűrűsödött és maga emlékévé áttűnt pillanata felett megszólal az angelus. Az angyal jelenlétét hirdető harangszó. Beszivárogo a repedésekbe, átítatja a lombokat, és a szempárokba az emlékezés fényét csalja.

Az angelus-pillanatot sosem élheti át mélyebben és megragadóbban az ember, mint amikor egy félhomályos szobában csetlik-botlik. A lámpát még nem kell felgyújtania, de a sarkok felől a kék árnyékok már szivárogova előntik a tárgyakat. És ekkor a tétovázó a tükörben megpillantja az apját. Feje billenését és háta emlékezetes görbületét. Holott önmagát látja egy eddig ismeretlen tartományban, ahol a takarás és egyidejűség korábbi geometriája

ALTÁJI ASZTAL

és párhuzamai érvénytelenné válnak. Ami jelenvaló volt, most legendává fényesedik, ami pedig emléktelenül ékelődött a térbe, most az örökkévalóság sóvárgásával itatódik át. Fényeken túli fényvel és mélységen túli mélységgel. És ez a fény nem csillámlik, hanem belülről ragyog. Ez a mély-

ség nem kondul, hanem a felületen tűnik át olyan ijesztő bugyrokot sejtetve, hogy a báméskodó beleborzong. Korábbi bizonyosságát elveszíti, helyette az eldöntetlenség állapotába kerül, egy erősebb bizonyosság megajándékozottjaként. És ahogy ezt megérzi, hirtelen egy generációnyit öregszik...

Ferenczy Károlynak nincs életrajza. Munkarajza van, vagy lehetne. Felsorolhatnánk ugyan élete kapcsán néhány, számára fontos várost, Bécset és Szentendrét, München, Párizst, Nagybányát és Pestet. Vagy épp megemlíthetjük családjá tagjait – mind mester volt a maga jogán –, ám a festőről regényt kanyarítani reménytelen vállalkozás volna. Ehhez cselekmény kéne, külső események sora. Látványos esetek, melyeket a képzelet kiszínezhette. Szerelmek és kocsmái kalandok. Ám ilyesmit Ferenczy jeltelen élete nem kínál. Munkácsy vagy Csontváry akarva-akaratlan is pittoreszk életet élt. De akit Ferenczy Károly biográfija érdekel, semmi képzeletet megmozgató, külterjes eseményt nem fog találni. Eltűnődhet esetleg azokon a pillanatokon, melyek a lélekben legbelül játszódnak le. Ahogy egy tekintet felszívja a világ tárgyait. Letapogatja szellemujjaival a fakérgék érdekességét. A háncs mohos oldalán eljátszogat a tenyészet puha és nyirkos ajándékával, míg a napsütötte háncsdarabon észreveszi, ahogy az arany sugárzásban veres rovarok masíroznak ismeretlen céljuk felé. Az ilyesmi nem regénygondolat. Vagy elképzeld, ahogy a festő motívumába benső látásával behatol: birtokába vesz egy patakmedret, melynek mélyén a békasó gördül tova s közé a jáspis meg az ametiszt veres és lila rögei keverednek. Vagy épp elmélkedhet azon a sosem tetten érhető pillanaton, amikor a lélekben meggyökerező sejtelem a szellem tartományaiba úszik át. Esetlegesebből végérvényessé válik. Mert a lélek tartományában még minden szeszély, de a szellem birodalmában egyedi lesz és összetéveszthetetlen.

... Áttört lombok és tükörfényű vadvizek. A magasból sugárzó világosság sejtelemszerű, a vadvizeké pedig olyan, mint egy kristály tündöklő síkjáé. És ez a tündöklés nem színpadias. Eldönthetetlen, hogy idegen, fény csillan-e meg a felületen, vagy belülről árasztja a víz, mely évmilliók óta járja körforgását az éteri magasság meg a barlangok éjszakája között. Emléke nincsen, maga az emlék, mely áztatott ősfákat és földet rengető vulkánokat, legendás földeket és véres harctereket.

Hasonlatos az angelus-pillanat az elalváséhoz. Megfigyelni nem lehet, csak várakozni rá vagy visszaidézni utóbb, az álomból felmerülőben. Ez a tartománya olyan szűk, hogy mire a figyelmes szellem észrevenné, már semmivé foszlott. Amíg a külső látásunk érvényben van, még nem alszunk. Amikor pedig már belülről világosodunk meg, téridőhöz kötött látásunk már látomás...

Ferenczy Károly Nagybányán alkotta legjava műveit. Azokat a festményeit, melyek az angelus-pillanat jegyében állnak. Mester volt már előbb is, kétség nem férhet hozzá. De a századfordulót karéjozó néhány esztendőben, Nagybányán valami egészen mást kezdett, mint korábban. Nem a motívumaiban, hisz azok mit sem változtak. Csak épp a motívumokat átítató levegő lett egészen más. Ami külső fény volt, itt már benső világosság. Ami tér volt, mostanra a legenda parttalan helyszíne lett, ami sem historiai, sem geológiai értelemben nem létezik. Csakhogy e tartományhoz sem a történelem, sem a földrajz hozzá nem férhet, hisz ott a látás egyszerre tér és történet. Egyszerre emlék és jelen.

Királyok és favágók, lovak és angyalok születnek a festő ecsetvonásai nyomán. Csillámló vadvizek és cigány csavargók, akik idegenül ékelődnek a századforduló terébe és idejébe, hisz emlékeik antik sóvárgásokkal átítatottak. És nem azért, mintha a szó modern értelmében vett emlékeztük volna. Egész lényük, testi valójuk, arcuk görbülete és

szemük fekete villanása maga az emlékezés. Nem a gondolatuk emlékezik valamire, hanem a sejtjeik. Lehunytt szemhéjukra pedig nem ódon képek vetülnek, hanem épp ez a csukott szemhéj az elveszett idő.

A sokszor és sokféle megközelítésből megfestett, aztán darabokra szabdalt *Hegyi beszéd* (1892-ből való) már az angelus-pillanat jegyében áll. Pontosan nem tudható, csak gyanítható, miért kellett a festőnek annyit bíbelődni vele. Miért érezte úgy, hogy nem sikerül e képpel a célját maradéktalanul elérnie. Talán mert a tömeg túl sokféle arcból és öltözékből épül fel. Túl sokféle szeszélyből és időfragmentumból. És e tarkaságon az egyetlen pillanat újra meg újra összetörik. Túl tágas a tér, mely az arcokból szerteszivárog, és túl szeszélyes az idő, mely a jelenlévők ujjá görbületén és lecsorgó szakállán megcsillan.

Az egy évvel később megfestett *Önarckép* és a nevezetes *Madárdal* egészen zárt világ. Egyetlen figura uralja. Az elsőt a tűnődő arc, mely faunszerűen folytatódik a kéregbarna ruhában, és szinte összeforr a háttér erdei tenyészeteivel. A zölden fénylő szempár pedig a háttér fenyőinek érzékeivel lát túl a modern, lineáris időn. A látáson túli látás erejével. Ugyanígy a madár dalát figyelő, várandós fiatalasszony képmása, ahol a zöld háttérből kiragyogó veres ruha csak kulissza, mert fölötte az átszellemült arc a kép valódi középpontja. Itt sem a szem lát, hanem az egész titokkal átítatott jelenség. Ez a madonna, akinek a lénye azt sugározza, hogy amikor új lélek születik, újra világra jön a Megváltó...

A négy hazatérő favágó négy karakter. Talán az égtájak, talán a domináns csillagjegyek természete szerint. A kép fölött alig látható az ég. Csak egy borús, ezüst szalag. Az élen egy angyali jelenség halad. Fiatal, kicsit tán feminin, nemigen favágószerű. Fehér kalapján és subája bolyhain megcsillan a visszanező nap. Légies alak, idegen a tájban. Mögötte egy földjegyű, egészen jelenidejű favágó lépdel.

Kemény, tiszta és illúziótlan. Subája az angyaléhoz hasonló, ám a fején barna kalapot visel. Amennyire a társa álomszerű és az örökkévalóságtól megragadott, ez a rusztikus lény átmenet a mögötte kullogó két alakhoz. Közülük az első, mely pucér felsőtestére vetett bőrmellényben, karján fejszéjével halad, egyszerre ábrándos és infernális. Azon a határponton áll, ahol az ember kiszolgáltatott az égi szándékoknak és a sátáni sugallatoknak is. A negyedik alak pedig, melynek különvalóságát a festő azzal is hangsúlyozza, hogy ez a – termetre amúgy a legnagyobb – favágó néhány lépés távolságból követi a társait, és összeforrott tömbjüknek nem része – nos, e negyedik alak egészen emberalatti lény. Nem bestiális, sokkal gyanúsabb annál. Lehetséges, hogy még sosem gyilkolt, de az egészen biztos, hogy bármikor megtenné. Talán nem is felindulásból, hisz debilis lényéhez vad szenvedély alig férhet, inkább parancsszóra.

És az egész festményt biblikus hangulat járja át. Mint ha négy mai tanítvány ballagna a tisztáson. Négy fényből és fekete árnyból szőtt lélek, akik magukból vetítik fényüket és feketeségüket a környező tájra. Erre a barbár nagybányai vidékre, mely oly távoli a szó átvitt és konkrét értelmében is az ígéret földjétől.

A három királyokat ábrázoló festményen viszont a tér egészen összetörik. Nincsen semmi realitása. Minden csak lombok kulisszája és kéken vibráló levegő. És ahogy a térnek nincsen realitása, a figurák sem egészen valóságosak. Mintha az álomból merülnének fel önmaguk töredékeként és a várakozás nosztalgijával átítatva. Hasonlatosan kissé az *Esthangulat lovakkal* című festmény világához, mely annyiban tán még erősebben sugározza az angelus-pilanat hangulatát, hogy nincsen semmi biblikus, semmi „irodalmias” vonatkozása. Itt minden egyszerre önmaga és önmaga emléke.

Ugyanez a festői gondolat csillan meg a *Józsefet eladják testvérei* című, épp 1900-ból datált festményen. A tér itt

ugyan mélyebb és sóvárgással átítatottabb, mint a favágók valós háttere. És az angyal már nem kétes testi valójában van jelen, hanem mintegy a pusztában megcsillanó vadvíz által jelképezve. Ez a víztükör sugallja, hogy a magasabb, az erősebb szellem jelen van. Hiába a ruhák tarkasága meg a visszafogottságában is kissé teatrális jelenet, itt maga a táj az úr, a rögöket itatja át a percen túli valóság. Itt a puszta meg a fenyérek, a távoli hegyek és a vadvíz ősbibb, mint a rajta mozgó alakok. Szemben a favágós kép-pel, ahol a figurák az antik világ emlékei, míg a háttér egészen mai.

Az *Ábrahám áldozata*, a számolatlan cigányábrázolás, de az ez idő tájt alkotott tájképek is mind az angelus-hangukat jegyében fogantak. Ahogy rajtuk egy-egy arc és alak, fa görbülete és cserje összeilleszkedik, mindig érzékelhető elmosódó különállásuk, de metafizikai azonosságuk is, amennyiben a valós téridőből az emlék és az álom képzetes tartományába tűnnek át...

Később alkotott munkáin Ferenczy Károly ugyan megőriz valami visszfényt ebből az időszakából, de e képek levegőjéből elfogy az arany sugárzás. Itt már minden hűvös, elegáns és kicsit illúziótlan. Ez nem értékítélet, csak a tények számbavétele. Az az angyali erő, mely a festő ecsetjét vezette korábban, az a hang, mely az alkonyi angelus formájában minden képe fölött megcsendült, fogytán fogy. Ez idő tájt festett portréi és életképei, csendéletei meg tájfragmentumai, aktjai és biblikus jelenetei nagyszerűek, de nem olyan mélyen spirituálisak, mint az „angelus-képek”.

Ami ott megragadottság volt, itt pontosság. Ami korábban a láthatatlan fénye, itt a modern idő egyszeri csillogása.

Virágzó fák kallódnak a hegyoldalon. Fölöttük emléktelen ég, alattuk gazdátlan föld. A tájból kimered egy vilanypózna. Külön-külön felfénylenek a folyópart kavicsai, de nincsen fölöttük az a kékarany levegő, mely közös ere-

detükről tanúskodhatna. Áll egy fekete fa a dombon, sebzetten és magába zártan. Egy árnyék övezte pad. Gazdátlan asszonyok hevernek a díványon. Hegyi legelők virágai tenyésznek a déli verőfényben, esztenával és birkanyájjal, melyekről elfeledkezett a Teremtő. Kerti székek és semmibe lökött ablakok. Lovak és szekerek. Mindenütt idegen pojácák, akikből kiégett bohóc-eleik szakralitása...

A harangszó, mely az emlékezést indukálja, nincsen többé. Az a kongás, mely hangfoszlányaival mindent átítatott, nem hallható. Nincs benső világosság, csak nappal meg éjszaka. Nincsen a ciklikus idő, titokzatos ünnepeivel és az örök visszatérés álmával, csak a mindennapok szürke sora.

A világnak nincsen szüksége az emlékidézésre. Minden megáll magában, árnyéka és előideje nélkül. Kicsit heroikusan, kicsit kesernyésen és egészen vigasztalanul.

SZEPESI ATTILA

KÍSÉRLET A POLGÁRI FORRADALOM DEMOKRATIKUS KITELJESÍTÉSÉRE 1849-BEN

Két napon át zajló titkos tanácskozást követően 1849. április 14-én a magyar országgyűlés képviselői a vita nyilvános folytatása mellett döntöttek, s mivel a parlament üléseinek otthont adó debreceni református kollégium oratóriuma túl szűknek bizonyult az érdeklődő közönség befogadására, a román nemzetiségű Joan Dragos javaslatára a helyi lakosoktól zsúfolásig megtöltött református templomba vonult át a gyülekezet. A Magyarországon önrendelkezésének 1848 előtti formáit is felszámoló, 1849. március 4-én kibocsátott Olmützi Alkotmány, a tavaszi hadjárat sikerei, és nem kis mértékben Kossuth beszédének hatása alatt a Nagytemplomban megjelent honatyák népgyűlésre emlékeztető körülmények közepette közfelkiáltással foglaltak állást a Habsburgok detronizációja mellett. A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozata azonban nem csupán történelmi döntésének okait foglalta össze. Annak reményében, hogy elhatározását a „művelt világ minden népei” megértik és támogatják, magabiztosságot sugárzó öntudattal vázolta fel jövőbe tekintő törekvéseit, amikor leszögezte: „Midőn a magyar nemzet... az európai status családba önálló és független statusként belép, egyszersmind kinyilatkoztatja, hogy azon népekkel, melyek vele ezelőtt egy fejedelem alatt állottak, békét s jó szomszédságokat alapítani, s folytatni, és minden más (elsősorban az olasz, lengyel, román és szerb – E. G.) nemzetekkel barátságos kötésekkel szövetkezni elhatározott akarata.”

A Magyarország újjászületését az európai alkotmányos-demokratikus átalakulás nélkülözhetetlen részének tekintő magyar politikai vezetés a trónfosztást távolról sem egyoldalú közjogi, külpolitikai aktusnak szánta. Legalább ekkora jelentőséget tulajdonított azon törekvésének is, hogy döntésével a magyarországi belpolitikai-társadalmi fejlődés új szakaszának nyitányát alapozza meg, utat nyitva a demokratikus továbblépés régóta tervezett reformjainak. Mint ismeretes, a reformkorban kimunkált érdekegyesítő politika működtetésének történelmi szükségességét szem előtt tartva a többoldalú, s helyenként a liberális elvek rovására kötött kényszerű kompromisszumokat magába foglaló 1848. áprilisi alaptörvényeket Batthyányék egyértelműen a nemzeti-polgári alkotmányos átalakulás korrekciókra szoruló, ám arra egyben alkalmas kiindulópontjának tekintették. A magyar politikai elit álláspontjának adott hangot Kossuth, amikor Pest megyei követtársával, Szentkirályi Mórral közösen ellenjegyzett, április 16-án kelt utolsó jelentésükben leszögezte: „Nem minden ez, mi az egész nemzet jövőjét magában foglalná, hanem alapja jövő kifejlődésünknek.”

1849. április 1-jén Csány Lászlónak írott, s harcostársát jövővel kapcsolatos elképzeléseibe beavató levelében pedig többek között azt is egyértelműen kifejtette, hogy az önvédelmi háború sikereit új alkotmányozó nemzetgyűlés összehívására és a polgári demokratikus átalakulás előmozdítására kívánja felhasználni: „az országgyűlés bevégezvén missióját, új választást rendel s Constituantot hív össze, melly a nemzet jövő organismusát megállapítsa”.

A Magyarország teljes állami függetlenségét helyreállító határozat törvénybe iktatását követően legsürgősebb feladatnak az új kormányzati rendszer meghatározása mutatkozott. Ismeretes, hogy már a független felelős magyar minisztérium alakításáról rendelkező 1848. III. tc. kora-

beli európai összevetésben is kivételes hangsúllyal érvényesítette a liberális-alkotmányos kormányzás alapelemét jelentő felelősség elvét, s a miniszteri ellenjegyzés következetes alkalmazásával az esetleges abszolutisztikus próbálkozások hatékony ellensúlyát hozta létre. Minthogy pedig másik oldalról az uralkodói szentesítés jelentette a mechanizmus jogszerű működtetésének elengedhetetlen feltételét, olyan kölcsönös függőségre felépített egyensúlyrendszer jött létre, amely a reformkori klasszikus liberális elképzeléseknek megfelelően a monarchikus befolyás és a népszuverenitás érvényesítésének dualizmusát valósította meg.

A Batthyány-kormány lemondása és a tervezett új magyar kabinet megerősítésének uralkodói megtagadása 1848 szeptemberében, majd V. Ferdinánd leváltása és Ferenc József december 2-i trónra lépése (melyet alkotmányt sértő lebonnyolítása következtében a magyar országgyűlés sosem ismert el törvényesnek) felborította a gondosan ki-munkált áprilisi kompromisszumot. A kényszerhelyzetben hézagpótló történelmi szerepet magára vállaló Országos Honvédelmi Bizottmány országgyűlésnek alárendelt pozíciójában immár a népszuverenitás elsőbbségét tükrözte, miközben az uralkodói szentesítés megtagadása megbénította a törvényalkotói munkálatokat. Az előzmények alapján a Függetlenségi Nyilatkozat tehát nem csupán a diktatúrát kilátásba helyező olmtüzi döntésre született alkotmányos válaszként, hanem jelentős mértékben a felelős kormányzati rendszer szabályos működtetéséhez nélkülözhetetlen államfői hatalom megszakadt kontinuitásának helyreállításaként is értelmezhető.

A felemás államjogi helyzet ellentmondásainak felszámolását Kossuthék tudatosan kapcsolták össze az államberendezkedés megújításával, a korszerű alkotmányosság fokozottabb térnyerésével. Az államforma kérdésében a vég-ső döntést a nemzetgyűlés hatáskörébe utalták, melynek

megszületéséig az államfői jogosítványok ideiglenes gyakorlásával – személyes felelősségének szokatlanul erőteljes hangsúlyozása mellett – a kormányzóelnököt bízták meg, amikor leszögezték, hogy az országot Kossuth Lajos „fogja a maga mellé veendő miniszterekkel úgy saját magának, mint az általa nevezendő minisztereknek személyes felelősségük és számolási kötelezettségük mellett kormányozni”.

Eredetileg Kossuth az elnök és a miniszterelnök személyének azonosságát megvalósító amerikai típusú képviseleti rendszer átültetésében gondolkodott. A miniszterjelöltek határozott ellenvéleménye azonban új megoldás kialakítására készítette, melynek konkretizálását Szemere Bertalanhoz intézett, a vele folytatott egyeztetések eredményeit rögzítő, május 2-i kormányzóelnöki levele tartalmazza. Az országgyűlést a végrehajtó hatalom megosztásáról tájékoztató, polgári demokratikus alapelveket preferáló dokumentum a korabeli nemzetközi összehasonlításban is rendkívüli következetességgel érvényesítette az államfő, a kormányfő és a miniszterek felelősségét. Ugyanakkor a kormányzóelnöki jogkör szabályozása során a törvényhozó hatalomnak a végrehajtó felett kivételes túlsúlyt biztosítva rajzolta meg összességében az új kormányzati rendszer alapvonalait.

1849 áprilisában és májusában tehát folytatódott a hatalmi centrumok átrendeződésének és a polgári parlamenti monarchia formálódásának 1848 tavaszán megindult folyamata, mégpedig úgy, hogy a birodalmon belüli önrendelkezést a teljes állami függetlenség, a monarchikus legitimitáció és a népszuverenitás demokratikus legitimitációja közötti egyensúlyt pedig utóbbi egyértelmű primátusa váltotta fel.

A függetlenségi küzdelmet irányító magyar politikai elit különös társadalmi érzékenységét sokatmondóan érzelteti az a tény, hogy az érdekegyesítő politika szempont-

jait következetesen szem előtt tartva Kossuth már április 19-én kormányzóelnöki rendeletet bocsátott ki a jobbágyfelszabadítás sürgős szabályozására. A háborúban emberfeletti teljesítményt nyújtó és sikert sikerre halmozó nemzeti hadsereg tömegbázisának, a parasztságnak jogosan felerősödő elégedettségéről tájékozódó politikus saját és társai belső meggyőződésétől is indítatva ugyanis úgy ítélte meg, hogy morális és stratégiai megfontolásokból egyaránt halaszthatatlanná vált a vitatott jogállású, paraszti használatban levő földek helyzetének, azaz tulajdonjogának régóta tervezett tisztázása.

A kossuthi rendezési terv Deák 1848-as munkálataira támaszkodott, miközben azokat több ponton tovább is fejlesztette. A dokumentum születési körülményei és előtörténete önmagában is mutatja, hogy az áprilisi alap továbbfejlesztésére irányuló törekvések természetesen nem a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetésével indultak meg, hanem annak kezdetei 1848 tavaszáig nyúlnak vissza. Az 1849. évi áprilisi fordulat impulzusai azonban kedvezőbb körülményeket teremtettek a folyamat felgyorsítására, szerteágazó elemeinek összezárkóztatására, a demokratizálódási tendenciák felerősítésére.

Ismeretes, hogy a telkes jobbágyság azonnali felszabadítását eredményező áprilisi törvények a korábbi jobbágyföldek mintegy egyhatedét bizonytalan jogállásban hagyták, és tulajdonjogának pontos, végleges tisztázását a későbbiekre halasztották. A megváltás a szőlők esetében csupán az úrbéres kategóriára terjedt ki, és bizonytalan maradt többek között az irtás, a maradvány- valamint más szolgalmi földek jövője, a majorsági zsellérek pedig – Kossuth kezdeményezése ellenére – teljesen kimaradtak a törvényes rendezésből. Az ellentmondások felszámolását, a régi és új típusú sérelmek orvoslását az 1848. július elején megnyitott első népképviselői országgyűlés tagjai indokoltan tekintették egyik legfőbb feladatuknak, sorolták legsürgősebb teen-

dők közé. A problémák stratégiai jelentőségű megoldása ugyanis messzemenően meghatározta az önvédelmi készülődés esélyeit, valamint a magyarországi paraszti polgárosodás útjának perspektíváját, minőségét is.

A hamarosan jelentkező súlyos szociális feszültségeket Szemere Bertalan belügyminiszter elsősorban hatalmi eszközökkel kívánta kezelni, miközben Nyáry Pál, Madarász László és Táncsics Mihály radikális tartalmú javaslatokat terjesztettek elő. Átfogó, valamennyi megoldatlan kérdésre kiterjedő részletes koncepciót az igazságügyi miniszter, Deák Ferenc dolgozott ki munkatársaival, amely alapelvének a jogrend stabilitásának biztosítását és az erőszakos mozgalmak elutasítását tekintette, miközben a felmerült problémák megoldását következetesen jobbagyvédő és jogkiterjesztő alapra helyezkedve sürgette. Javaslati megfogalmazásakor maximálisan szem előtt tartotta az állam teljesítőképességét. Így, bár a 32 évnél régebben paraszti megművelés alatt álló irtványok, maradványföldek és puszta telkek esetében állami kárpótlást javasolt, a 32 évnél rövidebb ideje birtokolt földekre csupán az önkéntes örökváltság lehetőségét kívánta biztosítani, s az allódiális szőlő esetében hasonlóképpen az önmegváltást kezdeményezte. A majorsági zsellérek felszabadítására irányuló nagy horderejű indítványa szintúgy mellőzte az állami kárpótlást, de valamennyi konkrét esetben a földesurat kötelezte a vitatott földterület majorsági jellegének bizonyítására, ellenkező esetben pedig automatikusan a paraszti tulajdonlás érvényesítését helyezte kilátásba.

A rendkívüli szeptemberi fejlemények arra késztették a parlamentet, hogy a törvénycsomagból kiemelve külön döntsön a szőlődézsma és a hegyvám kérdéséről, és 15-i határozatában kimondja azok azonnali, állami kárpótlás melletti eltörlését. Ezzel egy időben, az érdekegyesítés követelményeit szem előtt tartva, Kossuth a jobbagyvészabadoítás

és a kármentesítés ügyének elválaszthatatlanságára figyelemztetett, és 14-én benyújtott javaslatában utóbbi törvényes rendezését szorgalmazta. A törvénytervezet hamarosan félbeszakadt vitájában Deák a radiális követelésekkel szembehelyezkedve az állami megváltás túlzott kiterjesztésének veszélyeire, az állami teherbíró képesség korlátaira hívta fel a figyelmet. Szeptember 22-i beszédében a későbbiekben teljesíthetetlen ígéretek vállalásától óvta társait, és különösen fontosnak nevezte a tulajdon szentségének tiszteletben tartását, mivel ellenkező esetben komolyan tartott a külföldi tőke bizalmának megrendülésétől.

A szeptember végén megszakadt fonalat vette fel Kossuth kormányzóelnöki rendelete, mindenekelőtt a majorsági zsellérek felerősödő panaszainak orvoslása reményében. A dokumentum preambuluma az ellentétek kiéleződéséért egyértelműen a földesurakat ítélte el, mivel azok kizárólagos tulajdonjogot követeltek maguknak a kérdéses, tisztázatlan jogállású telkeken. A végleges rendezést tartalmazó törvényjavaslat megszületéséig utasítás formájában tájékoztatta a törvényhatóságokat arról, hogy szerződéses kötelezettségeket csak azok tartoznak teljesíteni, akik olyan földet bírnak, „mellyek majorsági természete kétséget nem szenved”. Vita esetén a földesúrnak peres úton kell bizonyítani igazát, az eljárás végéig a föld azonban az érintett jobbágy birtokában marad. A jobbágyi érdekeket egyoldalúan védelmező határozat a deáki tervezetet követte alapvonásaiban, az eredeti elgondolással ellentétben a kárpótlást azonban az állam feladatkörébe utalta.

A legveszélyesebb feszültségeket enyhítő rendelet kibocsátásával nem zárultak le a jobbágyfelszabadítás kiteljesítésére irányuló törekvések. Vukovics Sebő, a Szmere-kormány igazságügyi minisztere már május elején arról tájékoztatta a parlamentet, hogy megkezdődött az átfogó törvényjavaslat előkészítése, június derekán pe-

dig országgyűlési bizottságot hozott létre a még mindig érvényben levő feudális kötelmek felszámolásának előmozdítására. A „hátralevő úrbéri viszonyok eltörlése”-t célként megfogalmazó, s ezzel egy időben a földesurak kármentesítésére is megoldást sürgető tervezet az állami támogatás kiterjesztését javasolta valamennyi majorsági jobbágyra és a telepítvényes falvakra, miközben a földesurak korcsmáltatási jogát kárpótlás nélkül kívánta eltörlölni. Az előterjesztést a Szemere vezette minisztertanács június 20-án elfogadta, majd július 21-én – immár Szegeden – Kossuth jelenlétében megkezdődött annak parlamenti vitája. Pozitív döntésre azonban a katonai események alakulása – egyes vélemények szerint nem kevésbé a felszabadítás körének további tágításához szükséges többségi akarat hiánya – következtében azonban már nem kerülhetett sor.

A fejlemények a jelzett fenntartások ellenére is egyértelműen azt bizonyítják, hogy a már 1848-ban is a közép- és a kelet-európai térség kiemelkedően legprogresszívebb jobbágyfelszabadítását megvalósító magyar politikai elit képes volt a megújulásra, a felszabadítottak számára a tulajdon szentségének tiszteletben tartása mellett a legkedvezőbb megoldási variáció kidolgozására, számos vonatkozásban pedig annak gyakorlati megvalósítására.

Bár 1848–49 folyamán a szándék folyamatos napirenden tartása ellenére sem került sor a modern polgári büntető törvénykönyv bevezetésére, az ez irányú kezdeményezések és korábban megfogalmazott tervezetek alapján kétségtelenül a magyar politikai vezérkar gondolkodása kiemelkedően demokratikus vonulatának tekinthetjük e területet.

Az 1840-as évek elején Deák irányításával és többek között Eötvös József, Szalay László, Szemere Bertalan aktív részvételével fogalmazódott meg az az alapkoncepció, amely a büntető törvénykönyv megalkotását az általános

társadalmi haladás és a polgári társadalom alapértékeinek szolgálatába állította. A korabeli legfejlettebb nyugati elméletekkel és gyakorlattal azonos szinten álló magyar büntetőjogi felfogás a társadalmi progresszió zászlóvivőjévé vált. Deák 1843-ra elkészült javaslata nem csupán a leghaladóbb elveket és követeléseket (az ártatlanság vélelme, a személyi méltóság elsőbbsége, az esküdtszéki bíraskodás bevezetése, a halálbüntetés és a testi fenytés eltörlése) integrálta, hanem valóságos jogi forradalmi alkotásként Magyarország államszerkezetének polgári-demokratikus átalakításának kiérlelt tervét vázolta fel.

Az 1848 tavaszán lejátszódó átalakulás sajátos körülményei közepette szentesített törvények tartalma elmaradt az 1843-as munkálat színvonala mögött, amikor kevesebb jogot biztosított a jobbágyoknak és többet a királynak. A kényszerű kompromisszumok oltárán átmenetileg feláldozásra került a törvény előtti egyenlőség teljes körű érvényesítése, és tovább éltek a rendi különbségek a büntetési eszközök és a büntetőeljárás területén (gyakorlatban maradt a testi fenytés és miközben a nemes szabaddalbon védekezhetett, a jobbágy letartóztatásban várt ítéletére). 1848 nyarának és őszének radikalizálódó politikai légkörében Deákek nem tartották célszerűnek a jogrend gyökeres átalakítását. A körülmények kedvezőtlen alakulása ellenére sem mondtak le azonban arról, hogy ahol arra lehetőség kínálkozik, gyorsan és határozottan cselekedjenek.

A minőségi előrelépés szándékával bocsátotta ki Deák 1848. április 29-én sajtóesküdtszéki rendeletét, az első magyarországi polgári perrendtartásként nyilvántartott bírói szervezeti törvényt. A szakmailag rendkívül igényesen elkészített szabályozás kötelezővé tette a védő alkalmazását, a nyilvánosság biztosítását, és intézkedett a bírók függetlenségéről. A továbbiakban kikapcsolta a rendőrségi szerveket a nyomozásból és eltörlölte az előzetes letartóztatást. Ugyancsak a kor legmodernebb eszméi jelennek meg Pest váro-

sához intézett, május közepén kibocsátott börtönrendeletében, amely a humanizmus értékrendjétől áthatva írta elő a börtönviszonyok javítását, a rabok elhelyezésének emberivé, egészségügyi ellenőrzésük rendszeressé tételét, és hirdette meg a differenciált intézeti hálózat koncepcióját. A rendi börtönfelfogás alapelemeit elutasítva tett hitet a büntetés célját nem az elítélt testi sanyargatásában, hanem a szabadság megvonásában és annak remélt elrettenítő-nevelő hatásában meghatározó korszerű büntetés-végrehajtás eszméje mellett.

Deák nevéhez fűződik annak a vésztörvénynek a kidolgozása is, amely ugyan 1849. február 13-án jelent csak meg, melynek tervezetét azonban az országgyűlés 1848. július 29-i döntése alapján 2 nap alatt fogalmazta meg. „Én nehéz szívvel teszem e lépést, mert az ilyen törvény diktatori hatalmat ad, ez pedig alkotmányos országban kényes hatalom” – jelezte fenntartásait július 31-i előterjesztésében. S bár javaslata tárgyalására idő hiányában nem került sor, később elfogadott munkálata így is az első modern, polgári jellegű államvédelmi törvénynek minősül, amely a forradalom és a szabadságharc legfontosabb igazságügyi vonatkozású törvényeként védte az ország függetlenségét, polgári alkotmányát és területi épségét.

Kossuthék folyamatosan napirenden tartották a modern büntető törvénykönyv ügyét. 1848. december 14-én az OHB elnöke javaslatára és az országgyűlés kérésére Deák Ferenc elvállalta az 1843-as büntető törvénykönyv „jelenlegi viszonyokhoz idomítását”, azaz esküdtszéki alapon történő átdolgozását. Munkálatait a Szemere-kormány időszakában miniszteri utódja, Vukovics Sebő folytatta, aki elődje művét demokratikus irányban fejlesztette tovább. A feudális, rendi büntetőbírószági intézményrendszer gyökeres felszámolására és a polgári mechanizmusok kiépítésére vállalkozva május 29-i rendeletében véglegesen megszüntette a Curiát, miközben a döntés indoklásában rögzítette a bírói

hatalom gyakorlására és a bírói függetlenségre vonatkozó demokratikus alapelveket. „A polgári élet viszonyaiban önkény ellen biztosítékot a bírói testületek törvények iránti rendületlen hűsége nyújt” – szögezte le örökérvényű érvelésében. Miután a Királyi Tábla és a Hétszemélyes Tábla helyén az Országos Törvényszéket és a Hétszemélyes Főtörvényszéket létrehozta, vezetőikhez (Nagy Károlyhoz és Perényi Zsigmondhoz) intézett június 21-i utasításában betiltotta a testi büntetések alkalmazását és eltörölt minden rendi különbséget a büntetőeljárásban.

Fontos szerepet játszott Vukovics továbbá a véstörvényszékek átszervezésében, illetve az ellenük irányuló békepárti támadások hatástalanításában is. A forradalom egyik legfontosabb ez irányú alkotásaként számon tartott 1424. számú, a közvádlok részére kibocsátott rendeletében figyelmeztette a bírákat kötelességük teljesítése során a szigor alkalmazására, de egyben a törvények következetes betartására is. Az igazságosság hatékonyabb érvényesítése céljából június 8-án országos rögtönítélő egyes bíróságokat állított fel, majd a politikai bíróságok központosítására törekedve, mindenekelőtt a „túlszigor” megelőzésére június 21-én létrehozta az Országos Központi Véstörvényszéket. A felső szintű polgári demokratikus büntetőbíráskodás intézményrendszerének kialakítását folytatva szervezte meg a Kegyelmi Törvényszéket is. Az egyetlen ülését július 23-án megtartó testület elnökének magát az igazságügyi minisztert jelölték, s tagjai között találhattuk Vörösmarty Mihályt is.

A polgári-alkotmányos átalakulás és a nemzeti megújulás mellett elkötelezett magyar politikusok a fejlődés egyik kulcskérdésének tekintették a népmvelés ügyét, s ezért a közoktatásnak stratégiai szerepet tulajdonítottak. Meggyőződésük volt ugyanis, hogy csupán a sikeres neve-

lés teheti alkalmassá a társadalom tagjait a politikai jogok felelős gyakorlására. Eötvös József közoktatási és vallásügyi miniszter elsőrendű szívügyének érezte, hogy az áprilisi törvényekből kimaradt közoktatási reformra minél előbb sor kerüljön, bár annak előkészítését a kérdéskör nemzetiségi és egyházpolitikai vonatkozásai alaposan megnehezítették.

Augusztus elején előterjesztett elemi népiskolai törvénytervezete különösen figyelembe vette az 1833. évi francia népiskolai törvény tanulságait, és érvényre juttatta a korabeli európai pedagógiai gondolkodás leghaladóbb elveit. Ingyenes és általános tankötelezettség bevezetését javasolta: fiúknál 12, lányok esetében 10 éves korig, és biztosítani kívánta a tanítás teljes szabadságát. A népiskolák felállítását a kormány kötelességének nyilvánította, de a magántanulás lehetősége előtt is nyitva hagyta a kaput, miközben a főfelügyeleti jog rögzítésével az állam irányító szerepének is érvényt szerzett. Az oktatás nyelvét a többségi elv alapján kívánta meghatározni. A vallásoktatást közvetlenül a lelkes hatáskörébe utalta át és javasolta, hogy a közös felekezeti iskolák mellett minden 50 gyerek után külön felekezeti iskolák is működhessenek.

A különböző érzékenységeket és érdekeket elkerülhetetlenül sértő tervezet indulatos vitát gerjesztett. A radikális képviselők közül többen (mindenekelőtt Zsembery Imre, Madarász László, Halász Boldizsár) ingerülten utasították el a felekezeti iskolaalapítás jogát, a szeparatizmus eszközét véelve felismerni benne. Sőt, az összeolvadás előmozdítására s a törvény életbeléptetésével járó kiadások háttérének megteremtésére hivatkozva szekularizációs javaslattal álltak elő és a felekezetek, valamint alapítványaik államosítását sürgették. Az oktatás nyelvének meghatározása körüli vitában pedig a magyar kötelező bevezetése mellett érveltek. A többség akaratának érvényesítésére kényszereszközök alkalmazását sürgető radikálisok

és a kisebbségek jogait védő liberálisok csatájában utóbbiak – az indulatok elszabadulásának veszélyére rámutatva – óvtak a magyar nyelv erőltetésétől.

A vita végső alakulását sokban befolyásolta Deák aktívizálódása. Augusztus 9-i hozzászólásában az igazságügyi miniszter élesen elutasította a felekezeti alapítványok kisajátítását s általában a változtatások minden erőszakos formáját. Leszögezte: az állam nem tilthatja meg, hogy magánszemélyek iskolát üzemeltessenek, mert az durva beavatkozást jelentene a tulajdonviszonyokba, melyek szentségének tisztelete minden polgári rendszer alapja. Eleve nem értett egyet azzal az utópisztikus kora liberális elgondolással, mely szerint a vallási ellentéteket a közös nevelés feloldhatja, s az elv kipróbálására különösen alkalmatlannak találta a kialakult helyzetet. Arra is figyelmeztetett, hogy a javasolt eljárás bevezetése magát a vallásszabadságot támadná meg alapjaiban, az érintett népeket pedig „legédesebb érzéseitől” fosztaná meg.

A képviselőház a liberálisok álláspontját támogatva augusztus 12-én végül is elfogadta a modern humanizmus fő eszméit alkalmazó első magyar elemi iskolai törvényt. A felsőház augusztus 25-én azonban a béke helyreállítására hivatkozva elutasította tárgyalását, és levette a napirendről. S bár a későbbiekben nem került sor a törvényjavaslat ismételt előterjesztésére, a benne foglalt s a parlamenti vitában többségi támogatást elnyerő demokratikus eszmék a vezető magyar politikusok gondolkodásának a továbbiakban is szerves részét képezték, és számos vonatkozásban jelentős mértékben befolyásolták a nemzetiségi kérdés alakulását, megítélését.

A belpolitikai fejlődés több fontos vonatkozásában tapasztalt pozitív változások jelentősége mellett is kiemelkedő stratégiai jelentőséggel bírt a nemzetiségi kérdés alakulása, amely kétségkívül a korszak legnagyobb és legnehezebben megválaszolható kihívását jelentette Európa-

szerte. Közhelyként ismert az a helytálló megállapítás, miszerint az áprilisi törvények legfőbb hiányossága a nemzetiségi szempontok figyelmen kívül hagyása, a már meglévő ellentétek kezelésének elmulasztása volt. Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a magyar politikai elit nem érzékelte a feszültségek növekedését s nem volt tisztában az együttműködés szükségességével. A szabadság általános kiterjesztésének konfliktust feloldó, mindenható erejébe vetett utópikus hit, a Habsburg-ellenforradalom megosztó politikájának érzékelése, a pánszláv terjeszkedéssel szembeni félelem, valamint a szemben álló felek kölcsönös bizalmatlansága azonban még sokáig megakadályozta a kora liberális horizont meghaladását, a nemzetiségekkel szemben alkalmazandó pozitív diszkrimináció történelmi elkerülhetetlenségének belátását.

Időre és kegyetlen történelmi tapasztalatokra volt szükség ahhoz, hogy az érési folyamat kiteljesedésével sikerüljön kitörni az államnemzeti koncepció csapdájából. Az ellenségeskedések elmélyülésével párhuzamosan azonban folyamatosan jelen volt a magyar politikusok gondolkodásában a megbékélés szelleme. Kiemelkedő történelmi jelentőséggel bírt e folyamatban az az első nemzetiségi törvényjavaslat, amelyet báró Wesselényi Miklós terjesztett elő augusztus 25-én „a hazában létező külön nemzetiségek megnyugtatására”. S bár a felsőházi többség a kezdeményezés aktualitását megkérdőjelezve elutasította annak megtárgyalását, Wesselényi indítványa így is jól érzékeltette a magyar politikai elit gondolkodásában bekövetkező minőségi elmozdulást. Az erdélyi arisztokrata ugyanis nem kevesebbet javasolt, mint a nemzetiségek politikai tényezőként történő elismerését és a románokat – Kossuthtal összhangban – a magyarok természetes szövetségésének nevezve a községi szintű kisebbségi nyelvhasználat bevezetését javasolta az egyházban, iskolában, hivatalokban s a közéletben egyaránt.

A háborús konfliktust nemzetiségi jogok megadásával elkerülni kívánó magyar kormány döntő lépésre szánta el magát a horvát relációban is, amikor augusztus 28-i határozatában a béke megőrzése érdekében végszükség esetén nem kevesebbet ajánlott fel Jelačićnak, mint Horvátország elszakadását, teljes állami függetlenségének elismerését.

A román–magyar megbékélés ügyét szolgálta az erdélyi országgyűlés uniós bizottságának szeptember 27-ére elkészített tervezete „a román nemzet jogainak egyenlőség alapjáni biztosításáról”. A Wesselényi közreműködésével kimunkált közös javaslat a balázsfalvi román népgyűlés május közepén megfogalmazott határozataiból sokat elfogadva a román nyelv használatát immár a megyegyűléseken is kilátásába helyezte, s miközben a románok alkalmazását az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban képességeik arányában kötelezővé tette, többek között a nemzetőrség romániai alakulatainak vezényleti nyelvét is a románban határozta meg.

Az 1848 őszen formálódó biztató folyamatot az ellenforradalom frontális offenzívája megakasztotta, de teljesen nem számolta fel azt. Különösen új lendületet kaptak a kölcsönösen csalódott szemben álló felek közötti közeledési próbálkozások az olmtüzi alkotmány kiadását követően. Magyar radikális politikusok a belső föderáció megvalósítását szorgalmazták, Kossuthhoz intézett március 7-i és május 14-i párizsi levelében Teleki László pedig a demokratikus berendezkedésű államszövetség mellett érvelt, amikor a Szent István-i Magyarország felbomlásának elkerülhetlenségére rámutatva leszögezte: „nem annyira az osztrákkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és oláhokkal kellene egyezsége lépni”, „Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott, ... vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy bukunk.”

A kölcsönösen létrehozott csapdahelyzetből való kitörést a román fél kezdeményezése is igyekezett előmozdí-

tani. Miután Bem csapatai március közepére megtisztították Erdélyt az ellenségtől, és április elejére a Délvidéken is kiteljesedett a Perczel Mór vezette magyar offenzíva, Görgey pedig április első hetének végére Pest alá érkezett, a magyar országgyűlés román nemzetiségű tagjainak kezdeményezésére április 14-én (!!) Kossuth megbízta Dragost a Jancuval folytatott tárgyalások megkezdésére. A 23-án Mihelényben létrejött találkozó felettébb biztató, a Wesselényi által ösztönzött előmunkálatok bázisán formálódó eredményeit Hatvany Lajos ismert abrudbányai felelőtlen kalandja megsemmisítette. A folyamat kibontakozását Jancuék brutális megtorlása azonban csak késleltethette. A két fél objektív egymásrautaltságát s az egymásra találás szubjektív akadályait éppen az erdélyi román ellenállás vezére ecsetelte meg-rázó sorokban 1849. májusi levelében: „Higgyétek el testvérek, hogy mi nagyon világosan látjuk és nagyon szilárdan hisszük, hogy ebben a két testvérhazában a magyar nem beszélhet létről és jövőről a román nélkül, s a román sem a magyar nélkül... Mindkét oldalról látjuk, hogy a veszedelem közletről fenyeget bennünket és mégsem tudunk meg-egyezni... még agóniánkban sem tudunk közelebből értekezni... Ha egy Istenetek van az égben és egy hazátok a földön, más eszközökkel kezeljétek bennünket, győződjétek meg teljesen róla, hogy köztünk és köztetek a fegyverek sohasem dönthetnek.”

Döntő fordulatot a párizsi lengyel emigráció által is támogatott közeledésben Balcescu bekapcsolódása hozott. A Cesar Bolliac-kal, Ion Ghiva-val és Georghe Magheru-val folyamatosan egyeztető vezető havasalföldi forradalmár május 27-én, azaz a tavaszi katonai sikerek tetőpontján kezdte meg Debrecenben tárgyalásait s követte a magyar kormányt Pestre, majd Szegedre is. A mindenekelőtt Kossuthtal közös fáradozások eredményeként született meg július 14-én az a Megbékélési Tervezet (Projet de pacification), amely beszűntette a fegy-

veres szembenállást, s a Magyarország függetlenségére tett esküért cserében elismerte a román nemzetet. A dokumentum községi szinten biztosította a román nyelv használatát az oktatásban, az egyházi ügyekben, a közigazgatásban, a bíróságokon és a nemzetőrség működésében. Önkormányzati jellegű jogokat ígért, amikor a román többségű megyék igazgatásában a kétnyelvűséget helyezte kilátásba. A román ortodox egyházat különválasztotta a szerbtől, és engedélyezte vezetőjének a patriarcha cím viselését, valamint ígéretet tett önálló görögkeleti hittudományi kar felállítására a pesti egyetemen. Kitért továbbá a megállapodás a román parasztok panaszainak orvoslására, valamennyi feudális kötelezettség megszüntetésére.

A megbékélési okmányhoz külön egyezmény formájában kapcsolódott az az első magyar–román államközi szerződés, amely a katonai együttműködésről kialakított közös állásfoglalást rögzítette. A tervezet önálló román vezényleti nyelvű, de a magyar honvédség kötelékében harcoló légió felállítását vázolta fel magyar pénzügyi támogatással, amelybe a volt erdélyi felkelők is beléphetnek. A szövetséggkötéssel a magyar fél többek között az Erdélyre vonatkozó román törekvéseket is közömbösíteni kívánta, mígnem a kölcsönös támogatást a kölcsönös korlátozás igényével ötvöző kétoldalú törekvések végül is sajátos egyensúlyhelyzet kialakulását eredményezték.

A *Projet de pacification* egyetemes összehasonlításban is történelmi jelentőségű fordulatot jelentett a nemzetiségi kérdés kezelésében. Tervezett intézkedései egyértelműen a területi autonómia alapvetése felé közelítettek, miközben a „Magyarhon kiegészítő részét képező népiségekre” való utalás a megállapodás valamennyi magyarországi nemzetiségre történő kiterjesztését előlegezte meg, ami a monolit nemzetállamiság eszméjének feladását sejtető hajlandóságra is utalt félreérthetetlenül.

A joggal forradalmi előrelépésként értékelhető megálapodás napján még egy rendkívüli fontosságú kezdeményezés történt. Batthyány Kázmér, a Szemere-kormány külügyminisztere ugyancsak július 14-én írta alá londoni követének, Pulszky Ferencnek szóló utasítását, amely egy újabb lehetséges magyar diplomáciai offenzíva érv- és szempontrendszerét fogalmazta meg a kibontakozó cári orosz intervenció árnyékában. A magyar pozíciók javítását előmozdítani hivatott kísérlet nem érte be a korábbi hónapokban kifejtett gondolatok egyszerű megismétlésével, hanem új elemeket, nagyobb kompromisszumkészséget sejtető iniciatívákat is magába foglalt. A követutastítás a brit külügyérnek, Palmerstonnak ajánlotta fel a békés kibontakozás kezdeményezését és fő irányának meghatározását: „Ha Anglia biztosítja nemzeti állásunkat, s abban találna némi megnyugvást, hogy királyunk a bukott dynastiából legyen, csak ne legyen ugyanazon személy, ki császár, ne legyen maga Ferencz József... iparkodnánk rávenni a nemzetet”.

Ismeretes, hogy a birodalmi kapcsolatokat az uralkodóház közösségére redukáló s a megvalósult perszonáluniónál lazább együttélést szorgalmazó törekvés széles körökben jellemezte már 1848 tavaszának főszereplőit is, mi több, az elképzelés – a sajtóvétségekről rendelkező XVIII. tc. 6. paragrafusában elbújítva – az áprilisi alkotmányban az uralkodó által szentesített normává emelkedett. A jó taktikai érzékkel megfogalmazott magyar javaslat megpróbált szélesebb mozgásteret teremteni a konfliktusban érintettek számára, amikor a 48-as alkotmányosság közjogi alapjára visszatérve a briteknek a rendezésbe történő aktív és érdekeiknek megfelelő bekapcsolódást, a Habsburgoknak a detronizáció visszavonását és a magyar trónra történő visszatérés lehetőségét ajánlotta fel, miközben a magyaroknak szabadságküzdelmük eredményeként nem csupán az alkotmányos önrendelkezés megőrzését, hanem a 48 tava-

szán megvalósultnál messzebb mutató, de az eredeti angol elvárásokkal még összeegyeztethető, az áprilisi törvények kereteit nem szétfeszítő változatát ígérte.

A magyar próbálkozás időben egybeesett az angol közvélemény radikális és a hivatalos londoni politika óvatos változásával, azaz a Habsburg–magyar konfliktusban tanúsított korábbi passzivitásának feladásával és béketeremtő szándékú aktivizálódásával. A július 21-i alsóházi vitában Palmerston kimondta, hogy a brit politika a magyar–osztrák konfliktus békés rendezésében érdekelt, és ennek értelmében utasította munkatársait a közvetítési kísérletek intenzívebbé tételére.

Az egyre fojtogatóbb katonai erőviszonyok szorításában, s az előrenyomuló ellenség elől a magyar politikusok Szegedre költözve tettek utolsó kísérletet a helyzet megmentésére, és kitartásukhoz muníciót elsősorban a Londonból érkező kedvező hírekből, valamint a nemzetiségi megbékélés útján elért eredményekből merítették. A szabadságharc új fővárosába érkezve legsürgetőbb feladatuknak a nemzetiségi törvény megalkotását tekintették.

A javaslatot előterjesztő Szemere Bertalan július 21-i, majd 28-i beszédében indokolta kezdeményezését. A törvény úttörő jelentőségére rámutatva a térség népeinek egymásrautaltságát emelte ki, majd a magyar forradalom legfőbb sajátosságait a kormányforma megújításában, az egyéni jogok biztosításában, illetve „a nemzetiségek és a népiségek szabad kifejlődésé”-ben jelölte meg. Kiemelte, hogy „A nemzetiség nem cél, hanem eszköze a szabadságnak, mint a szabadság sem cél, hanem eszköze az emberi és polgári tökéletesedésnek!” Különösen fontosnak tartotta „Hadd lássa a világ, hogy mi a legújabb forradalmak életjeleit jól ismerjük, hogy míg a régi forradalmak csak a szabadságot kívánták és nyerték meg, mi... nemcsak a szabadságot adjuk meg a polgároknak, de megadjuk a népeknek saját nemzetiségüket is.” A magyar munká-

latokat egyetemes érvényűnek és példaértékűnek tartva azt remélte: a képviselőház pozitív döntése „olly kedvező tanúbizonyságot fog tenni Európa előtt, hogy ellenségeink fogyni, barátaink szaporodni és diadalunk ezáltal elősegíttetni fog.”

A kormánypárti többség véleményét tolmácsoló Szemere előadását több irányból is támadások érték. A békepárti Nyáry Pál a javasolt engedményeket a haza és a magyarság elárulásaként bélyegezte meg. A tervezet ki nyomtatását hiányoló radikális Madarász József a szociális demagógia fegyverét is bevetve a megindult polémia berekesztését és a hűbéri viszonyok teljes felszámolását tartalmazó javaslat napirendre tűzését követelte. A többek között Kossuth, Batthyány, Vukovics, Csány és Irányi által támogatott miniszterelnöki expozé a heves és szenvedélyes vita ellenére egyértelmű többséget kapott, és törvényerejű parlamenti határozat formájában, alapjaiban a Megbékélési Tervezet tartalmát megismételve, Svájccon kívül elsőként emelte alapelvvé „minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése” biztosításának demokratikus követelményét.

Legújabb tanulmányában Gergely András a szövegszerű egybeesések rekonstrukciójával kimutatta: mekkora hatást gyakoroltak a magyar politikusok nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos gondolkodására a frankfurti nemzetgyűlés fejleményei. A német képviselők által 1848 végén elfogadott alapjogok 13. paragrafusa a „népiségek szabad kifejlődésé”-t irányozta elő úgyszintén az egyház, az oktatás, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás terén biztosított szabad nyelvhasználat formájában. A kisebbségvédelem alapelemei jelennek meg ugyanakkor az 1849. március 27-én elfogadott birodalmi alkotmány 188. paragrafusában is, amelynek kisugárzása elbuktatása ellenére jelentősnek mutatkozott Közép-Európa-szerte.

A magyar liberális politikai elit érdekegyesítő politikáját nemzetiségi vonatkozásokban kiegészítő és demokrati-

kus tartalommal kiteljesítő rendezéssel Kossuthék nem tekintették a folyamatot lezártnak s a problémát megoldottnak. Az átfogó új alkotmány tervét is szem előtt tartva kapott felhatalmazást a kormány arra, hogy továbbra is foglalkozzon folyamatosan a nemzetiségek felmerülő kívánságainak orvoslásával.

A hosszas előkészületi munkálatok eredményeként megszületett és Kovács Endre által „egy nagyvonalú nemzetiségi politika Magna Chartájá”-nak nevezett dokumentum Európában először sorolta fel részletesen a nemzetiségek jogait, s a megyegyűlések szintjéig egyenrangúvá tette a magyar „diplomaticai nyelv” mellett „az országban divatozó minden más nyelvek” használatát. S miközben a közép-európai nemzetállamok hőskorában először tett kísérletet a nyelvi jogok általános szabályozására és a nyelvi-kulturális autonómia keretei között többnyelvűvé alakította át az állami adminisztrációt, Varga János megállapítása szerint: „még ha nem is mondta ki, konkrét rendelkezéseivel valójában feladta a magyar szupremáciát filozófiai köntösben kifejező egységes magyar politikai nemzet eszményét. Külön nem deklarálta az ország nemzetiségeinek nemzetként való elismerését, de intézkedéseivel megteremtett a kereteket és a feltételek egész sorát ahhoz, hogy a gyakorlatban nemzetként élhessenek.”

A nemzetiségi parlamenti határozattal egy napon került sor a modern magyar nemzet kialakulásában mérföldkövet jelentő zsidóemancipációs törvény elfogadására. Annak ellenére, hogy a zsidók jogegyenlősítése a reformkori magyar liberális ellenzék egyik alapkövetelése volt, s az társadalmi-nemzeti érdekegyesítő politikájának hangsúlyos részét képezte, az 1848 márciusában több városban kirobbant antiszemita megmozdulások hatására és éppen az érdekegyesítő politika sikeres működtetése érdekében nem kerülhetett sor a kérdés liberális szellemű rendezésére. S bár Kállay Ödön 1848. július 19-én törvénytervezetet ter-

jesztett elő a politikai emancipáció és a vallási recepció tárgyában, majd 1849. május 13-án Debrecenben Vukovics Sebő bejelentette, hogy az előterjesztés kidolgozása jól halad, melynek megtárgyalására a júniusban Pesten tartott kormányülésen sor is került, mégis Szegednek jutott osztályrészül az a dicsőség, hogy az ülést vezető korelnök, Palóczy László szavaival élve: a felebaráti szeretet és a kereszténység nagy ünnepének színhelye lehessen.

A Szemere Bertalan által összeállított, a századközépi liberális felfogást magas színvonalon összegző és vita nélkül elfogadott javaslatnak a zsidóság érdemeit méltató indoklásában a miniszterelnök leszögezte: „alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborúnk körül felülhaladná: a jogegyenlőség kimondása újjászületésünk egyik szükséges következménye, s midőn azt a móses vallásúakra alkalmazzák, az elvi és polgári kötelesség egyszerű teljesítésén túl, a hazafiúi érdemet jutalmazzuk meg.”

A közhelyesséssel megszavazott dokumentum kimondta, hogy az álladalom határán belül született, vagy törvényesen megtelepedett „móses vallásúak” egyenlő politikai és polgári jogokkal bírnak a többiekkel. Korlátozás nélkül lehetővé tette a vegyes házasságok megkötését, ugyanakkor az összeolvadás előmozdítása érdekében egyházi szerkezetük modernizálását és hitágazatuk megreformálását szorgalmazta.

Különösen a nemzetiségi és a zsidóemancipációs törvény, de a tanulmányban bemutatott valamennyi törekvés és azok konkrét eredményei hitelesen érzékeltették a magyar alkotmányos fejlődés demokratikus alaptendenciáját. Bizonyították, hogy 1849-ben is folyamatosan működött az érdekegyesítő politika és annak jogkiterjesztő, újabb társadalmi kompromisszumok kimunkálására alkalmas mechanizmusai. A fejlődés irányát és tartalmát első sorban az határozta meg, hogy 1848-49 forradalmi mozgal-

mai közül a magyar volt egyedülálló módon képes az individuális liberális szabadságelv megtartása és érvényesítése mellett a kollektív jogok demokratikus elvének elfogadására és gyakorlatba történő átültetésére. A magyar fejlődés így belső törvényei szerint – mint arra Veliky János rámutatott – nem a jogfosztás, hanem a jogkiterjesztés útján haladt a demokrácia, a modern társadalom megalapozása és kiépítése felé. Az érdekegyesítő politika folyamatos érvényesítése és demokratikus tartalmú továbbfejlesztése teremtette meg és biztosította azt a széles társadalmi hátteret, amelynek mobilizálásával a magyar forradalom – a reformkori alkotmányos-liberális-nemzeti mozgalmak közül kiemelkedve – egyedülálló sikereket volt képes felmutatni 1848-49 Európájában.

ERDŐDY GÁBOR

A KAUKÁZUS A SZOVJETUNIO ÖSSZEOMLÁSA UTÁN

II.

Észak-Kaukázus

Politikai tekintetben a legingatagabb terület Oroszországban jelenleg a Kaukázus. A gócpontok: Csecsenföld, Ingusföld, Dagesztán, Észak-Oszétia, közvetlen közelében Dél-Oszétia, Abházia; kicsit délebbre, de még a Kaukázusban a Hegyi-Karabah. Az észak-kaukázusi muzulmán népek összlétszáma 3,7-4 millió fő körülire tehető, a legnagyobb számban a – médiában széles körű ismertségre szert tett – csecsenek vannak 1 millió fővel. A Kaukázus központi részén élnek a pravoszláv oszétok (az alánok utódai), egyfajta keresztény folyosót képezve Oroszország és Örményország között; az összességében 600 ezer főre tehető népesség megosztott Észak- és Dél-Oszétia között, az utóbbi Grúziában található (ld. 1, 2. térkép), a közelmúltig itt élt az egyharmada, de a háborúk miatt jelentős részük északra menekült.

A Kaukázus a kultúráköttség sajátos típusát testesíti meg Oroszország és Közel-Kelet közé ékelődve. Huntington és a „civilizációk ütközése törésvonalak mentén”-doktrína hívei igazolást látnak Oroszország háborújában a szunnita (egyre több vahhabita) csecsenekkel, a török síita Azerbajdzsán harcában Hegyi-Karabahért a monofizita Örményország ellen, valamint a pravoszláv oszétok és a szunnita ingusok közti ellentétben.

Maga Csecsenföld – vagy Csecsnya – számít a legfőbb oroszellenes erőközpontnak, ennek megfelelően ezt

a térséget tekinti a moszkvai vezetés a legdestabilizálóbbnak, nemcsak demográfiailag, gazdaságilag, hanem történelmileg is. A csecsen nép önmeghatározásában fontos helyet foglal el a 19. században vívott háború a „gonosz” Orosz Birodalommal és a kozákok elleni csatározás a 20. század elején, valamint a népet megtizedelő deportálások emléke. Csecsenföld elsőként kiáltotta ki függetlenségét, végül 1996-ban az utolsó orosz csapatok is elhagyták az országot, de – mint utólag kiderült – csak átmenetileg. A tárgyalások megkönnyítésére hivatkozva az oroszok Dudajev elnöknek egy műholdas mobil telefont ajándékoztak, mondván, így bárhol, bármikor közvetlen kapcsolatot tud teremteni Jelcin elnökkel. Arra nem gondoltak, hogy az oroszok a mobil telefont műholdon keresztül be tudják mérni. 1996. április 22-én Dudajev elnök az esti órákban telefonhívást kapott, a telefonáló Jelcin titkáraként mutatkozott be és pár percre a türelmét kérte, mert Jelcin elnöknek új béketerve van, mindjárt adja személyesen a telefonhoz. Dudajev türelmesen várt, eközben az orosz titkosszolgálatnak sikerült bemérnie a csecsen elnök telefonját, és egy föld-föld osztályú rakétával csapást mértek a helyszínre. A robbanás ereje az egész környéket megsemmisítette.

Ez a pravoszlávellenes dzsihad háború 1994-96-ban kiéleződött egyéb tényezőkkel is, amit nem szabad elfelejteni. Dudajev 1992-94-ben kidolgozott egy csecsen hadvezetés alatt álló egységes észak-kaukázusi konföderációs tervet (Csecsenföld, Ingusföld, Dagesztán, Kabard-Balkárföld Karacsaj-Cserkeszföld, Adige), aminek létrejötte súlyosan veszélyeztetné az orosz érdekeket a térségben, ugyanis elvágna az oszétokhoz, az abházokhoz, az örményekhez az utat, és veszélyeztetné a kőolajvezetékeken a zavartalan olajszállítást. A '90-es évek második felében mutatkoztak csecsen, grúz és azeri közeledések, amelyeket a közelmúltban az orosz politika szerencsésen „elvarrt”. Egy „limitrof”

(köztes terület két vagy több birodalom, civilizáció között) konföderációs államalakulat kialakulása a Kaukázusban új, sajátos geopolitikai helyzetet teremtene a két tenger közé eső területnek. Így már érthető az orosz érzékenység a térség iránt, illetve a közelmúltban megfigyelhető közeledés Irán és Oroszország között. Törökország (a harmadik „birodalom” a térségben) érdekei mást diktálnak, és ügyesen, megfontoltan tovább szövi a szálát, melynek célja a Közel-Kelet térségének legbefolyásosabb hatalmi központjának létrehozása. Ennek fontosabb állomásai: vízbázis megszerzése, a kurd probléma megoldása, Irak, Irán gyengítése, katonai együttműködés Izraellel, Oroszország gyengítése, gazdasági, politikai kapcsolatok erősítése Közép-Ázsiában és a Kaukázusban, valamint az EU-tagság. Természetesen a nagy terv megvalósítását nem csak az oroszok hiúsították meg, hanem a nagymérvű etnikai mozaikosság is.

Ingusföld ugyancsak több fronton küzd vélt vagy való igazáért: területi vitái vannak Csecsenfölddel a Szunzsi-rajonban, ahol az oroszokon és ingusokon (akik között már voltak konfliktusok) kívül csecsenek is élnek. Maga a grozniji vezetés sem nézte jó szemmel az ingusok politikai leválasztódását és ez tovább rontja a két, egyébként két rokon etnosz kapcsolatát. Külön nehezíti a helyzetet, hogy 250-300 ezer ember menekült Ingusföldre, ezzel kétszeresre növelve a lakosság számát, ami nehéz helyzetbe hozza az alapvető ellátási rendszert. Jelenleg az egyik legnagyobb területi ellentét az oszétok és az ingusok között van. Az ingusok ugyanis ragaszkodnak ahhoz, hogy visszakapják a jelenleg a Prigorodi-rajonhoz tartozó földjeiket, valamint Vladikavkaz bal területét, mivel jelenleg ezek a területek az (Észak-)Oszét Köztársasághoz tartoznak. Az ingusok deportálásáig – 1944-ig – az előbb említett rajon a Csecsen-Ingus Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság határain belülre esett, ezt megelőzően pedig az Ingus Autonóm Ke-

rülethez tartozott. Az oszét fél viszont azzal vág vissza, hogy az ingusok a vitatott területre nem is oly régen, 1920-ban, méghozzá a szovjethatalom által megbüntetett kozákok helyére jöttek, és akkor az oszétok már ott éltek. Az ingusok – meghazudtolva a legkisebb köztársaság címet – viszont hajthatatlanok, 1957, rehabilitálásuk és visszatelepítésük óta követelik az elvesztett területet. A két nép közötti feszültség már 1981-ben arra készítette a moszkvai vezetést, hogy Ordzsonikidzébe (Vladikavkazba) csapatokat vezényeljen. Majd tíz évvel később – miután megszületett Ingusföldön a referendum az ingus autonómiáról és a Prigorodi-rajon visszacsatolásáról – végzetes katonai összecsapások történtek, melyekben az orosz elit alakulatok oszét ruhákban ingus falvakat égettek fel, polgárok százait mészárolva le és ezreket kergetve a hegyekbe. Ez volt az első fegyveres összetűzés illetve polgárok mészárlása, melynek felvételei bejárták (a média segítségével) a Földet. Az orosz csapatok mai napig a két köztársaság határán állomásoznak, elválasztva az ellenfeleket. A két etnikum között óriási az etnokulturális távolság is: az oszétok pravoszlávok, az ingusok muzulmánok, egymás nyelvét nem értik. Oszétiában a helyzetet súlyosbítja a közel nyolcvanezer menekült, akik az 1991-92-es, Dél-Oszétiában kitört grúz-oszét háború következtében kerültek ide. Grúziában három autonóm terület van, ebből kettőben tört ki háború: az említett Dél-Oszétiában, valamint a Fekete-tenger partján fekvő Abháziában. Mindkét esetben oroszok segítettek a grúzok ellenében, a háborúk eredménye, hogy a grúzok kivonultak e területekről több százezer grúz menekülttel együtt, és demarkációs vonalak alakultak ki. A grúz elnök, Sevardnadze végül nem látott más kiutat; belépett a FÁK-ba, ezzel Oroszország elérte, amit első körben akart. Grúzia tájékoztató alapadatai.

Az oszét politikai elit egyesíteni szeretné az Orosz Föderációhoz tartozó (Észak-)Oszétiát és a Grúziához tar-

tozó Dél-Oszétiát, ezzel szeretnék a nem egészen 600 ezer fős oszét népességet egybefogni. A destabilizáció újabb potenciális tényezője a Mozdoki-rajonban meglévő kozák-oszét ellentét (itt a kozákok követelik vissza elvett földjeiket), valamint az ugyancsak itt élő kabardok szeretnének a Kabard-Balkár Köztársághoz tartozni.

Lobbanékony köztársaságnak számít Dagesztán is, az etnikai tarkaságban a legtarkább. Nem véletlenül hatoltak be ide 1999 első felében a csecsen szabadcsapatok, hiszen a szakértők is egyetértenek abban, hogy itt bármikor elkezdődhet a polgárháború. Ilyen láncreakciót elindító pont lehet például a nemzeti csecsen rajon visszaállítása (amit 1944-ben, a deportálásuk idején szüntettek meg); a jelenleg ezen a területen élő lakok és avarok is felszólítást kaptak a kitelepedésre. Az avarok végül maradtak, a lakoknak a megállapodás értelmében a Mahacskalától északra lévő területet jelölték ki új otthonuknak, de erős ellenállásba ütköztek az ott élő kumik részéről. Az itt élő csecsenek erősen kötődnek Csecsenföldhöz, nem véletlen, hogy ezt a területet gondolták az újabb dzsihád kiinduló területének (Dagesztánban kb. 60 ezer csecsen él). Ezenkívül még három etnikai konfliktuszónát különböztethetünk meg Dagesztánban: északon, délen és a tengermelléken. Északon a Nogaj-sztyeppén a nogajok törekszenek önálló, független állam létrehozására, igaz, ebben az államban a nogaj etnikum egyharmada él, a többi Sztavropolban, Csecsenföldön, Karacsáj- és Cserkeszföldön illetve az asztrahányi közigazgatási egységben. A nogaj politikai vezetők arra törekednek, hogy a fent említett sztyeppén egy egységes köztársaságot hozzanak létre. A hivatkozási alap a részükre biztosított 1957-es nemzeti autonómia határainak a visszaállítása.

Dagesztán déli részén, ahol a lezginék viszonylag egy tömbben élnek, szeretnének egy szuverén Lezgisztánt létrehozni, amely átnyúlna Azerbajdzsán mai területére,

REMBRANDT: ÖNARCKÉP

mivel ott is élnek lezginék (kb. 200 ezer), még hozzá a határ közvetlen szomszédságában. A Tyerek folyó alsó szakaszánál kozákok laknak, elválasztva a lezginéket és a kumikat, és természetesen egyik tervezett államalakulathoz sem akarnak tartozni.

A tengermelléki (egyúttal központi fekvésű) területen a kumi közösség törekszik kiszakadni Dagesztánból,

vezetőik elképzelése szerint őket illetné meg a főváros, Mahacskala is és a gazdaságilag fejlettebb területek, de ehhez a legnagyobb számú etnikumnak, az avaroknak is van egy-két keresetlen szava.

Különösen éleződik a helyzet Kabard-Balkár-földön. Az ellentét a kabardok és a kisszámú balkárok között feszül, mivel utóbbiak politikai önállóságra törekednek. A Balkár Köztársaságot 1991-ben kiáltották ki, aminek történelmi előzményei vannak. Közigazgatásilag csak 1922-ben csatolták Kabardiához, ezen kívül nem értik meg egymás nyelvét. A Kabard Köztársaság (1992-ben kiáltották ki) politikai vezetőinek meglehetősen merész elképzeléseik vannak, szerintük köztársaságuk egyben a kabardok, cserkeszek, adigeaiak és a szocsii sapszugok (Abházia és Oroszország határán élnek) politikai egységét jelenti – legalábbis ezt remélik –, hiszen közös a múlt az oroszokkal szemben, rokon népek, és a 19. század közepén – a harcok elültével – erőszakosan telepítették szét őket. Sok adigeai, a cserkeszekkel egyetemben a Török Birodalomba menekült, utódaik a mai Közel-Kelet országaiban élnek, megkezdték földjeik visszavásárlását és lassanként visszatelepülnek (ez Kabardiát jelenti és nem a mai Adigeföldet). Az adigeaiak száma félmillió körüli, így további visszatelepülésükkel együtt a harmadik legnagyobb etnikummá válhatnak az Észak-Kaukázusban, ezzel erősítve a kabardokat, akik az össz-adigeai mozgalom élére álltak. A kabardok kapcsolata a szomszédos orosz lakossággal sem mondható rózsásnak, és könnyen konfliktusba keveredhetnek a köztársaságukban élő kozákokkal is, akik az ő egykori földjeiket kapták meg a múlt századbeli szolgálataikért. A kabardok a grúzokkal sincsenek jóban, mivel a grúz–abház konfliktusban a kabarddal rokon abházokat támogatták. A Kabardiában történtek felrázhatják Adigeföldet. A köztársaságon belül bejelentették nemzeti önállóságukat a karacsajok, cserkeszek és a kozákok is, de tervezik az önálló területiséget az itt élő

kisszámú abazinok is, az északi térségben élő nogajok pedig össz-nogáji etnikai terület létrehozása mellett tették le a voksot.

A változó geopolitikai helyzet további sajátosságai

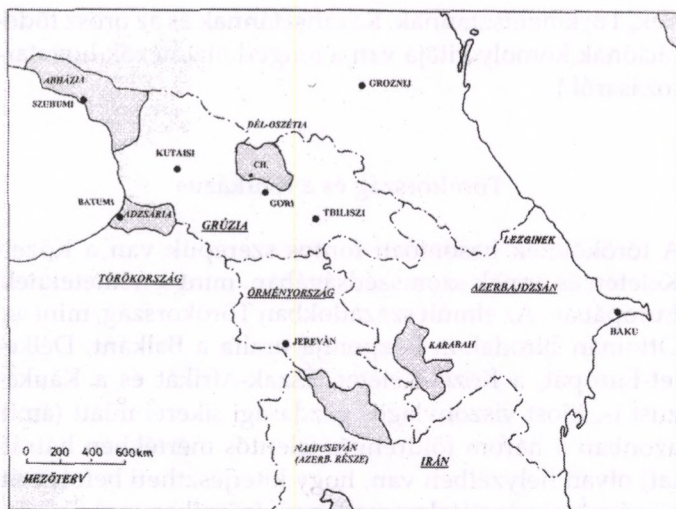
A tágabb környezet ismerete nélkül nem érthető meg az itt történtek, mivel nem elszigetelt jelenségekről van szó. A feszültség nem áll meg a Kaukázus bérceinél, hanem folytatódik a Transz-Kaukázusban illetve északon, Kalmükföldön és Oroszország heartland-jében (az állam központi, szűkebb régiójában) fekvő Baskíriában és Tatár-földön.

Ahhoz, hogy megértsük az egész problematikát, ki kell tágítanunk a szemrevételezett térséget. Örményország és Azerbajdzsán között a harc már 1989 óta tart Hegyi-Karabahért. A háborúban Azerbajdzsánt Törökország jelentős mértékben támogatta; ennek az ad külön érdekességet, hogy Törökország dominánsan szunnita, Azerbajdzsán pedig többségében síita (70-72%), Örményországot pedig – bármennyire meglepő is – Oroszszágon kívül Irán támogatta. A török–örmény ellentét alapjait – azt hiszem –, történelmileg nem kell alátámasztanom (1915-ben a törökök kb. 1,5 millió örményt mészároltak le, így oldották meg a Török-Örményország számukra nem tetsző etnikai problémáját). A másik oldalt pedig jól reprezentálják Irán nemzeti-ségi adatai: a számarányokat tekintve jóval több azeri él Iránban, mint a nevüket viselő államban (1997-es adatok alapján 7,5 millió, ebből 83% azeri, ezzel szemben Iránban 24%, ami kb. 15 millió fő), ezért szeparatizmusoktól tartanak Teheránban.

Azerbajdzsán geopolitikai helyzete a belső politikai és gazdasági körülmények szerint formálódik. A politikai vezetés ismétlődő változása összefüggésben állt azzal, hogy

az örmények több sikeres offenzíva során az ország területének 20 százalékát elfoglalták, méghozzá az orosz hadsereg segítségével. (Kizárólag 1992–94 folyamán, tehát hozzávetőlegesen három év alatt, Örményország 84 db T-72-t, 500 db tehergépkocsit, 18 db Grad rakétafelszerelést, 8 db R-17 rakétát és 500 db messzehordó ágyút, ezenkívül rengeteg gyalogsági fegyvert kapott, mindezek együttes értéke kb. 1 milliárd dollár.) Ez teszi Örményországot „sajátos orosz Izraellé” a Kaukázusban, Oroszország erős és aktív stratégiai szövetségesevé a más kultúrájú környezetben. Örményország a világpiacot Batumin (Adzsaria), Bandar-Abbason (Irán; külkereskedelmének 43-48 százaléka Iránon keresztül bonyolódik – 1994-1998-as adat) keresztül éri el, hiszen a török állam nem engedi be felségterületére áruit. A bakui vezetés 1994-ben tűzszünetet kötött az örményekkel. Ez a tűzszünet jelenleg is érvényben van, de az ország területének 1/5-ének visszaszerzését az összes politikai irányzat célul tűzi ki. A béke lehetővé tette, hogy Azerbajdzsán fokozatosan stabilizálja gazdasági helyzetét. Azerbajdzsán fejlődésének alapproblémája a társadalmi-gazdasági gondok megoldása, ami nem kis feladat az ot-tani kormányzatnak. A fő problémát a Hegyi-Karababól és a környező, örmények által elfoglalt területekről érkező közel egymillió menekült elhelyezése és étellemezése jelenti. Ez is számottevően hozzájárult a munkanélküliség növekedéséhez. A kialakult helyzet miatt a kvalifikált munkaerő jelentős része elhagyta az országot, és Oroszországba, illetve Törökországba távozott.

Azerbajdzsán a figyelem középpontjába került újra, az olajvagyonának alakulása miatt. Idáig is olajipara volt gazdaságának vezető ágazata, de úgy tűnt, készletei kimerülőben vannak, a Kaszpi-tenger selfjének Azerbajdzsánhoz tartozó részében azonban új kőolaj- és földgázlelőhelyeket tártak fel, ami a térségen belüli fontosságát növeli. Nyugati szakértők véleménye szerint a régió olajkészlete

2. térkép. A Transz-Kaukázus államai (Ch=Chinvali)

6–10 millió tonnára tehető. A készletek nagy többsége a tenger mélyebb részein, 300–800 méter mélységben található, ezért a kitermelés jelentős pénzügyi forrásokat, azaz külföldi befektetéseket igényel. Ennek megfelelően fontos szerződéseket kötöttek amerikai, brit, francia, norvég, olasz és orosz olajipari cégekkel, csak az amerikai társaságokkal megkötött szerződéseket több milliárd dollárra becsülik. Az Egyesült Államoknak jelentős geoökonómiai és geostratégiai érdeke fűződik a térséghez (ezen érdekcsoportok egyik legjelentősebb szószólója Zbigniew Brzezinski), már csak azért is, mert jelentős érdekeltisége van a Kaszpi-tenger selfjének Kazahsztánhoz tartozó részei olajlelőhelyeinek kiaknázásában. (Külön problémát jelent, hogy nem tisztáztak teljes mértékben a tengeri határokat. Lebeg a kérdésre adott válasz: kinek mekkora terület jut a Kaszpi-tengerből? Iránnak, a bakui vezetés-

nek, Türkmenisztánnak, Kazahsztánnak és az orosz föderációnak komoly vitája van a tengeri olajmezők hovatarozásáról.)

Törökország és a Kaukázus

A törököknek hasonlóan fontos szerepük van a Közel-Keleten és annak szomszédságában, mint a németeknek Európában. Az elmúlt századokban Törökország, mint az Ottomán Birodalom központja uralta a Balkánt, Délkelet-Európát, a Közel-Keletet, Észak-Afrikát és a Kaukázust is. Most viszonylagos gazdasági sikerei miatt (amit azonban a három földrengés jelentős mértékben hátráltat) olyan helyzetben van, hogy kiterjesztheti befolyását Közép-Ázsia és a Volga-medence elsősorban mohamedánok lakta területeire, amelyek az egykori szovjetköztársaságokat is magukba foglalják (Azerbajdzsán, Kazahsztán, Üzbegisztán, Kirgizisztán, valamint Tatár föld és Baskíria). Lehetőségeit azonban nem szabad túlbecsülni. Törökország katonai lehetőségei behatároltak, noha NATO-tagsága ad némi politikai súlyt számára a Fekete-tenger medencéjében és a Kaukázusban. A kurdokkal, a görögökkel és Ciprussal meglévő problémái azonban egyelőre eltérítik Ankara figyelmét ambiciózus terveiről az egykori SZU déli szárnyát illetően. Törökország ettől függetlenül képes arra, hogy jelentős szerepet játsszon a Kaukázusban és Közép-Ázsiában. Eurázsia muzulmán török népei egy kissé csalódtak a nyugati értékekben, és a tradicionális iszlám értékek felé fordultak. Csecsenföldön például bevezették az iszlám bíróságokat és a nyilvános kivégzéseket, ezen kívül egész Közép-Ázsiában gyors taglétszám- és befolyásnövekedést mutat a vahhabita szekta. A vahhabiták harcos szektája a 18. században formálódott ki Nedzsdben. Alapítója, Muhammed Ibn Abd el-Vahháb

(1703-92) muzulmán hittudós 1740-ben kezdte el hirdetni tanait Ar-Rijad közelében (ez a jelenlegi Szaúd-Arábia székhelye), Huraimalában. Vahháb szembefordult azzal, amit az iszlám eltorzításának tartott, és a szigorú egyisten-hithez való visszatérést követelte, továbbfejlesztve ezzel Ibn Hanbal és Ibn Taimijah (14. sz.) szunnita iskolájának szélsőségesen puritán felfogását. Vahháb a puritán új tanak Darija emírjét, Ibn Szaúdot is megnyerte (az ő nevéből lett Szaúd-Arábia), azt hirdetve, hogy a hit terjesztéséért vívott harc istennek tetsző dologgá teszi a törzsek egyesítését és idegen területek bekebelezését.

Törökországban jelentős politikai körök a pántörök államelmélet újjáélesztését szeretnék keresztülvinni. Az egykori Iszlám Jóléti Párt vezetője, Necmettin Erbakan a Nyugattól való elszakadást fontolgatta, amire a katonai vezetés érzékenyen reagált. Vajon ez a geopolitikai eltolódás annak ellenére folytatódik, hogy tavalyelőtt a hadsereg Erbakant lemondásra kényszerítette? Erbakan javasolta az „iszlám NATO” létrehozását, az „iszlám dinár” bevezetését, illetve Azerbajdzsán, Csecsenföld és Bosznia felszabadítását. Közép-Ázsiában Törökország erős gazdasági és kulturális köteleket kovácsolt. Ez magában foglal közel száz közös befektetést Kazahsztánban, huszonkettőt Kirgizisztánban az energiatermelés, az építkezés, a bányászat és a tengeri hajózás területén. Törökország kultúrközpontokat és török iskolákat nyitott, gyakorlatilag az összes közép-ázsiai ország területén. Amikor a szovjet összeomlás Törökország egykori kaukázusi befolyási szférájában egy hatalmas vákuumot hagyott, az ankarai kormányzat felélénkült: 1993 októberében meghívta a volt csecsen elnököt, Dudajevet, majd az erőteljes orosz tiltakozást figyelmen kívül hagyva másodszor is találkozóra hívták őt. Törökország fontos állam, mert a geopolitikai fontossága a bipoláris világ megszűntével erősen növekedett. Ha Törökország érezni kezdi az Európai Közösségből való kiközösítésének növekedését, akkor erősödhet

az iszlám irányba való elmozdulás, ami maga után vonná a Nyugattal való együttműködési hajlandóság csökkenését. Amerika várhatóan élenkíteni fogja befolyását Európára – többek között Görögországra –, várhatóan megpróbálja Törökország teljes jogú státusát elérni, ami nem lesz egyszerű dolog. Brzezinski szerint Törökországnak meg kell „hazudtolnia” földrajzi fekvését Ázsiában, és politikailag, valamint gazdaságilag európai állammá kell válnia. Ezzel is meg lehet előzni egy esetleges fundamentalista fordulatot. Törökország ilyen elvű elvesztése teljesen felbolygatná a térség geopolitikai és határföldrajzi helyzetét. Támogatni fogják az amerikai érdekcsoportok a kulcsfontosságú csővezeték megépítését Bakutól és Csecsenföldtől Törökország mediterrán tengerpartjáig, így fő kijárata lehet a Kaszpi-tenger medence energiahordozóinak a világpiacra. Természetesen a török politikai erők ezzel tisztában vannak, és jelentős mértékben vissza is élnek vele, gondoljunk csak arra, hogy miként próbálják megoldani a kurd kérdést és a vízkérdést (övék a Közel-Kelet vízbázisa, és nagyméretű tározókkal szabályozhatják, hogy mennyi víz hagyhatja el Törökország területét). Az előnyök jelenleg Törökországnál halmozódnak; a kérdés, miként csapódik le ez a másik félnél; bekeményít-e, vagy puhít és óvatosan nyit, így próbálva erőt gyűjteni.

Konklúzió

A szlavofilek meg akarják semmisíteni a csecsen terroristákat, közömbösíteni Csecsnyát (a már elfoglalt területeken frissen választásokat tartottak), illetve példát statuálnak a többi kaukázusi népnek és azok vezetőinek. Egy dominó elindíthat egy egész láncolatot, és ez a láncolat nem feltétlenül áll meg az Észak-Kaukázusban, magával ragadhatja Kalmukföldet (Kalmükföld területe 76,1 ezer km², főváros,

Elisza, lakossága 400 000 fő, nemzetiségek: kalmük 45% (mongol nép, buddhisták, az egyetlen ilyen a földrajzi értelemben vett Európában, orosz 38% [a terület délnyugati részében többséget alkotnak], dargin 4%, csecsen 2,6%, egyéb nemzetiségek 15%.), vagy túlcsapva azon, Tatárföldön és Baskírföldön landolhat. Az Orosz Föderációban az orosz után a tatár a legnagyobb lélekszámú nemzet (közel hatmillió főt számlál), és befolyásuk túlmutat Tatárföldön: egyrészt jelentős számban élnek a szomszédos köztársaságokban, másrészt jelentős gazdasági hatalmuk is van (kőolajvagyon, van saját gazdasági elitjük, hagyományosan erős a kereskedőréteg és ehhez még hozzájárul a Nagy-Tatárisztán ideológiája Baskíriával és Csuvasföld egy részével stb.).

Ha az etnopolitikai fejlemények tovább éleződnek, akkor az orosz térség széteshet egy európai orosz ipari részre és egy nyersanyagkitermelő-ipari szibériai részre. Brzezinski nem tartja kizártnak akár a három részre szakadást sem: Szibériáról leválhat a Távols-Keleti Köztársaság (bővebben Mező, 1999c). Oroszország minden eszközzel, kétségbeesetten próbálja megállítani a további „feszítést”, ezzel a hanyatló birodalom utolsó próbálkozásait láthatjuk, mert megújuló, újjászülető államra sajnálatosan nem lelhetünk e cselekedetekben. Toynbee-től tudjuk (a kihívás és válasz törvényéről van szó), hogy az állam további sorsa környezetének kihívásaira adott válaszainak milyenségében rejlik, ettől függően fog páratlan messzeséget befutni, vagy eltűnni a történelem sülyesztőjét jelképező másik államban. De nem kell futurologusnak lennünk ahhoz, hogy előrevetítsük és megjósoljuk a zavaros belpolitikai helyzet folytatódását.

Következésképpen a posztbirodalmi Oroszországban elkerülhetetlen volt a történelmi és stratégiai zavar fázisa. A Szovjetunió összeomlása és az orosz érdekszféra váratlan felbomlása mentális válságba sodorta Oroszországot és szé-

les körű vitát váltott ki egy új, a jelenlegi történelmi helyzetnek megfelelő politikai magatartási formáról. Egyszerre olyan nyilvános és személyes kérdésekről vitatkoztak, amelyeket eddig még nem tettek fel: mi is Oroszország? Hol van Oroszország helye a világban? Mit jelent orosznak lenni? Ezzel párhuzamosan ezek a kérdések elhangzanak cseccsen, tatár, ingus stb. részről is, persze önmagukra vonatkoztatva. Ha egyetértünk Lüppen szavaival (Buck, 1996: 126), akkor „sajnálatos módon” a válaszkeresésnek több módja van; az egyik mód az agresszivitás, mely öngerjesztő és általában csak valamelyik fél vagy a felek kifáradása, ki-merülése után lehet másképp megfogalmazni a kérdésekre adandó választ. Sajnos ebbe az irányba tolódtak el a folyamatok, és a kifáradásig várhatóan a kaukázusi krétakör tovább fog bonyolódni.

MEZŐ FERENC

IRODALOM

- Blij, H. J. de, Muller, P. O.: *Geography. Realms, regions and concepts*. John Wiley, New York, 1997.
- Brzezinski, Z.: *The geostrategy for Euroasia*. Foreign Affairs 1997. szeptember-október, 50–65. l.
- Buck, F.: *Geopolitik 2000: Weltordnung im Wandel, Deutschland in der Welt am Vorabend des 3. Jahrtausends*. Report-Verlag. Bonn. 1996. 283. l.
- Deák P.: *Kaukázusi vihar*, Beszélő 1995. január 26. 15–16. l.
- Hennigs, W.: *Geopolitik 2000*. Tilman Rhode-Jüchtern. Stuttgart, 1997. 197. l.
- Herzig, E.: *New Caucasus*, Frances Publications. 1999. 140. l.
- Huntington. S. P.: *The clash of civilization*. Foreign Affairs. 1993/3. 22–49. l.
- Huntington. S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Európai Kiadó, Budapest 1998.
- Kolossov. V.: *Boundaries and identities in Post-Soviet space*. Geopolitics and globalization in a postmodern world. Haifa and Beer Sheba, 1998. január 25–31.
- Matveeva. A.: *The North Caucasus*. Routledge. 1998. 96. l.

Mező F.: *The geostrategy for Euroasia*. Zbigniew Brzezinski. KLIÓ. 1999/1. 12–17. l.

Mező F.: *Etnicitás és időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében*. Tér és Társadalom. 1999/1-2. 142–160. l.

Tsepkalo. V. V.: *The remaking of Eurasia*. Foreign Affairs. 1998. március-április. 107–126. l.

A GLOBALIZÁCIÓ RÉGI-ÚJ ARCAI

A világgazdaság kinyílt. De mennyire?

Az 1990-es évek meghatározó jellemzői között szokás említeni a nemzetközi tőkepiacok példa nélküli bővülését és terjeszkedését. Az okok között találhatóak technológiai jellegűek, hiszen valóban robbanásszerű volt az adatátvitel fejlődése, ami a pénzmozgatás ügyleti (tranzakciós) költségeinek gyors mérséklődésével járt együtt. Még jelentősebb az a körülmény, hogy a piacgazdaság mint modell, rendszer és intézményi rend hirtelen egyedül maradt a glóbuszon. Véget ért a hidegháború, szétesett a szocialista világrendszer, felszámolódott a tervgazdaságok korábbi politikai, gazdasági és pénzügyi elkülönültsége. A történelmi 90-es évek valóban világméretűvé – azaz globálissá – tették a gazdasági folyamatokat.

A korszak egyedülálló, történelmi jellegét különösen a volt szocialista világ polgárai érzik a bőrükön, hiszen a mi térségünkben igen hirtelen következett be a gazdaság és társadalom megnyitása. Természetesen a fejlett ipari országok lakói számára is gyorsak voltak a változások. Azok ugyancsak igénybe vették a harmadik világbeli országokat is. Ám a fejlett vagy kevésbé fejlett piacgazdaságok lakóinak életében a nemzetgazdaságok külső kinyílása, a hazai árupiacok liberalizálása nem előzmények nélkül ment végbe, így ők szokásaikban és intézményeikben mégiscsak könnyebben alkalmazkodhattak az új viszonyokhoz, mint mi, a volt tervgazdaságok lakói.

Bármennyire gyors és radikális jellegű volt például a szabad tőkepiac gondolatának terjedése, mégis érdemes

utalni arra a tényre, hogy a Közös Piac intézményét létrehozó 1957-es Római Szerződéstől számítva bizony több mint három évtized kellett Nyugat-Európának az áruk mozgását gátló vámok és vámon kívüli korlátok felszámolásához. Nem is olyan régen, egészen az 1980-as évek végéig a nyugat-európai országok zömében a devizamozgásoknak sokféle korlát állt az útjában. Portugália például csak 1988-ban deklarálta konvertibilisnak valutáját. A közös európai pénzt megteremtő folyamatban 1990 és 1994 között még az Európai Unió belüli tőkemozgások teljes liberalizálása volt a feladat. Időbe került tehát még e szorosan összekapcsolódó közösségen belül is az államoként eltérő szabályok egységesítése.

A teljes valutakonvertibilitás európai gyakorlata így viszonylag új fejlemény, amelyet a nemzetközi pénzügyi rendszer négy évtizedes lassú evolúciója előzött meg. Am még korábbi korszakra is visszatekinthetünk. A mai nyitott és globalizált gazdasági élet ugyanis nem is annyira párhuzam nélküli: az I. világháborút megelőző fél évszázadban a nemzetközi kereskedelem csaknem zavartalan volt. A nemzeti pénzpiacokat pedig nagyon is stabilan kapcsolta össze az aranystandard-rendszer. A tőke mindenféle devizakorlátozásoktól mentesen áramolhatott a határokon keresztül, amint arról – sok más ország mellett – éppen a magyar kapitalizmusnak a 19. század második felében kibontakozó gyors fejlődése tanúskodik. Nagy vasúti építkezések, a modern Budapest ma is látványos épületei, vidéki városaink bankjai, közüzemeink mutatnak példát arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchián belüli magyar gazdaság – egyikeként az akkori korszak „feltörekvő piacainak” – miként támaszkodott az angol, a francia vagy holland megtakarításokra.

Meglepően nagy arányban exportált tőkét akkor a korszak legfejlettebb állama, Nagy-Britannia, melyről a mai fogalmak szerinti bruttó nemzeti terméke (GNP) 9 százalé-

kára rúgó tőke kivitelte jegyezték fel száz éve. Kontrasztként: az 1980-as évtized nagy fizetési mérlegtöbbletével dicsekedő Németország vagy Japán esetében a nemzeti jövedelem 4-5 százalékaról volt „csupán” szó.¹ Amint néhány ország tartós fizetésimérleg-többletet tartott fent évekig, ugyanúgy más országok hosszú időn át és nemzetgazdaságilag jelentős arányban importálhattak tőkét gazdasági fejlődésük felgyorsításához: így volt képes kölcsöntőke bevonásával gyorsan növekedni száz esztendeje az Egyesült Államok, Ausztrália, Kanada, Argentína, vagy éppen Magyarország, Finnország, Svédország, és az európai kontinens peremén több más gazdaság.

A gazdaságtörténeti előzmények felelevenítése azért is érdekes, mert abból láthatóvá válik a mai kor és az akkori időszak tőkemozgásainak nemcsak hasonlósága, hanem különbözősége is. Így például az, hogy ma a nettó tőkeáramlások az akkorinál jóval nagyobb bruttó tőkeáramlások mellett jönnek létre. Ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy egészében véve tőkeexportőr ország bizonyos szektoraiba és vállalataiba is irányul befelé tartó tőkemozgás, mint ahogy a nettó tőkeimportőr országoknak is vannak olyan gazdasági szereplői, amelyek külföldön fektetnek be. A tőkemozgások tehát nem annyira egyirányúak, mint voltak annak idején, amikor szinte kizárólag a gazdag, korábban iparosodott országoktól tartott a tőke a szegényebb, megkésve industrializálódó országok, tartományok, térségek irányára.

Különbség az is, hogy akkor nemzeti nagyvállalatok és bankok ruháztak be külföldön (leginkább a gyarmatokon vagy a kevésbé fejlett területeken), míg ma a tőkemozgások igen jelentős része mögött multinacionális cégek állnak, amelyek a földgolyó nagy részén folytatnak gazdasági tevékenységet. Továbbá a külföldi pénzbefektetések zöme az 1914 előtti korszakban jórészt vasutakra, bányákra, közüzemekre, másik része pedig kormányzati vagy jelzálog-

kötvényekre irányult, azaz kézzelfogható projektekre és viszonylag jól felbecsülhető kockázatokra. Ma viszont jóval nagyobb az úgynevezett portfólió-befektetés olyan vállalatokba, eszközökbe, amelyek kockázatát és hozamát nehezebb anticipálni. S végül megemlíthető, hogy az 1914 előtti tőkemozgások nagyjából adósságot megtestesítő pénzügyi instrumentumokra irányultak (vállalati vagy állami kötvényekre), míg az 1970-es évek közepétől különösen nekilendülő globális tőkemozgás sokkal nagyobb arányban ölt testet tőkeműveletben, és kisebb a hitelművelet részaránya. (Az itt említett fogalmak, jelenségek pontosabb meghatározásával még foglalkozunk).

A gazdasági folyamatok nyitottsága azonban az I. világháború után megszakadt. A két világháború közötti korszak egyben a nemzetek közötti gazdasági ellenségeskedések kora, amikor a kormányok az áruk és tőkék szabad áramlását nem pártolták, ellenkezőleg, vámokkal és korlátozásokkal gátolták, igyekezve távol tartani más országok áruit. A valamikori egységes világ gazdaság részekre esett, és az egymás ellen gazdasági harcot folytató nemzetek hamarosan egy újabb világháború szörnyűségei között találták magukat. A szomorú tapasztalatok vezették a győztes hatalmak és szövetségeseik kormányait arra, hogy 1944 után egy rendezettebb, szabadabb gazdasági és pénzügyi rendszert tervezzenek meg. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt a Bretton Woods-i megállapodással kigondolt két nemzetközi intézmény (a Valutaalap és a Világbank) létrehozása. Ez a rendszer az akkori közgazdasági elvek és feltételek mellett jó ideig kielégítő (noha nem tökéletes) keretet nyújtott a háború utáni újjáépítéshez és a gyors ipari fejlődéshez.

A rendszer hiányosságai azonban fokozatosan felgyülemlettek, a világ gazdasági és technológiai életében nagy horderejű változások érlelődtek meg. A fejlett világ sok megrázkódtatással teli 1970-es évtizedét követően

HONORÉ DAUMIER: PORTRÉ, FESTETT AGYAG

megnyílt az út a nemzeti pénzügyi piacok nemzetközivé tétele, a pénzáramlás intézményi korlátainak lebontása előtt. A meghatározó országok letértek az addig követett – és J. M. Keynes, a híres brit közgazdász nevéhez fűződő – gazdaságelmélet és gazdaságpolitika vonaláról, s a magántőkepiacnak és általában a pénzügyi eszközöknek nagyobb szerepet szánó irányzatok felé fordultak. Ezt a szellemi és politikai folyamatot gyorsította fel és erősítette meg az a történelmi fordulat, amely a szocialista alternatíva gyakorlati megszűnésével 1989/90-ben hirtelen bekövetkezett.

Mielőtt azonban a stratégiai folyamatokat tárgyalnánk, a mai nemzetközi marhahúsviták, az USA és az Európai Unió közötti banánvita ismeretében fel kell tenni a kérdést: valóban beszélhetünk integrált világgazdaságról?

Ha a külkereskedelmet terhelő vámok szintjét tekintjük jelzőszámnak, akkor valóban megfigyelhető a világgazdaság integrálódása. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) számításai szerint a behozatali vámok az áruk értékében mérve az 1990-es évek második felére az Egyesült Államokban 4 százalék alá kerültek, az Európai Unióban a vámvédelem szintje az 1980-as évek végi 8 százalékról 7,7 százalékra, Japánban ez idő alatt 4,2-ről 3,4 százalékra mérséklődött.² Vannak azonban a vámon kívül is olyan eszközök, amelyek megnehezítik az áruk mozgását; a trend azonban e vonatkozásban is jórészt javuló, noha a fellobbanó kereskedelmi háborúskodások mutatják az ellenerőket is.

A mezőgazdaság továbbra is olyan gazdasági ág, ahol elfogadott gyakorlat a termelők és a termékek masszív állami dotálása, holott az eltorzítja a piaci viszonyokat, és nehéz helyzetbe hozza azokat az országokat, amelyek nem képesek vagy nem hajlandók hasonló arányban állami támogatást nyújtani a mezőgazdasági termelőknek. Az iparban viszont a legtöbb ország mérsékelte a vámokat, és nem gátolja a külföldi tőke beáramlását vagy a saját vállalatok külföldi befektetéseit. Ennek következtében még az olyan erős hazai iparral rendelkező országban is, mint az Egyesült Államok, a feldolgozóipari termékeknek 1996-ra már 18 százaléka származott importból, míg 1980-ban ez az arány csupán 9 százalék körül volt. Az EU-ban az unión kívüli országokból származó feldolgozóipari termékek aránya az 1980-as 10 százalékról 13 százalékra nőtt 1996-ra. Figyelemreméltó, hogy a mérete alapján akár önellátásra is alkalmas USA e részadatok alapján nyitottabb, mint az EU, nem is

említve Japánt, ahol ugyanez a mutató még 1996-ban is 10 százalék alatt maradt.

Egészében véve három nagy gazdasági és pénzügyi blokk uralja a mai világgazdaságot: ebből kettő szuverén állam, egy pedig több nemzet integrációs szerveződése. A későbbiek jobb elhelyezése érdekében célszerű röviden áttekinteni e három szereplőt, vagyis az Egyesült Államokat, Japánt, és Európának azt a felét, amely 1999-től a monetáris uniót alkotja. A számok sokkal inkább illusztrálják, semmint leírják a tényleges gazdasági erőviszonyokat, hiszen Japán körül ennél jóval nagyobb vonzáskörzet jött létre, és az Egyesült Államok határain kívül igen messzire terjed az amerikai gazdaság vonzásköre, az európai integráció pedig sokkal tágabb annál, mint amekkora térséget a közös pénz elfogadása kijelöl. De végül is e három pénz – az amerikai dollár, a japán jen és az euró – szimbólumként is alkalmas a világgazdaság szerkezetének közelítő leírására.

1. táblázat

A három nagy gazdasági szereplő jellemzői, 1998

	mértékegység	Euró-országok	Egyesült Államok	Japán
népesség ¹	millió fő	291	271	126
részesedés a világ GDP-jéből ²	százalék	15,5	20,8	7,4
államháztartási bevételek	a GDP százalékában	47,1	36,1	30,5
államháztartási kiadások	a GDP százalékában	48,6	33,9	39,7

1. táblázat (folytatás)

	mérték- egység	Euró- országok	Egyesült Államok	Japán
részesedés a világ- exportból ³	a GDP százalé- kában	19,6	15,0	8,5
foglalkoztatott ság ⁴	a GDP százalé- kában	59,4	73,8	69,5
az államháztar- tás bruttó adós- sága	a GDP százalé- kában	72,9	57,7	127,8
folyó fizetési mérleg egyen- lege	a GDP százalé- kában	1,0	-2,6	3,2

1 1998. január 1.

2 vásárlóerő-paritáson mért GDP-adatok alapján

3 az euró-zónán belüli kereskedelem nélkül

4 A 15–64 év közötti foglalkoztatottak a munkaképes korú népesség arányában

Forrás: ECB, Monthly Bulletin, 2000/1.

Gazdasági erőben valóban egymáshoz mérhető nagy szereplőkről van szó, még akkor is, ha demográfiai vagy egyéb fontos társadalmi mutatók alapján jelentősek az eltérések. A legnagyobb gazdaság az amerikai, amely azonban a figyelemreméltó külgazdasági nyitottság ellenére a világ exportjából csak 15 százalékkal részesedik (a világbehoztalból ennél nyilván nagyobb, hiszen tartós külkereskedelmi hiány jellemzi régóta az amerikai gazdaságot). Azt is látni, hogy az európai kontinens meghatározó országai-
ban nagyobb az állam elosztó szerepe: a megtermelt nemzeti terméknek csaknem felét vételezi be és osztja szét az államháztartás, szemben a jóval kisebb amerikai és japán

újraelosztással. Az európai államok felhalmozott adóssága is nagyobb arányú, mint az Egyesült Államoké. Itt feltűnő Japán kiugróan nagy államháztartási hiánya és kiemelkedő mértékű adósságállománya. Japán és főleg az Egyesült Államok igen sikeresnek látszik a foglalkoztatás terén, hiszen a munkaképes korú lakosság 70 vagy afölötti százaléka áll munkában, míg az euró-zóna országaiban 60 százalékot sem ér el ez a mutató. Az is leolvasható, hogy a folyó fizetési mérleg enyhe többletet mutat az euró-zóna országai esetében, elég nagyot Japánnál, és deficitet az Egyesült Államoknál. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy az amerikaiak elégtelen hazai megtakarítását Európa és Japán egészíti ki.

Az itt ismertetett gazdasági mutatók és fogalmak természetesen alaposabb bemutatást igényelnek, és a közöttük fennálló összefüggésekről is többet kell szólnunk. Itt most elég annyit kimondani, hogy e három gazdasági és pénzügyi erőközpontot viszonylagos gazdasági nyitottság jellemzi, még akkor is, ha gazdasági tevékenységük zöme az országhatáron belül zajlik. (Az Európai Unió és azon belül az euró-zónát alkotó 11 ország esetében a nemzeti határokat átlépő, de az integráció keretein belül maradó árumozgás nem számít külkereskedelemnek.)

A nemzetközi bankhitelezés terén különösen jól látható a nyitottság jelensége. A baseli székhelyű BIS (Nemzetközi Elszámolások Bankja – Bank for International Settlements)³ statisztikái szerint a neki jelentő bankok – azaz a világ pénzintézeteinek nagy többsége – 1999 végén 11 ezer milliárd US dollárnyi követelést tartottak nyilván könyveikben. A fejlett országokon belüli hitelállomány az 1999. szeptemberi állapot szerint 40 százalékban dollárban, 35 százalékban euróban, mintegy 10 százalékban jenenben, és 5 százalék körüli hányada font sterlingben állt fenn. E számok a maguk hatalmas méreteivel jelzik a bankok közvetítette pénzmozgások hatalmas mértékét, és

utalnak arra is, hogy mely valuták töltik be a nemzetközi kulcsvaluta szerepét⁴.

A banki hitelezéshez képest különösen gyorsan növekszik az értékpapírpiac terjedelme. 1999 negyedik negyedéve végén a BIS-nek jelentő pénzintézeteknél 5 200 milliárd US dollárnyinál is többet tett ki a papírok (jórészt kötvények) állománya. A kibocsátott értékpapírok állományának valutanem szerinti megoszlása igen sokat mond arról, hogy a világ pénzügyeit mely pénznemek uralják. Nos, ennek a hatalmas értékpapír-állománynak 1999 decemberében 47 százaléka volt dollárban, 29 százaléka euróban vagy az euró-régió országai még pillanatnyilag létező nemzeti valutáiban, 10 százalék jutott a yenre. Ha azonban nem a teljes állományt, hanem az újonnan kibocsátott nemzetközi kötvények összetételét tekintjük az 1999-es esztendő negyedik negyedévében, akkor jól látható az euró térnyerése: az új üzletek állományából 35 százalék a dollár, de már 58 százalék a euró-régió részesedése, míg a yenben kibocsátott értékpapírok állománya egyenesen mérséklődött, és az összes többi jelentősebb valuta (font, svájci frank), valamint a kisebb nemzeti valuták a maradék néhány százalékon osztoznak⁵. Ezek a számok akkor válnak különösen érdekessé, ha majd az euró megszületését, pályafutását és kilátásait elemezzük.

Az 1990-es évtized során különösen gyors volt a közvetlen külföldi tőkebefektetések (KKT) mozgása. Ezt a kategóriát – melyet a hazai köznyelv némileg pontatlanul „működőtőke” néven emleget – az jellemzi, hogy a tőketulajdonos a tőkén kívül saját irányítási és termelési rendszerét is exportálja. A közvetlen befektetés ölteti meg a vállalkozás vagyონának teljes vagy részleges megvételeit magántulajdonostól vagy államtól (ez utóbbi esetben olyan privatizációról van szó, amelyben a vevő külföldi), és lehet „zöldmezős beruházás” is.

Érdekes új jelenség az utóbbi évtizedekben a fejlődő világ részarányának ismételt megnövekedése a tőkeáram-

lás célországai között. Száz éve a tőkemozgás a centrumtól a peremországok felé tartott, az 1970-es és 80-as években viszont a működőtőke óriási hányada a fejlett országok között mozgott. A fejlődő világhoz tartozó országok aránya az 1980-as évtized közepén már csak 18 százalék volt.⁶ Ez az arányszám 1990-től láthatóan növekedésnek indult. Hozzá kell ehhez tenni azt, hogy a időközben a fejlett/fejlődő megkülönböztetés tartalma jelentősen megváltozott, mivel bizonyos korábbi fejlődő országok gazdaságilag kiemelkedtek, mint Dél-Korea, amely már tagja az OECD-nek is. Másfelől viszont a korábbi szocialista világ megszűnt: a statisztikákban immár külön szerepelnek a kelet-közép-európai országok (KKE). Gyakran a fejlődő országok listájához sorolnak olyan volt (vagy jelenlegi) szocialista országot, mint Kína vagy Oroszország.

2. táblázat

A külföldi közvetlen tőke áramlásának megoszlása, 1990–1997

	KKT, mrd dollár	beáramlásból való részesezés (%)			kiáramlásból való részesezés (%)		
		összes ország	fejlett ország	fej- lődő	KKE	fejlett ország	fej- lődő
1990	204	83,4	16,5	0,1	91,2	8,7	0,0
1991	158	72,2	26,2	1,6	94,3	5,6	0,1
1992	168	67,8	30,0	2,2	87,4	12,5	0,1
1993	208	62,2	35,2	2,7	84,0	15,9	0,1
1994	226	58,2	39,3	2,4	85,0	14,9	0,1
1995	315	63,9	31,9	4,2	86,9	12,9	0,2
1996	338	57,9	38,4	3,7	85,1	14,7	0,2
1997	400	58,2	37,2	4,6	84,8	14,4	0,8

Ld: MNB Füzetek, 1999/11

Hazánk és néhány más térségbeli ország besorolása ingadozó volt az elmúlt időkből, mert eleinte a többi „poszt-kommunista” ország között tartottak minket számon, majd elterjedt a „felemelkedő piacok” (emerging markets) fogalma, amelybe a fejlődő országok nagy tömegéhez viszonyítva gyorsan és sikeresen modernizálódó országokat sorolják be, ideértve olyan EU- és NATO-tagországot, mint Portugáliát, de Magyarországot is, valami Mexikót, Thaiföldet, a Dél-afrikai Köztársaságot. Az idézett adatok alapján látható, hogy Közép-Kelet-Európa csak lassan jelent meg a tőkebeáramlás célpontjai között, és maga még kevésbé vett részt a közvetlen tőke kivitelében. A számok azonban mégis azt mutatják, hogy régióink kezd számítani a működőtőke világában.

Magyarországot a közvetlen tőkebefektetők az elsők között fedezték fel. Már 1991-92-től erőteljes volt a „zöldmezős” beruházások dinamikája, ráadásul bizonyos években kiugróan nagy mértéket ért el egész iparágak külföldieknek történő privatizálása, ami a közvetlen beruházások egyik esete. Hazánk tőkebevonó képessége az ország mérete alapján hosszabb távon nem lehet akkora, mint Mexikóé, Kínáé vagy Oroszországé, a fejlett világon kívüli célországok között mégis előkelő a helyezésünk. (Azt ugyan láthattuk, hogy a fejlődő országokba illetve KKE gazdaságaiba irányuló direkt tőkebefektetések az évtized elején nem tettek ki túlságosan nagy összeget.) Az 1990-es évtized második felében Kína, Brazília, Mexikó, Argentína, Lengyelország, Chile, Malajzia, Venezuela, Oroszország és Thaiföld állt az első helyen – ezzel egyébként 67-71 százalékát adva a fejlődő világba irányuló összes közvetlen tőkebefektetésnek. A szegényebb országok részaránya egy évben sem múlta felül a nyolc százalékot, jelezve azt, hogy a külföldi tőke érdeklődése eleve a fejlettebb, ígéretesebb és ezért távlatilag profitábilisabb országokra irányul.

A közvetlen tőkeáramlás tehát át-átlépi ugyan a nemzeti határokat, de e vonatkozásban szelektív az országok nyitottsága: az OECD-n kívüli világ százötven gazdaságából csupán mintegy húsz számára jelent valóban jelentős tőkeforrást a közvetlen beruházás.⁷

A nyitottság előzményeiről

Az áruk és főként a tőkék mozgása láthatóan valóban átszövi a glóbuszt. A jelenség azonban nem teljesen új, mint ahogy nem előzmények nélküli a kritika sem, amely a folyamat gazdasági és társadalmi tartalmára vagy következményeire irányul. Az olvasó talán még emlékszik a nemzetközi tőkeellenesség marxista (marxizáló) korszakára. Annak idején a hivatalos szocialista ideológia a „monopolított világ-méretű terjeszkedése” megnevezés alatt tárgyalta a jelenséget. Ám még korábbra visszanyúl a kapitalista gazdaság földrajzi terjeszkedésének kritikája. A tudományos szocializmus megalkotói – Marx és Engels – elemzésükben a tőkést, a burzsoáziát nevezték meg a világméretű gazdasági átalakulás motorjaként: „A burzsoázia, hol uralomra jutott, szétrombolt minden hűbéri, patriarchális, idillikus viszonyt... Fizetett bér munkássá változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét... Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón... A reakció sok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparoké, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővők nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják... A régi helyi és nemzeti ön-

ellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép” – írja a két szerző 1848-ban.⁸

E szövegrésszel annak idején a kapitalizmusellenes, marxista-leninista ideológiai tanulmányok részeként találkozhattunk. Lendületes érvelésének azonban van egy másik lehetséges olvasata is, nevezetesen: óda az ipari kultúra világméretű terjedéséhez. Igaz, a marxizmus megalotói ezt az agresszív ipari és pénzügyi rendet átmeneti társadalmi képződménynek tekintették, mely saját belső ellentmondásai és az emberi szabadságot ígérő alternatív rend (szocializmus, kommunizmus) nyomásának következtében össze fog omlani. Az 1980-es évtized végére bebizonyosodott: a szocializmus mint ténylegesen létrejövő rendszer még súlyosabb belső ellentmondásoktól szenved, és addigra lényegében elvesztette társadalmi versenyképességét. A piacgazdaság így ma mint univerzális, a glóbuszt átfogó rend áll előttünk, noha igen különféle nemzeti, kulturális sajátosságokat mutat fel, és ma is, mint korábban, súlyos belső ellentmondásokat hurcol.

A Kommunista kiáltvány idézett mondataiból két gondolatot érdemes külön is kiemelnünk. Az egyik a burzsoázia (polgárság) nemzetközi, határokon átnyúló természete. Hiszen e fenti félelmetes, vagy éppen lenyűgöző folyamat, amely végigkergeti a földgolyón a vállalkozót, nyilván nem egyszerűen gazdasági, hanem egyben kulturális jelenség is. Kulturális, mivel a határokon átnyúló munkamegosztás gyors elterjedéséhez nem elégséges a nyereség iránti vágy: az is kell, hogy a vállalkozó ember hajlandó és képes legyen más nyelvi, kulturális, földrajzi közegekben tevékenykedni.

E hajlandóság és képesség ma természetesen tetszik, s így talán fel sem fogjuk annak jelentőségét, hogy történelmileg nem is túl régen csak az arisztokrácia és a teokrácia tekintette magától értetődőnek a nemzeti és nyelvi határok

gondolati és fizikai átlépését. A királyi családok és a felső klérus tagjai már akkor páneurópaiak lehettek, amikor ez a fogalom még meg sem született, és mindezt olyan korban, amikor az emberek túlnyomó többsége ugyanazon településen hunyt el, ahol meglátta a napvilágot. Mára a modern társadalmak tágabb vezetői körei (Bottomore tagolásában az értelmiségiek, a menedzserek és vállalkozók, valamint a bürokraták⁹) teljes természetességgel vesznek részt a nemzetközi kapcsolatokban. Mivel az értelmiségiek nagy része szorosan kötődik nemzeti kultúrájához és nyelvéhez, az államigazgatás pedig szintén funkcionálisan kapcsolódik az államhoz, így leginkább a gazdasági elitről mondható el az, hogy létezésének természetes módját jelenti a külső nyitottság. A határon túli cserében nemcsak a nemzetközi nagyvállalatok vesznek részt, hanem a természettudósok, a szoftvercégek fejlesztőmérnöke is, sőt mind inkább kisvállalkozók is. Régióink viszonyai közepette különösen az a vonatkozás igényel vizsgálatot, hogy egy kis nemzet gazdasági elitje miként szerezheti meg a világgazdaságban való sikeres részvételhez szükséges kulturális képességet úgy, hogy közben ne veszélyeztesse önazonosságát.

A másik megjegyzés: a glóbuszon átszáguldó tőkés mindig versenyben áll; nemcsak a helyi erőkkal és társadalmakkal ütközik, hanem nyilvánvalóan a többi expandáló tőkéssel is. 1848-ban még nem látszott, hogy nem egyszerűen „a tőkés” terjeszkedik a földtekén, hanem egymással állandó küzdelemben álló versenytársak vetélkednek a piacokért. A „nemzetek sokoldalú érintkezése és függése” ugyan tény, de az is történelmi tény, hogy a tőkések és tőkéscsoportok, sőt a nemzetgazdaságok egyidejűleg konfliktusban is állnak. A Kommunista kiáltvány megjelenését követő történelmi korszakok véres példákat szolgáltatottak arról, hogy mi történhet a felek közötti konfliktus erőszakossá válása esetén.

A világgazdaság az 1870-es évekre már valóban létrejött. A versengési jelleg viszont idővel olyannyira megerősödött, hogy a tőkés világrend fél évszázad dicsőséges terjeszkedés után 1914-ben belépett a nyílt pusztító világháború és azt követően a gazdasági háborúskodás körébe. A Pax Britannica felbomlott, és az I. világháborúig fennálló világrend e válságos szakasz során részekre szakadt. Szovjet-Oroszország kikerült a domináns politikai-gazdasági rendből, majd pedig a II. világháborút követően a szovjet hadsereg európai hódítása révén hazánk és a többi sorstárs kelet-közép-európai nemzet is elszakadt a Nyugattól. Egészen 1989/90-ig fennállt a világ gazdasági széttagoltsága: egyfelől létezett a fejlett iparosodott országok blokkja (az „első világ”), másfelől a szocialista országok saját szabályok szerinti gazdasági tömbje, s harmadszor a volt gyarmati és félgymarmati országok halmaza („harmadik világ”).

A vetélkedés évtizedei alatt emiatt nem volt teljesen egyértelmű az, hogy valóban világregszerről – mégpedig a fejlett országok által meghatározott rendről – van szó; mindaddig, amíg a szocializmus mint versenyképes alternatíva meg nem szűnt. Tulajdonképpen – amint Jeffrey Sachs, globális korunk egyik sztárközgazdásza megjegyzi – a világkapitalizmus kétszer emelkedett ki s vált világregszerré a történelem során: először a XIX. század második felében, majd 1989 után.¹⁰ A piacgazdaság nyugati modelljének mai (másodszeri) uralomra jutása sem feledtetheti el azt, hogy vállalatok, vállalatcsoportok és országok, országcsoportok között bizony verseny folyik, tehát együttműködési képességünk mellett mindig jelen kell lennie a küzdelmi képességnek is.

E történelmi visszapillantás megmutatja, hogy a mai világrend nem is annyira előzmény nélküli, és nem vadozatú. S valóban: nem tudatlanságból fakad-e az, ahogyan a globális világgazdaság mai eljövételét ünneplik?! Hi-

szen amit ma a modern kor vívmányainak tartunk, az csaknem mind létezett egy évszázada is. A világ kilenctizede akkor olyan országban élt, melynek konvertibilis volt a valutája (az arany- vagy ezüststandard alapján); alacsonyak voltak a vámok (igaz, Oroszország és az Egyesült Államok kivételével, s az is igaz, hogy a kivételek száma 1870 után gyorsan szaporodni kezdett); az utazás szabadságát nem gátolták (egy ideig) áthatolhatatlan nemzeti határok. A történelmi visszatekintés alapján vannak, akik ki is mondják: a globalizáció hívei által élénk tárt kép félrevezető és jórészt mítosz, mivel a mai nemzetközi gazdaság sokkal kevésbé nyitott és integrált, mint az 1870 és 1914 közötti rendszer.¹¹

A gazdasági szabadságjogokat és az intézmények liberalizmusát illetően a századelő bizony igencsak kibírja az összehasonlítást a mával. Tanulságos Keynesnek az első világháborút követő ostobán erőszakos nagyhatalmi pénzügyi „rendezésről” írt lenyűgöző tanulmányából felidézni azt, hogy az emberi haladásnak milyen rendkívüli szakasza is ért véget egy időre 1914 augusztusában: „A londoni lakos, miközben ágyában kortyolgatta teáját, telefonon megrendelhetette az egész világ legkülönfélébb áruit, kívánsága szerinti minőségben, ... ha úgy kívánta, bármely éghajlatba és bármely országba eljuthatott kényelmes és olcsó közlekedési eszközzel, útlevelel és más formalitások nélkül; leküldhette szolgáját a szomszédos bankfiókba igényei szerinti nemesfémekért, és ezen érmék birtokában akármilyen nyelvű vagy vallású országba eljuthatott... és ami a legfontosabb, a dolgoknak ezen állását normálisnak, biztosnak és állandónak tekintette, legfeljebb csak a további javulásra számítva, míg a helyzet bármilyen módosulására mint eltévelyedésre, botrányra és elkerülendőre tekintett”.¹²

Idilli kép ez, annak tudatában, hogy a külföldi útra ke-
lőnek még ma, az 1989/90-es újabb globalizációs hullám

után is milyen sok helyen kell számítania vámra, útlelvizsgálatra, valutaátváltási korlátozásokra. De félrevezető is a leírás. Mert igaz ugyan, hogy Keynes londoni úriembere már a század elején élvezhette a modern kor kényelmeit, de azok nyilvánvalóan akkor igen keveseknek adattak meg, s egész másképpen lehetne leírni az akkori állapotokat a bankfiókba leszalajtott szolga vagy a teaültetvényen görnyedező ceyloni napszámos nézőpontjából.¹³

A világ azonban valóban nyitott volt, még a mi vidékeinken is. Ennek azonban véget vetett a két világháború közötti korszak, majd főként a „vasfüggöny” leereszkedése. Szüleink generációja számára a szabad világ áldásai az 1950-es évektől jó ideig elérhetlenné váltak. Holott már évtizedekkel, sőt – ha a magyar teológusok peregrinációjára, a kézműves mesterlegények külföldi vándorútjaira gondolunk – évszázadokkal korábban már létezett az „egyesült Európa”.

A peregrinációtól a „tudásalapú gazdaság”-ig

Ma, amikor a külföldi tanulmányút annyira gyakori, hogy joggal aggódhatunk az agyelszívás miatt, jó arra emlékezni, hogy a magyar nemzet szellemi emberei évszázadok óta rendszeresen utaztak – ha tudtak – Európa híres egyetemeire. Az egyetemre járás (peregrináció) már Mohács előtt is erőteljes volt: az 1490–1500 közötti évtizedben például csupán Erdélyből 290 peregrinus utazott külföldre. Erdély később is élénk kapcsolatokat ápolt kora fejlett egyetemeivel, s a 17. század derekán olyan rekordot ért el (az 1651–1660 közötti évtizedben csaknem 400 erdélyi fiatal iratkozott be valamelyik külföldi tanintézetbe¹⁴), amit 300 évvel később az akkori – immár román szocialista – rezsim alatt elképzelni sem lehetett. Amikor a 18. század a maga újabb megpróbáltatásaival kezdődik (Enyedet két-

szer is kirabolják –1704-ben és 1707-ben, porrá égetik a várost a maga két templomával, leég a kollégium és az értékes könyvtár), az ifjabb Pápai Páriz Ferenc Oxfordba és Cambridge-be megy gyűjteni, hogy orvosolni lehessen valamelyest a megesett nagy bajt.¹⁵ A szellemi vándorlás, a peregrináció különös jelentőségét az adja, hogy a hazai anyagi és szellemi fejlődés elakadása miatt a 17–18. században szinte ez a legfőbb eszköze az európai kultúrával való kapcsolattartásnak. A katolikusok Róma és Bologna intézményeibe jártak, a magyar protestánsok pedig oda fordultak, ahonnan segítséget reméltek, és akikkel már régóta van tanulmányi kapcsolatuk: a hollandiai, németországi, angliai, skóciai és svájci egyetemekhez. Megjárta külföldöt Bod Péter, a református prédikátor is, 1740 és 1743 között. Amint önéletrírásában írja, Leidenben „lelkem legnagyobb gyönyörűségével három évet töltöttem el tanulmányok közt”.¹⁶

Bár nem könnyű feladatra vállalkozott az utazó diák vagy a mestermunkát készítő kézműves, a külföldi út mégis része lett a polgárosodó világnak. Az arisztokrácia is fontosnak tartja majd, hogy közvetlenül is megismerje a külvilágot, és lehetőség szerint hazahozza és nálunk is meghonosítsa annak értékeit. Mint például Bod Péter tanítványa, Teleki Sámuel is, aki 1759–1763 között bejárja Bázelt, Utrecht, Leiden és Párizs egyetemeit, és gyűjti a majdani Teleki-téka alapját képező könyveket.

A protestánsoknak külön okuk is volt a kiutazásra, a külföldön való könyvnyomtatásra és könyvbeszerzésre: ez az ok az állam (ma így mondanánk:) ideológiai hegemóniája, amelynek fenntartásához – a térség történelmében nem utoljára – a cenzúrát és a rendészeti szerveket is igénybe vették, amint azt Bod Péternek a Mária Terézia-féle „kulturpolitikával” való hadakozása is megmutatta.

Sokára következett csak be, hogy az immár szuverén magyar állam Klebelsberg Kunó idején első ízben átgon-

dolt ösztöndíjrendszerrel ösztönzi a magyar tehetségek külföldi iskoláztatását és utaztatását.

A kulturális és kereskedelmi nyitottság tehát nem új találmány. Kezdetleges technikai körülmények között természetesen mást jelentett a valóságban az utazás (sosem teljes) szabadsága. Mégis bizonyos szerénységgel kell a mai kor emberének visszatekinteni a korábbi korokra. Igaz, a múlt századi liberális századvég nem a glóbusz egészét fogta át. Térben lényegileg az európai államokra és tengerentúli domíniumaikra, az így „civilizált” területekre korlátozódott, társadalmilag pedig a kereskedőkre, bizonyos iparoskörökre, majd lassan a középosztályra terjedt ki a határokon túli utazás és szellemi érintkezés. De tény, hogy a magyar irodalmi élet kevésbé tehető képviselői is eljuthattak az akkori kulturális központokba, Párizsba, Rómába, és valóban létezett egyfajta könnyed világszellem, európai természetes tudás, amely a magyar irodalom századfordulós nemzedékének sajátja. Kosztolányi Dezső például így ír az idegen nyelvekről: „Ezeket jobbára ismerem. Sokat eléggé jól tudok. Néhányan kitűnően gagyogok. Akad olyan is, melyen folyékonyan írok leveleket, cikkeket. Ezen a nyelven kedvel csevegek, akár hónapokig is, úgy, hogy emlékeim tárából szedegetem elő szavait s eszembe sem jut, hogy ezzel bohóckodom. Azon a nyelven már állandóan vigyázz-állásban kell maradnom, ügyelnem kell a szabályokra, kivételekre. Amazon a nyelven is társalgok, de egy félóra múltán gyöngé féloldali felfájást kapok.”¹⁷

Irigylésre méltó felsorolás; még a nemzetközi impulzusoknak olyannyira kitett mai világban is ritka, hogy magyar író, újságíró legalább a „gyöngé féloldali fejfájás” szakaszán túljusson. Kosztolányi azután ezzel a vallomással zárja cikkét: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én.” De nem kétséges, hogy ez a tudás, szellem és készség mégiscsak kevesek osztályrésze lehetett. Tömegességét tekintve a mai gazdasági, szellemi és politikai nyitottság a globális

kor megelőző szakaszaihoz képest mégiscsak valami új minőséget jelent.

A leglátványosabban a kereskedelmi és pénzügyi folyamatok terén mutatkozik meg a nemzetköziesedés új minősége (bár még e téren is kisebb az aránybéli különbség az egy évszázaddal ezelőtti viszonyokhoz képest, mint sokan gondolnák). Az 1960-as évek közepétől az 1990-es évek elejéig az iparilag fejlett országok dollárban mért termelése évi 9 százalékkal nőtt, kivitelének értéke évi 12 százalékkal, míg a nemzetközi hitelezés éves növekedése 23 százalékot tett ki.¹⁸

E mutatók arról szólnak, hogy a világ országai gazdaságilag szorosan összekapcsolódnak, illetve az előbbiek értelmében: újból összekapcsolódnak. De lehetséges egy másik olvasata a kereskedelem, s főként a pénz termelést meghaladó aktivitásának: lám, milyen veszedelmes mértékben elválík egymástól a (helyi) termelés és a termékek (nemzetközi) kereskedelme, és még inkább elszakad mindezekről a pénz világa. A globalizáció hívei meggyőzően idézhetik a műszaki és pénzügyi innovációk világméretű terjedésének tényeit; ám ugyanazon jelenséggel érvelni lehet a mára nekiszabaduló folyamatok veszélyessége és fenntarthatatlansága mellett is. A jelenségek önmagukban nem árulják el a megfigyelőnek, hogy igazában jó irányba haladnak-e a folyamatok, és arról sem szolgálnak üzenettel, hogy maradt-e ésszerű ellenlépése az egyénnek, az országnak. A jelenségeket azonban meg kell ismernünk, és lehetőség szerint meg kell értenünk a mozgatóerőket ahhoz, hogy a mai világ ne félelmet keltő ismeretlenként álljon előttünk.

Akár vadonatúj, akár előzményekre visszatekintő korszakba lépett a világ valamikor az 1970-es éveket követően, az országhatárokat átlépő áru, tőke, információ mértéke és intenzitása kétségtelenül más minőség, mint volt az a rend, amely a II. világháborút követően létrejött, és évtizedekig jól-rosszul funkcionált. A glóbusz lakóit számukra koráb-

ban ismeretlen azonnaliság köti össze – ha akarják, ha nem. Nevezhetjük mindezt gazdasági és kulturális közelségnek, tekinthetünk erre esélyként. De az is érthető, ha mindebben valaki veszélyt lát. Elég annyit kimondani, hogy a globalizálódás legalább annyira kulturális, mint gazdasági vagy politikai jelenség; egyszerre együttműködés és vetélkedés; egyaránt új és történelemben gyökerező.

Amikor az „új gazdaság” jelenségét és tartalmát tárgyaljuk, nem elég csak az internettel kapcsolatos vállalkozások szenzációs tőzsdei áremelkedéséről, az információs technológia lélegzetelállítóan gyors terjedéséről szólni. Még csak a tudás, és az úgynevezett tudásalapú gazdaság, tudásalapú társadalom fogalma sem elégséges magyarázat arra, hogy miért vált mára a vas, a szén, vagy akár az olaj is kevésbé fontossá a világgazdaság számára, szemben a tanulási készségekkel, innovációs képességekkel. Még valami más tényezőknek is kell lenniük amögött, hogy a mai számítógép-alapú pénz- és kereskedelmi kultúra részben ugyanott virul, ahol a megelőző évszázadokban is erős volt a gazdaság: a Párizs–London–Brüsszel–Frankfurt térségben, Hollandiában, Dél-Németországban, Észak-Itáliában, a britek alapította Észak-Amerikában.

Voltak, akiknek sikerült betörni a fejlett gazdaságok belső köreibe a korábbi perifériákról, miként Európán belül Finnországnak vagy Írországnak, s rajtuk kívül még egy tucatnyi – de annál ez ideig nem több – országnak. Holott a modern információs technológia elvileg még kevésbé kötődik földrajzi helyhez, mint száz éve az acélipar, ötven esztendeje az autógyártás, húsz éve az elektronikai alkatrészek gyártása. De bizony az európai pénzműveletek központja ma is ugyanúgy London, Frankfurt, Milánó, Zürich, mint volt száz vagy akár több száz esztendeje. Láthatólag a tudásalapú iparok is szorosan kötődnek valami olyan társadalmi többletnek, amelyet mások máshol nem egykönnyen képesek létrehozni.

A mi sajátos nézőpontunkból mindebből az a kérdés adódik, hogy az európai fő fejlődési útról újra és újra leszorított magyar társadalom mennyire lesz képes előnyére elhelyezkedni az új, globalizált világban. A mi térségünkben a megelőző évszázadokban a gazdasági növekedés és nemzetköziesedés nem követhette az európai folyamatokat, és a háborítatlan tudásfelhalmozás sem adatott meg. Amint nagy hatású tanulmányában annak idején Szűcs Jenő kimutatta, a nyugati fejlődés kumulatív jellegű, míg az ázsiai civilizációk ciklikus mozgásúak. A „köztes Európa” a két civilizáció közé szorult.¹⁹ E tájon a történelem nem csupán az anyagi értékek felhalmozását szakítja meg visszatérően, hanem az értékek, készségek, tudások és az erkölcsök kumulálódását is. Míg Nyugaton a generációk tudása, vagyona és – ami ugyanilyen mértékben fontos – értékrendszere egymásra épül, addig e térségben jellemzőbb az újrakezdés.

Az újrakezdések heroikus küzdelmének fontos részei a tudás emberei, az értelmiségiek. Történelmünk során számtalanszor megmutatkozik, hogy társadalmi funkcióit tekintve a magyar (általánosabban: kelet-közép-európai és kelet-európai) értelmiségi több, mint csupán szakértelmiségi. A gyenge polgárság viszonyai között a tanult ember – kényszerből – nem csupán „tudós”. Példáinkat vehetjük a peregrinusok korából is: Pápai Páriz Ferenc, az idősebb, nemcsak szótárkészítő, de orvostudományi közíró is; Misztótfalusi Kis Miklós értelmiségi, meg nyomdai vállalkozó is; Köleséri Sámuel bányaszakértő és kormányhivatalnok. De nem csak a nagy és ismert nevek támasztják alá megállapításunkat. Egy kis falu papja – ismét csak jórészt szükségből – valószínűleg sokkal több funkciót látott el e tájakon, mint nyugati társa: segített a hatóságokkal való levelezésben, szervezte a helyi társadalmat, gyakran előmozdítója volt a korszerűbb gazdasági eljárásoknak, s sűrűn a lakosok politikai tudatosságának ébren tartója.

Éppen mert a képzett ember sokféle társadalmi szerepet tölt be, a közösség számára fontos volt, hogy legyen iskolázott tagja. Amikor annak magyarázatát keressük, hogy mondjuk az erdélyi fejedelemség korában miért is vállalt a helyi közösség – gyakran igen egyszerű sorú adományozó – nagy áldozatot a diák külföldi iskoláztatásáért, akkor az okok között elől áll a vallási közösség összetartó ereje, de valószínűleg a „szellemi beruházás” szándéka is. A hollandiai vagy németföldi útra küldött diákokot visszavárják, akár szerződés is készül a hazatérésről, mert a tanult személyre szüksége van a közösségnek. A külföldi ismeretszerzésnek ezért van kiemelkedően nagy jelentősége: a pap és a tanár (tanító) társadalmi szerepe tágabb volt nálunk, mint a nyugati társadalmakban, és az is fontosabb volt, hogy ez a szűk értelmiségi réteg milyen szellemi erőt képviselt, milyen intellektuális és erkölcsi szinten állott. Kérdéses persze, hogy indokolt-e már a múlt idő használata; a mai magyar (román, szlovák, lengyel, stb.) társadalomban a polgári rend politikai kiépülésének és a gazdaság piacosodásának menetében elvileg létrejön az a tőkés vállalkozó réteg, amely a gazdaság megszervezését átveszi az állami bürokráciától, s kialakul a professzionális politikusi típus is. E két réteg várhatóan – miként nyugaton már bekövetkezett – háttérbe szorítja a politikailag elkötelezett és aktív értelmiségit. (Hogy ezek a folyamatok a közélet színvonalára és erkölcsre nézve jót hoznak-e, persze vitatható.)

Gyenge polgárságú térségünkben – ahol a történelmi megkésettséget a huszadik században tovább súlyosbította a négy évtizedes kommunista társadalomátalakító kísérletezés a maga polgárságrombolásával – az 1989–90-es rendszerváltoztató fordulat során minden országban kimutatható az értelmiségiek kiemelkedő aránya az új demokráciák politikusi rétegén belül. Hiszen nem volt – honnan is lett volna – professzionális polgári politikus; ezért

tehát orvosok, egyetemi tanárok, újságírók, tudományos kutatók soraiból kerültek ki a demokratikus politizálás vezetői.²⁰

Az ismeretnek, tudásnak mindig van – a mai, írásos dokumentációs korban is – egy olyan eleme, amely csak közvetlenül szerezhető meg. Ez a hallgatólagos tudás (tacit knowledge) nem sajátítható el kizárólag könyveken keresztül; ahhoz ott kell élni, legalább néhány évig, ahol ez a tudás már szervesült. A gazdasági és társadalmi elmaradottság egyik nehezen kimutatható tényezőjét éppen a hallgatólagos, szervesült tudás hiányában kereshetjük: annak megszerzéséhez a társadalmi viszonyok bizonyos folyamatossága, a generációközi tudásátadás szükséges. Ma ugyan a technológia-transzfer egyre nagyobb mértékben a multinacionális cégek szervezik, s a munkaadó maga mozgatja a munkavállalókat, gyakran országhatáron is túl. Ettől függetlenül is megnő a képzett munkaerő mobilitása. Az viszont gyakran egyirányúvá válik: a fejletlenebb területekről a gazdagabbak, fejlettek irányába. A visszatartó kötelék ugyanis mára meggyengült. Ez nálunk részben a megelőző szocialista kor öröksége: az arc nélküli államtól kapott anyagi támogatással állami intézményekben szerezte meg tudását az állampolgár, aki nem érzi úgy, hogy bárkinek vagy bárminek adósa lenne. Talán csak az elvont köteletségérzet, az absztrakt hazaszeretet szól a visszatérés mellett – azt azonban próbára teszi a közvetlen anyagi érdek.

Pedig a multinacionális vállalat telephelyválasztásában is nagy szerepe van annak, hogy milyen a befektetésre kiválasztott helyi társadalom szellemi tőkével való ellátottsága. A modern műszaki és gazdasági tudás befogadásához ugyanis bizonyos kulturális előfeltételek kelljenek. Ezek megléte nélkül a fejlődési lehetőség megmarad lehetőségnek. S ez sem új. Amint Teleki Sámuel 1776-ban egy heidelbergi tudóshoz írott levelében írja: „Ha a hely szép-

ségét és az éghajlat egészséges voltát tekinted, a mi Erdélyünk nem marad le Európa többi vidékétől. Maga a nép minden erényre kész, a művészetek és a tudomány ápolására alkalmas, képes a tudományok befogadására, úgy ha több volna nálunk a lehetőség, csakugyan dicsekedhénénk tudományos életünkkel. Csakhogy igen sok az akadály. [...] Embereink többnyire magyarul írnak, viszont ez a nyelv az ország határain túl nem terjed. A nyomdában semmi sem nyomtatható ki, hacsak nem a szerző gondoskodik a költségekről. [...] A könyvek hiánya olyan nagy, hogy külföldről kell azokat beszerezni, ami viszont igen nehéz és költséges. Ehhez járul az idegen nyelvek hiányos ismerete.”²¹

Egy térség felemelkedését nem kizárólag a közvetlen anyagiak hiánya gátolja, hanem a szellemi tőke, a társadalom szerves tudásakkumulációja terén fennálló lemaradás; például az, hogy hiányos az idegen nyelvek ismerete. Ezért olyan nagy jelentőségű a külföldi közvetlen ismeretszerzés. De éppen ezért fontos, hogy a peregrínust morális kötelek szülőföldjéhez kapcsolják, és így tudását valóban hazavigye. Még akkor is – sőt, éppen azért –, mert a hazai feltételek gyengébbek. Ami tehát alapvetően megkülönbözteti a csupán gazdasági, kényelmi elvándorlást és a modern „brain drain”-t eleink peregrinációjától, az nem csak az utazás körülményeiben áll, hanem az út, a külföldi ismeretszerzés végső céljában, társadalmi funkciójában. A mai nyitott világ nem azzal támaszt veszélyt, hogy túlságosan megkönnyíti a mozgékony, vállalkozó kedvű fiatalok kiutazását; a veszedelem abban van, hogy elgyengíti a szülőföldhöz, a nemzethez, a nyelvhez, valláshoz s általában a nem anyagi valósághoz fűződő kapcsolatokat. Peregrinációból így agyelszívás és gazdasági emigráció lesz; a küldő közösség befektetése odavész.

Ám ez ismét csak a veszély, s nem az esély oldala ugyanannak a korjelenségnek. Utolérésre és történelmi he-

lyének biztonságos visszaszerzésére törekvő országunknak végül is nagy szüksége van a nyitottságra. Láttuk a több évtizedes viszonylagos elzártság máig ható káros következményeit. Az értelmes nemzeti stratégia abban áll, hogy a globalizált világ nyújtotta lehetséges előnyökből minél többet szerezzünk meg magunknak, míg a hátrányokból minél többet képesek legyünk elhárítani.

BOD PÉTER ÁKOS

Jegyzetek

- 1 M. Bordo, B. Eichengreen, J. W. Kim: *Was there Really an Earlier Period of International Financial Integration Comparable to Today?* NBER Working Paper Series 6738. September 1998
- 2 J. Coppel, M. Durand: *Trends in Market Openness*. OECD. Working Papers, 13. 1999
- 3 A BIS-t 1930-ban hozta létre Belgium, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, Olaszország és Japán központi bankja valamint egy amerikai pénzüzet, elsődlegesen a világháborút követő német reparációs (háborús kárpótlási) feladatok pénzügyi intézésére. Mint semleges országban működő nemzetközi tulajdonú pénzüzet, vállalta az államok közötti fizetések lebonyolítását. Emellett konzultációs fórumként is hasznos, újabban pedig a bankok nemzeti felügyeleteinek összehangolásával és a nemzetközi hitelélet statisztikáinak közzétételével különösen fontos szerepet tölt be. Hazánk még a II. világháború előtt csatlakozott, s tagságunk fennmaradt a kommunista hatalomátvétel után is, ami igen jól jött akkor, amikor a tervgazdaság áthidaló hitelekre szorult. Jelenleg 45 központi bank tartozik a BIS részvényesei közé.
- 4 *International Banking and Financial Market Developments*. BIS Quarterly Review, Feb. 2000.
- 5 *International Banking and Financial Market Developments*. BIS Quarterly Review, Febr. 2000.
- 6 *Global Development Finance*. World Bank. 1999
- 7 Még szerényebb az ipari világon kívüli országok *tőkeexportja*: bár 1991 és 1997 között megötszöröződött a fejlődő országokból kiinduló közvetlen tőkeberuházás, de 1997-es mértéke mindössze 15 milliárd dollár, ami töredéke az ilyen jellegű globális tőkeáramlásnak.

- 8 Marx és Engels: *Kommunista kiáltvány*. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- 9 Tom Bottomore: *Élites and Society*, Routledge, London and New York. 1964
- 10 Jeffrey D. Sachs and Andrew Warner: *Economic Reform and the Process of Global Integration*. Brookings Papers on Economic Activity. No. 1. 1995
- 11 P. Hirst and G. Thompson: *Globalisation in Question*. Polity Press, Cambridge. 1996
- 12 J. M. Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. (1919) Örömmel látom, hogy megjelent magyarul is ez az érdekes munka: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.
- 13 Az akkori globalizáció haszna – amint ezt epésen meg is jegyzi az amerikai Stanley Fisher – a brit gyarmatokon jórészt a telepésekhez, s nem a bennszülöttekhez áramlott. Lásd: Stanley Fisher: *Comments and Discussion*: Sachs and Warner, i. m. 1995. Kérdéses persze, tehetjük hozzá most már mi magunk, hogy a mai globalizáció hasznai vajon eljutnak-e a világ perifériáira, és a legerősebb, legfejlettebb országokon belül a gyenge társadalmi helyzetben levők részeseülnek-e annak áldásaiból?!
- 14 Tonk Sándor – Szabó Miklós: *Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a korújkor folyamán*. In: *Régi és új peregrináció*, II. kötet, 491-500. o.
- 15 Gömöri György: *Erdélyiek és angolok*. Héttorony kiadó, Budapest, 1991.
- 16 Bod Péter: *Önéletírás*. Torda István (szerk.): *Magyar Hírmondó*, Budapest, Magvető, 1982
- 17 Lásd: Kosztolányi Dezső: *Erős várunk, a nyelv*. Nyugat, Budapest, é. n.
- 18 Sylvia Ostry and Richard R. Nelson: *Techno-Nationalism and Techno-Globalism – Conflict and Cooperation*. The Brookings Institute, Washington DC. 1995
- 19 Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. „Gyorsuló idő” sorozat, Budapest, 1983.
- 20 Erről a kérdésről magam is szóltam: Bod Péter Ákos: *Értelmiségi a politikában – Antall József miniszterelnöksége*. Valóság, 1996. december.
- 21 Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. Szerk: Deé Nagy Anikó, Kriterion, Bukarest, 1976.

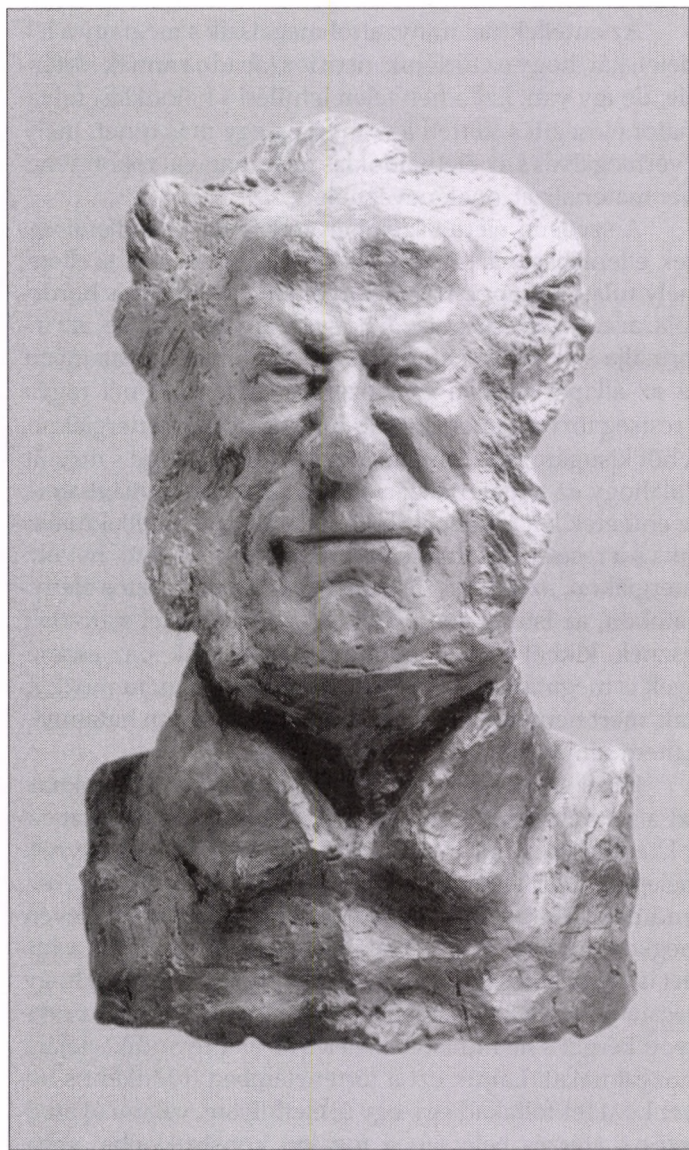
1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

A hitnek folyamatos, ingerlő, lökő s áradó energiának, vagyis életnek kell lennie; akkor élünk belőle. Mikor a hit csak tudat, csak ismeret, akkor kristály, séma lesz, tűz, ingerek, lélek, erő s öröm nélkül.

Mint ahogy az organizmusok elmeszesednek s az erekből kimarad az életfolyam: úgy tapasztalható meg az intelligenciában a lüktető, feszülő, ingerlő eszményiségnek s elsősorban a legnagyobb eszményiségnek s hitéletnek fogalmakká s sémákká száradása.

Hasonlítsuk össze e lelki folyamatnak jó átérzése végett egy lelkes noviciátust a mi városi közönségünk kaszinójával. A mi művelt urainkban is van hit, van fogalmi garnitúra, tisztelni akarják az eszményeket, ellene vannak a tekintélyek lerontásának, a társadalmi destrukcióval szemben sürgetik a konstrukciót, de a kereszténység mint nagy lelki tartalom, mint örök súly és hajtóenergia, mint inger és töltés és kisülés, mint tűz és lelkesülés, mint entuziazmus nincs meg, vagy mondjuk, kevésben van meg. Az ész, az értelmi készültség, az áttekintés kristály távlatai, a fogalmak, a sémák üvegszekrényei megvannak; de az élet ingere, a jelenvaló lendület, a fűtés és gőz feszültsége, az akarat kitörései, az érzések melege és muzsikája, a pax et gaudium mint jelenvaló életáram: az nincs meg; mi logikusok, dialektikusok, statiszták vagyunk, de nem élünk.

Az entellektüel irányzattól megszik s megfagy a lelkiélet, kár, hogy ez történik; nem is szabadna annak történnie; de így van. Ezt a helytelen lehülési s haldoklási folyamatot elősegíti s sietteti azután még egy más tünet, mely a vérmegalvás s az élethaldoklás folyamatával rokon s melyet materializációnak neveznek.

A szellemi étellel szemben tért foglal a szellemisségnek ellenlábasa, az anyag, az elanyagiasodás. A szellem, mely tulajdonképpen az élet gyökere és titokzatos hordozója, azzal volna megbízva, hogy az anyagot telítse, azt informálja s az életre képessé tegye. Az anyagnak azonban ez az állapot munka és mozgás, s természeténél fogva a restség törvényének hódol s túl akar adni az energiákon. A hőt kisugározza s lehül; a mozgást elfogyasztja s megáll. Valahogy ez a materializáció folyik a szellemi világban is; az emberek két tendencia befolyása alatt, az intellektualizmus s a restség befolyása alatt túladnak a lüktető, hevülő energiákon, az erkölcsi feszültségeken s magasztos életutadatokon, az Isten-kapcsolatokon, s entellektüel statiszták lesznek, kiből az élet elvonult. A fogalmak s az eszmények is megmaradhatnak, de nem fűtenek s nem mozgatnak, mert nem erős s meleg élettartalmak s nem hatalmak, hanem sémák.

Ezzel szemben hangoztatjuk az isteni valóságoknak azt a rendeltetését, hogy eleven erőkké s átélt tapasztalásokká legyenek, másrészt pedig az élet igényét, melynek meleg, lüktető véráram, erők, mozgalmak, kisülő ingerek, lendületek és tüzek, bensőség és boldogság kell. Így lévén megkonstruálva az élet általában s a szellemi, tehát a hitélet is, lehetetlenség, hogy ez igény ne jelentkezzék, s hogy dacára az elanyagiasodásnak, a szellem át ne törje a ráfagyott kérget s ne indítson a lélek s az élet revindikációjára mozgalmakat. Látjuk ezt a történelemben. Időnként s helyenként föl-fölfakad egy-egy új életfolyam, valami új megérzés s átérzés belescap a fogalmi konstrukcióba, abba,

amit tudunk, s azok újra kigyulladnak, meleget s lelket árasztanak, s megindul az élet folyama.

Ettől vannak azok a nagy meglátások s komolyba vévések, azok az új súlypont-áthelyezések a külső világból a belsőbe, azok a nagy öntudatra-ébredések, a föladatak megérzése s megvalósításukra törő mozgalmak. A nagy misztérium a hitnek sémáiból valamiképp, mint folyékony áram indul meg s új árkot váj fölfogásnak, lelkesülésnek s gyakorlatnak.

Ez mindnyájunkban végbemegy, mikor a hitet, a nagy dogmát mint valóságot vesszük, azt mint valóságot kezeljük, szóval azt átéljük.

Prohászka Ottokár: Élet kenyere (1929)

EMÓCIÓ ÉS RÁCIÓ

Még egyszer Herczeg Géza könyvéről*

Sokszor panaszkodunk amiatt, hogy a szellemi életben nagy a zűrzavar. Történetpolitikai gondolkodásunkban ott ülnek az előző korszakok más-más előjelű torzításainak vaskos nyomai, rég megcáfoltnak hit tételek váltak virulensekké, hiányoznak azok a művek, amelyek alapos ismerete révén meg lenne az a kompasz, amelynek birtokában könnyebb lenne az eligazodás napjaink szellemi-politikai csatározásai, az azokat nem csekély mértékben befolyásoló történelemszemléletek ismeretei terén. Aligha lehet kétséges, hogy mindezen kérdések szempontjából kitüntetett jelentősége van a *sarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig* tartó időszaknak, tehát a 20. század első felének, s azt sem lehet megalapozottan vitatni, hogy a mi hazai történelmünk igazi összetevőit akkor pillanthatjuk meg a tárgyilagosság szemüvegén át, ha a nemzetközi kapcsolatok széles mezején, de legalábbis Kelet-Közép-Európa népeinek a nemzetközi életben elfoglalt helye ismeretében tájékozódunk. Az ellenben már korántsem nélkülözhetetlen kellék, hogy mindenképpen céhes történész munkája után nyúljunk. A jogászi képzettségű Herczegh Géza legújabb könyve (is) bizonyosság erre. A szembeállítás ellenben így könnyen félrevezető lehet. Hiszen a kezükben lévő összefoglalás szinte minden sora arról tanúskodik, hogy a szerző igen-igen széles körű történettudományi olvasottsággal (is) rendelkezik, nyelvismerete révén a nemzetközi szakirodalom természetéből is bőséggel merít. Mindezen erények mellett is kellett még két tényező, hogy valóban fontos művet tegyen le olvasói elé. Az egyik az elfogulatlansága. Nem lenne helyénvaló azt írni, hogy Herczegh Gézának ne lenne kiforrott történelemszemlélete, nem lenne egy szilárd pont, ahonnan az események alakulását nézi. Szemléletét – vélelmünk szerint – jelentős mértékben a bibói életmű, az abban összegződött világlátás befolyásolja. Mindennek punctus saliens pedig a magyarság ügyével való azonosulása. Nyilván megvan ennek a maga mély érzelmi megalapozottsága is, az emóció azonban

* Megjelent Herczeg Géza: *A sarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig* című kötetének második kiadása.

nem gyűri maga alá a rációt, nem jelent semmifajta engedményt, a könnyek nem homályosítják el a tisztánlátást, az azonosulás miatt nem vesznek el a távlatok, az érzelemből nem lesz érzélgősség. Amikor például számba veszi a magyar lakosságot a második világháború végén ért szörnyű veszteségeket, a megérkező Vörös Hadsereg garázdálkodásait, az általa foganatosított deportálásokat, a szolyvai tábor infernóját, a délvidéken Tito partizánjai által elkövetett gyilkosságokat, akkor találóan írja, hogy „ennek a holocaustnak nincs dokumentációs központja, nem vontak felelőségre senkit, sőt azok, akik végrehajtották, bizonyára sokáig hordták a deportálás sikeres lebonyolításáért kapott kitüntéseiket”. Az indulat azonban most sem ragadja el, tárgyilagosan hozzáfűzi: „A háború sok ilyen és ehhez hasonló szörnyűséget produkált, nagyobb arányokban is, de – s így válik a gondolatmenet teljessé – másutt legalább nem kellett felszabadulásnak nevezni.” (523.)

A másik komponens, pedig, amely révén e munka kiemelkedik a napjainkban nem ritka összefoglalások közül, az a könyv sok-sok lapját átható életbölcesség, amely messze több, mint a tudás, hiszen azt szorgalommal és némi tehetséggel el lehet sajátítani. Bölc azonban az, aki mélyebben lát, mint amit az olvasottakból tudhat, aki (sajnos sokszor) kenyere javát már megette, aki olyan lényegi megállapításokat tesz, amelyek ugyan nagyon is evidensek, mégis sokan elsiklanak felettük, észre sem veszik.

Történelemszemléletet lehet tanulni belőle, realizmust, olyan hazaszeretetet, amely nem a legendákba és ködökbe kapaszkodva kíván erőt gyűjteni, hanem éppen az erőviszonyok, a múlt realitásainak józan számbavételéből. Teleki László már 1848-ban leírta, hogy nem csupán Ausztria halt meg, „hanem Szent István Magyarország is”. Herczegh Géza két ízben is idézi e mély felismerést, amelynek igazságát a két háború közötti Magyarországon sem akarta a hazai politikai közvélemény tudomásul venni. Mivel helyenként még ma is tapasztalható értetlenkedés e téren, vannak, akik a Monarchia 1918-ban bekövetkezett felbomlása kapcsán sem látják meg a Szent István-i Magyarország sírba szállásának elkerülhetetlenségét (az utóbbi időben megint hódít Károlyi Mihály felelőségének mértéktelenné torzítása), ezért is nagyon helyeselhető e ritkán olvasható megállapítás felidézése. A szerző a késői rokon, Teleki Pál öngyilkossága kapcsán is felidézi László gróf szavait. És éppen abban a kemény értelemben, hogy 1941 áprilisában újra be-

bizonyosodott ezen igazság. Hiszen „a történelmi ország nemzetiségei nem akartak visszatérni hozzá, és egyetlen nagyhatalom sem kívánta a Szent István-i Magyarország helyreállítását.” (330.) Aligha hinnénk, hogy ennél tömörebben lehetne fogalmazni. E rövid megállapítás minden lényeges összefüggést világossá tesz. Hiszen a Szent István-i Magyarországnak akkor lett volna az első világháború után életképessége, ha nemzetiségei ismét hazájuknak tekintették volna a trianoni kereteket (német segítséggel) lerázni kezdő csonka országot. Erre azonban a húszas-harmincas években sem mutatkoztak jelek, Ottlik László nevezetes, 1928-as Magyar Szemle-cikkének sem lett a nemzetiségek körében helyeslő-kedvező visszhangja. A nagyobbodni kezdő ország nemzetiségi politikája pedig sokkal inkább a Bourbonokat idézte, mintsem Teleki Pál emelkedett szellemiségének elfogadását, az ő intenciói szerinti igazgatási gyakorlat meghonosodását. Ez lett volna a belpolitikai feltétel. A külső feltételt pedig a nagyhatalmak megfelelő beállítódása jelentette volna. A kép e tekintetben is lehangolóan sivár. A legpozitívabbak a németek voltak, ellenben megdönthetetlen bizonyítékok vannak arra vonatkozóan, hogy sem a weimari, sem a hitleri Németország nem akart Bismarck örökébe lépni, aki valóban fontosnak tartotta az erős Magyarország létét. Mussolini – még ha akarta volna is – e tekintetben nem volt tényező. Az már csak a szokásos hazai külpolitikai tájékoztatásunk jele, hogy a Duce kétségtelen magyarbarát megnyilatkozásainak jelentőségét sokan hajlamosak voltak (illetve hajlamosak ma is) túlbecsülni. Herczegh Géza joggal állapítja meg más vonatkozásban, ám ezen összefüggésben is abszolút helyesen, hogy „a magyar külpolitika egyik fő pillére” úgy omlott össze, hogy arra a magyar közvélemény fel sem figyelt. (321.)

De említhetjük a második bécsi döntéssel kapcsolatban írottakat is. „A tragédiák hősei sohasem ártatlanok. Bukásukat mindig valamilyen menthető bűn vagy hiba okozza – féltékenységbé átcsapó túlzott szeretet, mértéktelen becsvágy –, mely érthető ugyan, de mégis könyörtelenül visszaüt hordozóira. Magyarország vezetői a trianoni határok revízióját – amikor erre alkalom nyílt – nem a szomszédokkal való megegyezés keretei között akarták megoldani, ami az igényeket a szomszédok által még elfogadható mértékre szűkítette volna, hanem ezt meghaladó követeléseiket – saját erő híján – nagyhatalmi segítséggel vélték kierőszakolni, ami vi-

szont az adott nagyhatalom – Németország – lekötelezettjévé tette az országot.” (305.) Ez az az igazság, amelyről a kérdés tárgyalói oly gyakran megfélekednek. A magyar történetírás a hatvanas-hetvenes években joggal hangoztatta, hogy a szomszédokkal nem lehetett megegyezni, mert míg a magyar fél mindent vissza akart kapni, addig a szomszédok egy talpalatnyi földet sem akartak visszaadni. Arról már nemigen esett szó, hogy e megállapítás a húszas évekre és a harmincas esztendőkre azon periódusára érvényes, amikor a változtatásra reálisan még nem volt lehetőség. Amikor a helyzet megváltozott, akkor mind Budapestnek, mind pedig a szomszédoknak megváltozott az álláspontja: a határmódosítások tényei ezt egyértelműen igazolják. Ebből következőleg igenis volt lehetőség a közvetlen (Berlin mozgásterét inkább szűkítő, mint növelő) megegyezésre. Az első bécsi döntés előtörténete kapcsán is korábban csupán a komáromi tárgyalások kudarcát rögzítette a hetvenes-nyolcvanas évek történetírása, s nem figyelt fel (Romsics Ignác legutóbbi írásaiig) a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához* sorozat vonatkozó kötetének tárgyba vágó anyagára, valamint Rónai András *Térképezett történelem* című visszaemlékezései ide vágó megállapítására, mely szerint október végére – Kassa, Ungvár és Munkács kivételével – Prága már kész elfogadni azt a határ, amely igen hasonlított a Bécsben néhány nappal később meghozott döntéshez. A Turnu Severin-i tárgyalások kapcsán sem fedti a valóságot a magyar küldöttséget vezető Hory András azon állítása, mintha a románok egy röögöt sem akartak volna visszaadni. Igaz, ők jóval kevesebbet ajánlottak annál, mint amit Berlin adott, ám mégis jóval többről volt szó, mint amit a háború befejeztével a magyar fél majd elérhetőnek gondol.

E megegyezési készség értékét akkor mérhetjük le reálisan, ha ismét felidézzük a keserű igazságot: „a történelmi ország nemzeti ségei nem akartak visszatérni hozzá, és egyetlen nagyhatalom sem kívánta a Szent István-i Magyarország helyreállítását.” (330.) Kemény és világos szavak, amelyek helyett a mi honunkban inkább a nagyhatalmak rovására történő moralizálás a szokásos. Ugyan Herczegh Géza sem fukarkodik Churchill és Roosevelt bírálataival, amiért megalapozatlan hiszékenységet tanúsítottak Sztálinnal szemben, ám ezek a kritikái sem homályosítja el azon alapállását, amely révén a dolgokat a maguk nemzetközi összetettségében nézi, következőleg azzal is kellőképpen tisztában van,

hogya a nagyok sem cselekedhettek-cselekedhetnek szabadon, mozgásterüket számos esetben komoly akadályok szűkítették-szűkítették. Kállay Miklós béketapogatózásai kapcsán nem azon kesereg, hogy London a feltétel nélküli kapituláció álláspontján volt, hanem idézi a vonatkozó angol helyzetértékelést: „A tengelyellenes magyarok bátorításából számunkra várható előnyt meghaladná az a gyanakvás, amelyet szövetségeseink körében, elsősorban a cseheknél ébresztenénk, akiket különösen aggasztanak a magyar béketapogatózások.” Igaz, a nem éppen magyarbarát Eden erre megjegyezte: „Beállhat olyan fordulat, hogy magatartásunkon *némiképp* (kiemelés tőlem P. P.) változtatnunk kell; ha ez bekövetkezne, úgy csak az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval egyetértésben járhatunk el.” Az 1941. június 23-i gesztusának (Molotov–Kristóffy beszélgetés a Romániával szembeni magyar területi igények Moszkva általi támogatásáról) visszautasítását nem feledő, nagyhatalmi létében megsértett, elfoglalt területein állomásozó magyar haderő viselt dolgain különösen felháborodott szovjet vezetés álláspontja miért is lett volna a szempontunkból kedvező? Molotov néhány hónappal későbbi kijelentése szerint „a háborús bűnökért a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is”. Az angol álláspont ennél ugyan jóval enyhébb lett – „Magyarországot nem szándékozunk megcsonkítani és nem akarjuk kormányainak ostobaságaiért a magyar népet büntetni. A saját és szövetségeseinek állásfoglalását elkerülhetetlenül befolyásolják majd azok a gyakorlati lépések, amelyekre a magyarok elszánják magukat, hogy kiszabaduljanak a tengely uralma alól...” (406–407.) –, az ebben rejlő lehetőségeket azonban a Kállay-kormány nem aknáztta ki, ha nagyon megértők vagyunk irányában, akkor azt mondhatjuk, hogy nem tudta kiaknázni. Az ország nem-hogy nem szabadult ki a tengely fogságából, hanem március 19. után olyan (számunkra) szerencsétlen módon került sor a megszállásra, hogy az antifasiszta hatalmak szemszögéből továbbra is csatlósoknak minősültünk, hiszen az ország erőforrásai változatlanul a tengely érdekeit szolgálták, majd bekövetkezett a zsidóság zömének – a magyar közigazgatás tevékeny közreműködése nélkül végrehajthatatlan – elpusztítása is.

Tehát – bármennyire nehéznek ígérkezett is – csak oda kanyarodhatunk vissza, hogy meg kellett volna a szomszédokkal

egyezni. „Ahhoz – írja a szerző –, hogy Magyarország az Anschluss után kialakult helyzetben Németországgal szemben megőrizhesse függetlenségét, szomszédaival mindenképpen meg kellett egyeznie”. (260.) S nem csupán azért, hogy megmaradjon a Berlinnel szembeni függetlenség. Hanem annak okán is, mert a megnagyobbodás a korábbi védtelenségen mit sem változtatott. „A 160 000 km² területű Magyarország éppoly védtelen és kiszolgáltatott volt Hitler és csatlósai gyűrűjében, mint amilyen a 93 000 km²-es Magyarország a kisantant karmai között.” (331.) Nem utólagos bölcselkedés ez, tisztában volt a dolgok lényegével a korabeli magyar politikai elit is. Kozma Miklós minden bizonnyal nem csupán a saját meggyőződését jegyezte fel 1938. szeptember végén naplójában, amikor így írt: „A trianoni Magyarország ketrecébe bezárva él 9 millió magyar. Három oldalról a kisantant veszi körül, negyedik az Anschluss óta Németország. Ha a jövőben, amiben ma már senki nem kételkedik, békésen vagy vérrel visszkapjuk a magyar területeket, az magában véve csak annyit jelent, hogy egy valamivel nagyobb ketrecben, valamivel több magyar fog élni. A Ruténföld ellenben azt jelenti, hogy a kisantant gyűrűjét Románia és Csehország között megszakítottuk s megvan a közös határunk Lengyelországgal. Nem is kérdés, hogy akkor is folytatnunk kell Németországgal addig folytatott baráti politikánkat, de az sem kérdés, hogy egészen más körülmények között, mint értékes ország folytathatjuk. A Róma–Berlin tengely politikájának nem ellentéte, de nekünk megkönnyebbülés a Varsó–Budapest–Belgrád–Róma vonal.” A történelem azonban azt bizonyította, hogy a reális helyzetértékelés homokra épült tervekkel párosult, hiszen a horizontális tengely (egyébként hosszú korábbi évekre visszanyúló) terve nem lehetett reális erő Berlinnel szemben. Hitlerrel szemben egyetlen dolgot lehetett volna tenni: a kezéből semmit sem elfogadni.

A Kállay-kormány politikája és külpolitikája lényegesen jobb osztályzatot érdemel, mint amit évtizedeken át kapott, ám mostanában e téren is ellenkező előjelű torzítások tapasztalhatóak. Annak hangoztatása például, hogy egészen 1944. március 19-ig megvédte az ország függetlenségét. Valójában azonban e függetlenséget már rég óta csorbították a németek. Herczegh Géza is tudja ezt, ezért írja 1941 áprilisa kapcsán: „Magyarország tehát Németország oldalán maradt, tudva, hogy nem ura többé saját sorsá-

nak.” (331.) Ha egy ország nem ura saját sorsának, akkor az más szavakkal, ám szintén azt jelenti, hogy elvesztette önállóságát, vagy legalábbis annak jelentős részét.

Nem feltétlenül az a bölcs, aki maga jön a titkok nyitjára, de az is bölcs lehet, aki más bölcsességére felfigyel, s azt képes egészen más összefüggésekre is alkalmazni. Shakespeare írta valahol: „Őrült beszéd: de van benne rendszer”. E meglátást kamatoztatja Herczegh Géza a Wannseeben megtartott konferenciára, annak a józan ésszel megérthetetlen eszelősségnek a megfejtésére, amellyel a németek akkor fogtak – immáron nagyipari módszerekkel – a zsidóság kipusztításához, amikor a Moszkva alatti vereség árnyékában, vagy talán némileg még korábban, amikor a végtelen orosz mezők sártengerében meghíusult a villámháború ábrándja, tehát felrémlt a náciizmus számára szörnyű gyanú, hogy ezt a küzdelmet nem fogják megnyerni. „Mintha a moszkvai vereségért vagy az USA hadba lépését kiváltó Pearl Harbour-i támadásért a zsidók lettek volna a felelősek!” (360-361.) Érdemes ezen a talán több mint vélt összefüggésen eltűnődni.

A sok kitűnő megoldás mellett természetesen van néhány olyan passzus, amely vitára ösztönzi a recenzenst.

A magyar–román perszonáluniós elképzelések elsősorban nem román részről fogalmazódtak meg, amelynek „magyar hívei is akadtak” (129.), hanem feltehetőleg éppen fordítva volt. Azok a magyar politikusok, akik az első világháború elvesztése nyomán a közvélemény széles köreinél jóval józanabban számoltak Erdély elvesztése elkerülhetetlenségével, e terv révén gondolták olyan nagyobb állami egység létrehozását, amely – vélelmük szerint – a magyar kulturális fölény okán előbb-utóbb Budapestben és Bukarestben találná meg a központját. Mivel ezzel a csavaros eszű román politikusok is tisztában voltak, ezért támasztottak a plánum keresztülvitele elé teljesíthetetlen feltételeket. Az az állítás is – felfogásunk szerint – könnyen cáfolható, mely szerint a Nagy Trianon palotában történő aláírás előtt „már mindenki tudta, hogy »karthágói béke« lesz.” (130.) A historiográfiában meglehetősen konszenzus uralkodik a tekintetben, hogy a június 4-i aktus olyan érzelmi reakciókat váltott ki, amelyet mai értelmünkkel és érzelmeinkkel szinte fel sem tudunk fogni. Természetesen a politikai elit akkor már valóban tudta, hogy mi várható, ám a hazai közvélemény ekképpen történő óhatatlan azonosítása ezzel az elittel nem szerencsés.

A szerzőnek természetesen igaza van abban, hogy cselekedeteiben Bethlen István és Teleki Pál fél szemmel mindig Erdélyre, a „bérces hazára” figyelt, s alapvetően az is helytálló, hogy „az Erdély iránti nosztalgia nem szorítkozott az onnan származókra”, azt ellenben már vitatjuk, hogy általánosan lett volna tekinthető. (305.) Ennél a kérdésnél is mérlegelnünk kell a magyar történetpolitikai gondolkodás kuruc-labanc dichotómiáját, sok filológiai ténnyel igazolható az Erdélyből elszármazottak kesergése, hogy az anyaországban élők közül nem kevesen közömböseek az ő sorsuk iránt. Elegendőnek véljük itt a szerző által is használt Hory-émlékirat vonatkozó helyeit felemlíteni, külön is utalhatunk – ugyancsak Hory alapján – Kánya Kálmán meglehetősen rezervált magatartására. Utalhatunk az Alföldön, illetve a Dunántúlon élők sok szempontból eltérő mentalitására, amely alapján egyesek már-már arra is hajlanak, hogy más-más országot lássanak e nagyrégiókban. Végül az utóbbi egy-másfél évtizedben Erdélyből érkezettek igencsak eltérő megítélése is feltehetőleg nem minden történelmi előzményt nélkülöző beállítottságra vezethet vissza.

Nem szerencsés megoldást választott a szerző, amikor Barcza György londoni követ 1941. április 2-i híres táviratát nem a hiteles forrásból, tehát a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945* című sorozat Juhász Gyula szerkesztette V. kötetéből, hanem a követ (egyébként sok szempontból elsőrangú, mert igen kritikus) visszaemlékezéseiből közli, amely e helyen nem pontos. Hiszen az idézett variációból kimaradt a szovjetekre történő utalás, tehát annak felvillantása, hogy a háború antifasiszta hatalmak általi győztes befejezése nyomán számolni kell Moszkva itteni predominanciájával. Ezáltal az öngyilkosság egy döntő mozzanatavész sűrű homályba. (329.)

Herczegh Géznak igaza van abban, hogy az 1941. április 5-i szovjet-jugoszláv megneemtámadási egyezmény provokatív volt Berlin számára, s az is elfogadható, hogy Sztálinnak érdekében állt Németország háborúja a Balkánon. Am azt is el kellett volna mondani, hogy a Szovjetunió azt akarta elérni: Berlin ne lehessen a Balkán korlátlan ura, amit lehet, vissza akart hozni a hajdan volt cári birodalom balkáni pozícióiból. Az a kijelentés pedig, mely szerint „a Balkán-háborúval a Szovjetunió értékes heteket nyert” (332.), egyszerűen azért nem felel meg a valóságnak, mert a Szov-

jetunió nem készült fel a németek Moszkva elleni támadására, tehát ebből a szempontból a kérdés indifferens, más értelme pedig így nem lehet. A lényeg ellenben nem a nem túl szerencsés megfogalmazás, hanem maga az alapgondolat (ti. lépésével Moszkva Berlint provokálta), amelyben a szerzőnek bizonyára igaza van.

Általánosabb jellegű azon észrevételünk, hogy a második világháború bemutatásánál teljesen elmarad annak exponálása, mely szerint e gigászi küzdelem messze nem csupán hatalompolitikai, hanem ideológia, világnézeti indíttatású öldöklés volt. Azért fájjaljuk e mozzanat nem csupán említetlenül, hanem figyelmen kívül hagyását is, mert a küzdelem egyébként kitűnő leírása ennek révén még hitelesebb, mélyebb lett volna, mélyebb értelmet nyertek volna olyan mozzanatok is, melyeket a szerző egyébként igen plasztikusan ad elő. Gondolunk itt például Winston Churchill és Franklin Delano Roosevelt Sztálinnal szembeni illúziói, hiszékenysége jogos kritikájára, illetve másfelől (Milovan Gyilas alapján) annak elbeszélésére, hogy Sztálin már 1945 tavaszán pőrén kimondta: „Ez a háború nem olyan, mint az előzőek, az, aki elfoglal egy területet, egyúttal saját társadalmi rendszerét is kiterjeszti rá. Mindenki kiterjeszti rendszerét, ameddig csak hadserege eljut. Nem lehet ez másként.” (551–552.)

Végül vitatkoznunk kell magának a műnek a befejező soraival is. E szerint „Kelet-Közép-Európa olyan kényszerpályára került – és benne legfőképpen Magyarország –, ahonnan nem volt letérés. Utólag visszatekintve, nem mondhatunk mást: sic fata volunt – így akarta a végzet.” (564.) Azért tesszük ezt szóvá, mert vélelünk szerint nem a szerző tényleges felfogásáról, inkább csupán félreérthető fogalmazásról van szó. Az egész terjedelmes munka azt bizonyítja, hogy Herczegh Géza is azok közé tartozik, akik a nemzetközi kapcsolatok alakulását a mozgáster és kényszerpálya összefüggésrendszerében vizsgálják. Tehát ő is mindenkor gondosan számba veszi azokat a komponenseket, amelyek ugyan erősen bénították a szabad cselekvés lehetőségét, ugyanakkor azonban figyelme a (hol kihasználta, hol elmulasztotta) lehetőségekre is kiterjed, tehát a történelmi színpad szereplőinek egyéni felelősségét is mérlegre teszi. Miért lett volna ez másképpen az elmúlt évtizedek során? Vajon nem azért lett vége 1989 után a jaltai világrendnek, mert a történelem – e „vén vakondok” – tovább működött, morzsolta, majd pusztulásba vitte nem csupán e térség kény-

szerpályás meghatározottságát, ám magát a bipoláris világrendet, s vele magát a Szovjetuniót is? Ha igaz az – márpedig igaz –, hogy (amint Herczegh Géza munkáját indítja) a most tárgyalt korszakra rendelkezésre álló hatalmas tudásanyag mellett is „fehér folt természetesen marad bőven. Az orosz levéltárak anyagaihoz még nem igazán lehet hozzáférni” (8.), akkor ez nyilvánvalóan még inkább érvényes az 1989-es forradalmi változásokhoz vezető út történetjére. Következően még nagyon sok nem lényegtelen kérdésben fedti homály ismereteinket, vélhetőleg (ha nem is az 1956 előtti, de az utána következő periódusok viszonylatában) sok meglepetésben lehet részünk, olyan összefüggések tárulhatnak fel, amelyek a bővülő mozgáster nyújtotta lehetőségek mibenlétét fogják pontosan megmutatni.

Mindezt azért is tartottuk helyénvalónak említeni, hiszen Herczegh Géza könyvének mondanivalóját messze nem szűkítette le a címben jelzett időszakra, hanem az azt megelőző közel ezereztendő európai történelem nemzetközi kapcsolatainak izgalmasan megfogalmazott, szellemi eleganciára valló tömörségű előadását is nyújtja.

Ezért hisszük és reméljük, hogy a szerzőnek lesz kedve és energiája e 20. század második felét ábrázoló szintézisét elkészíteni és a kíváncsi olvasók elé tárni.

(Herczegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. 2. kiadás Magyar Szemle Könyvek, 2000.*)

PRITZ PÁL

REMÉNYIK SÁNDOR 110 ÉVE

Reményik Sándor versei évtizedekig hozzáférhetetlenek voltak, s az életmű az elutasítottság, elfelejtettség és a szellemi dugárunak kijáró rajongás szélső pólusai közelében szunnyadozott. Mindkét véglet ugyanazt tükrözte: annak a néhány évnek a termésére utalt vissza, amikor Reményik a Végvári-ciklus verseit írta, és költeményeivel egy tragikus helyzetbe került népcsoport identitásának, gyötrődésének, erkölcsi válaszfútjának alapkérdéseit fogalmazta meg, s keresett rájuk válaszokat. Olyan kor volt ez, amikor bele kellett törődni a korábban elképzelhetetlenbe, s ebben nem csak maga a kisebbségi sorsba szakadás volt elviselhetetlen, hanem

a kilátástalanság és reményvesztettség, amikor a korábbi nemzeti-állami közösségből kiszakított embercsoport egyénileg és együttesen mindentől, amit korábban kikezdehetetlen bizonyosságnak tartott, el kellett szakadnia. Ebben a döbrent bénaságban, amit a lázas kényszercelekvések sem leplezhettek el. A valóságos tehetetlenség elképesztő tömegű verset, versfüzetet, alkalmi kiadványt segített világra, a korábban asztaltársasági szinten verselgető tiszteletek és ügyvédek, tanárok és patikusok egyszerre úgy érezték, hogy fájdalmuk közérdekű, hazafias tett, mely nyilvánosságot követel. Ebben a közegben az igényes költői szónak nem sok esélye lehetett. És mégis: Reményik Sándor úgy tudott megszólalni, hogy a feloldhatatlan válság hétköznapijait élve azt metafizikai távlatba helyezte. A Végvári versek révén rendkívüli ismertségre és népszerűsége tett szert, mert azok egyidejűleg tükrözték a közvetlen válság krízishelyzetét, s tudtak a mindennapok fölé emelkedve, egyetemes értékekhez fellebbezve méltóságot adni a szenvedésnek, formát teremteni az alaktalan fájdalomnak.

A Végvári versekben nem a pózzá merevülő kisebbségi önsajnálát jelenik meg, hanem a szenvedés tudatos feldolgozására történik sikeres kísérlet.

A táj, a természet élménye és az Isten-keresés együtt, sokszor egyidejűleg jelennek meg a történelem és a politika szorításában vergődő kollektív élményekkel. Sajátos egység ez, sokszor talán elmentmondásosnak is tűnhet. Éppen ezt az összetettséget tartja legjellegzetesebb vonásának valamennyi kritikusa, s ezt tükrözi még a Reményiket a magyar irodalom történetéből kiiktatni óhajtó időszak hivatalos szemlélete is, amely elismerve e költészet némely értékét, megbélyegezte állítólagos irredentizmusát és nemzeti illuzionizmusát. E megközelítésben egy torz ideológia értékrendje mellett a költői karakter félreismerhetetlen jellegzetességei is föltűntek, jóllehet olyan értelmezésben és értékelésben, amellyel aligha érthetünk egyet.

Reményik költői karakterét Babits utolsó írásai egyikében (*Az erdélyi költő*) így jellemezte: „Egy halk, magános, egyéni töprengésekben élő, inkább elmélkedő és szemlélődő, mint szenvedélyes vagy szónoki hajlamú ember szemei néznek ránk... S ez ugyanaz a költő, aki páratlanul válságos években egy honfilázban égő ifjúság leghangosabb lelkesítője tudott lenni! Akinek rímeitől zengtek a dobogók, a Székelyföldtől a Dunántúlig! Egy sokat szenvedett,

izgatott közösség vezérdalnoka, harcos énekes!” E képben nem nehéz felismerni a szemlélődés ideálja és a kényszerű közéletiség vállalása közt pályája majd minden szakaszában oly sokat vergődő Babits személyes gondjainak kivetítését. Egyúttal figyelemreméltó az a párhuzam, hogy a Babitsot is persona non grataként kezelő hivatalos irodalomszemlélet hasonló logika alapján kívánta elrendezni a „Reményik-ügyet”. Istenhez fordulásuk, nemzeti elkötelezettségük, politika fölötti világszemléletük, szembenállásuk bármiféle diktatórikus-szélsőséges irányzattal nyilvánvalóan idegen volt a materializmust és internacionalizmust, pártosságot és a szocialista realizmust üdvöztőnek tartó politika számára. A Babitsot karanténba záró buzgóság később enyhült, őt nem lehetett kizárni az egyetemes magyar irodalomtörténetből, s a marxista irodalompolitika is találhatott esetében a maga szempontja szerinti enyhítő körülményeket. A kismesterek rehabilitációjával – különösen, ha azok a határon kívül alkottak – senki sem törődött.

Reményik első versei jóval Erdély elszakítása előtt jelentek meg (el is küldte azokat az akkor Fogarason tanárkodó Babitsnak), ismert költővé azonban valóban csak 1918–20 között vált. Megbízható formaérzék, kulturált verstechnika, visszafogott, de pontos képalkotás és vajmi kevés eredetiség jellemzi. Visszaemlékezve Babits így minősíti verselését: „külső formájuk semmivel sem vonta magára a figyelmet, holott ez idő tájt a magyar líra éppen javában tombolt a lázadó formák vajúdásaiban és csillogásaiban. A költő ma, visszatekintve, »fésületlennek« mondja ezeket a régi verseit. Ez nem a legtalálhatóbb szó rájuk, aminthogy a maiakra sem volna találó az ellenkezője. A jólfésültség ma sem jellemzi a Reményik-verseket, legfeljebb csak annyira, hogy a külső forma még pongyolaságával se tűnjön szembe. Én, ahogy most itt hever előttem a legújabb Reményik-könyv a legrégebb mellett, úgy látom, hogy ez a formai szerénység és igénytelenség mélyen hozzátartozik a költő jelleméhez.”

Valóban: a modernség alig, inkább csak a budapesti Nyugat közvetítésében érinti, az avantgárd pedig teljes mértékben kívül marad Reményik érdeklődésén. Jellemző, hogy utolsó, nagy versciklusának címe: *Korszerűtlen versek*. Ezt elsősorban szellemi téren értette: a háborús évek újbarbársága, a humánnumtól idegen korszellem ellenében vallotta magát korszerűtlennek, korából kimaradónak. Az önminősítés azonban esztétikai értelemben is igaz lehet,

amennyiben a korszerűség szót annak leggyakoribb (és nagyké-
pűen pongyola) használatának megfelelően a divatosság szinoni-
májaként értelmezzük.

Pedig Reményik nagyon is a mindennapok sodrában élt: így le-
hetett egy lázas időszak kollektív élményének kifejezője. De a napi
eseményekhez kapcsolódva szellemben-léleekben nem a minden-
napok világát éli, hanem azok fölé emelkedve, kortalan és egyete-
mes normák képviselőjében szólal meg. Amikor nemzeti sérelmek-
ről, fájdalmakról, megpróbáltatásokról ír, nem a pózzá merevedett
honfíbu vagy a nemzeti elfogultság szólal meg benne, hanem (aho-
gyan más összefüggésben pl. Adynak is!) az egyetemes emberiség
egy részének sérelme, a világ értékvesztése, maga az embertelen-
ség fáj neki. Hangnemében van valami utóromantikus melankólia,
elégíára hangszereltség. Témái ennek megfelelően a költészet ha-
gyományos alapmotívumai: az elmúlás, a természet örök körforgá-
sából kiolvasható panteisztikus filozófia, a nagy érzelmek hétköz-
napi dimenziókban is könnyen viselhető vetületei, gyakran fordul
biblikus motívumokhoz. Egészében véve nem sokban tér el a vi-
déki műkedvelő korabeli modelljétől, de nem a műkedvelés, ha-
nem a műalkotás szintjére jut verseiben. Reményik művelt és jó íz-
lésű irodalmi ember – aki más körülmények között talán, néhány
ifjúkori kísérletet követően megmarad irodalom-fogyasztónak, és
nem primer irodalmi szerepet tölt be. (Természetes tehát, hogy
mint szerkesztő is maradandó művet hagyott maga után: az egyik
legjelentősebb erdélyi irodalmi folyóirat, a *Pásztortűz* alapító főszer-
kesztőjeként.)

Az impériumváltás korában létrejött vákuumban a kisebbségi
sorsba került magyarságnak önmaga újraszervezésére, hiányzó
szellemi infrastruktúrájának kiépítésére, elitje megteremtésére min-
den energiára szükség volt; felfokozott immunreakcióként a lap-
alapítási, könyvkiadási buzgalom példátlan mennyiségű kváziiro-
dalmi alkotást hívott elő. Soha ennyi síró égboltot és viharvert
tölgyet, derékba tört fenyőt! Reményik költői életútjának parado-
xonja, hogy olyan szerepben és olyan versekkel jutott az ismertség
és népszerűség csúcsára, melyek sem alkatának, sem líraeszményé-
nek nem voltak igazán hiteles kifejezői. Azzal, hogy maga is a nem-
zeti fájdalom énekeseként lépett pódiumra, finnyásabb irodalmá-
rok szemében óhatatlanul magára vonta a dilettantizmus bélyegét:
versei keletkezésének külső körülményeit, fogadtatásukat nem iro-

dalmiságuk határozta meg, s ennek hatásától a költő nem határolhatta el magát. Nem annyira költészetre volt elemi erejű igény, mint a magyar szóra. Így nem csoda, hogy a hazafias versdömping érintetlen maradt az esztétikai célkitűzésektől. Tehetsége ugyan eleve kiemelte Reményiket a dilettánsok köréből, de költői mítosza mégis ebben a nemzeti sérelmek és a sérelmi politika bozótosában született. Eközben a formálódó kisebbségi szenvedésmítoszt egyszerre tartotta természetes dimenziókban és csatlakoztatta a humánus középontba állító messianisztikus képzetekhez. „Amit én álmodom: / Nem fényűzés, nem fűszer, csemege, / Amit én álmodom: / Egy nép szájában betevő falat. / Kenyér vagyok, mindennapi kenyér, / Lelki kenyér az éhező szíveknek, / Asztali áldás mindenki asztalán.” (*Mindennapi kenyér*) – írta, öntudatlanul is a magát a lélek kenyérének nevező Jézusra utalva.

Reményik számára a költészet mindig közösségi szerepvállalás is, egyszerűen a nyilvánosság előtti megszólalás tényéből levezethetően. Eközben egyszerre egyetemes és személyes, s ahogyan láthattuk, igen gyakran szakrális szerepet is kap. A költészet tehát sohasem pusztán önkifejezés, hanem feladat és szerep. Amit abban a pillanatban, amikor országos híró költővé vált, a történelem határozott meg. Ennek szorításában születtek az adott helyzetben nélkülözhetetlen versek: a vigasztalás és a bátorítás versei. Alkalmi költészet volt tehát a Végvári-korszak termése? Igen, az. Helyhez és helyzethez, de kicsoda helyhez, és milyen helyzethez kötött! Kifejezte az adott pillanatot? Igen, de nemcsak azt. Nem pusztán azt az érzést, nem azt az élményt jelenítette meg, nem csak azt a szükségletet elégítette ki, ami olvasói számára alapvetően fontos volt. A költészettől nem művészi élményt várt közönsége, hanem buzdítást, magyarságában való megerősítést. Reményik versei ezt az igényt messzemenően kielégítették, de az adott pillanat szorításától függetlenül szolgálatának irodalmi jelentőségét az adta, hogy szemléletének tágassága, egyetemes igénye ennél többet kínált. Reményik formai igényessége is túlmutatott közegén: a költői mesterség eszközeinek tisztaságát használataival a mesterkéltég, a dilettáns pátosz áradását szorította vissza. Ennek ellenére költészetét mégis átlengi egy különös paradoxon: alkalminak is mondható költeményei maradandóbbnak tűnnek, mint azok, amiket maradandónak szánt, és amelyek sokszor az alkalmiság jegyeit viselik magukon.

A visszafogott, melankóliára, a világból való kivonulásra hajló költő önmaga meghaladására, alkata megtagadására kényszerülve kiteljesedik, saját személyisége fölé nő, s ezáltal verseiben is gazdagabb lesz. Amikor csakis önmagát adja, kevésbé érdekes, túlságosan sokszor marad közhelyeknél. Amikor kollektív élményeket fejez ki, a jól ismert igazságok is fölragyognak, a személyes megszenvedettség hitelesíti őket, s ezzel a fedezettel önmaguk fölé nőnek. Ez adja azoknak a verseknek máig ható sugárzását, amelyek nemcsak hitelesen tükrözik az Erdélyben maradt magyarság új életstratégiájának kialakulását, hanem nyilvánvalóan hozzá is járultak ahhoz. Nem véletlen, hogy ebben szerepet kapott: az adott pillanatban a politika természetsszerűleg bénult meg, s a román uralom alá került magyarság tehetetlensége és tudatos politikai passzivitása minden valóságos cselekedet akadályos lett. Ilyen körülmények között joggal írhatta: az „Egyetlen tett: a költő álma” (*Az egyetlen tett*, 1923). S az is a helyzet keserves logikájából következett, ahogyan tett lehetett a helyben maradás: *Erdély magyarjaihoz* (1918) szól Reményik, „maradunk” – mondta. Verseiből a kisebbségi sorsba szakadt erdélyi-romániai magyarság érzésvilágát tükröző krónika vázlata bontakozik ki. *Eredj, ha tudsz!* (1918) – írta, mert úgy gondolta, elmenni lehetetlenség. Mintha a majdani, a „Nem lehet”-vitában elfoglalt álláspontját előlegezte volna. Ebben a krónikában a közösségi élmény és a személyesség szétszálazhatatlan egységbe szövődik, a történelmi kényszer fölé nő a szellem függetlenségének az egzisztencialista filozófia felé mutató ideája nemcsak az egyén, hanem egy kollektív személyiség számára is jószerével az egyetlen alternatíva (*A gondolat szabad*, 1919). Ugyancsak százezrek számára egyszerre egyéni és közös élmény, hogy eltéphetetlen szálak kötik ahhoz a tájhoz, ahol a világra eszmélt (*Benéz a havas*, 1922). A Reményik költészetének kibontakozását meghatározó korban a kisebbségi sors keretei közötti modus vivendi kialakítása megkerülhetetlen feladat az erdélyi magyarság számára. A költő a maga esendőségében is lehet lélekben harcos, s árnyaltan fejezheti ki nemzeti érzését. Így a mindennapokban való helytállás részének tekinti a defenzív létforma elvállalását is (*Ahogy lehet*, 1935) vagy figyelmeztet arra, hogy a haza, a nemzet nem az államiság, hanem a szellem és a lélek ereje által őrizhető meg (*A lélek él*, 1920; *Ha nem lesz többé iskolánk*, 1924; *Mi a magyar*, 1941).

Reményik maga is pontosan érzékelte, hogy a Végvári néven jegyzett versek korszaka hamar elmúlt („A nagy Perc hulláma továbbfutott. / Akkor az idővel találkozott.” – írta erről), de az alaphelyzet nem változott, az a kérdés, amely e ciklust életre hívta, maradandónak bizonyult. Ennek megfelelően a szülőföldhöz kötődés, a maradás etikája költészetének visszatérő motívuma, alapvetően fontos mondandója maradt. Az 1926-ban írt *Mohács után* évfordulós vers, az ország három részre szakadását megelőző történelmi csatavesztésben nem a bukást, hanem azt a példázatot látatja, amely szerint másfél évszázados, részleges hódoltságában is meg tudta őrizni magát a magyarság: nemzedékek reménytelennek látszó sorsában is ott a remény: „mert változnak a csillagok felette”. De a változások adta esélyhez emberek kellenek, akik ki tudják használni azt. A hűség, kitartás, a nyelv és a lélek megérezése ezért lehet minden lázas tevékenységnél távlatosabb tett – írja több versében (*Erdélyi március*, 1931; *Templom és iskola*, 1925).

De bármennyire is menekülni akart a hazafias költészet pózától és szerepétől, a valóság rendre visszahúzta. Mélyen jellemző volt rá ugyan, ahogyan a hírnevét megalapozó, megannyi sikert hozó Végvári-szerepkört odahagyta, s igényességét, értékszemléletét bizonyítja, hogy a közösség első lázrohamának múltával, a helyzet olyan-amilyen normalizációját követően nem kívánt az alkalmi-hazafias költészet ügyeletesé lenni. De hiába mondta, hogy „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak igazabb lenni.” (*Mért hallgatott el Végvári?*”, 1933), rákényszerült, hogy filozofikus témáitól a hétköznapi valósághoz térjen. A Petőfi-centenárium után írt versében keserűen hiteles iróniával gondolja újra az egykori próféciák megvalósulásának formáit: hogy miként lett a demokráciákban alacsonyabb a szabadság foka, hogy a világszabadság eszméje miként vált a győztesek diktatúrájává, s hogy az egykoron oly gyűlölettel nézett, s a haladás legfőbb akadályának tekintett Habsburg-birodalom is haladóbb volt, mint kései utódai (*Világ-omlás után*, 1924). Ugyancsak Petőfit idézi annak a napihírnek a nyomán, hogy román fajkutató specialisták a székelységről vérenek vizsgálatával akarták bizonyítani, hogy azok nem magyarok. A szláv szülőktől származó, és a legmagyarabb költővé vált, Petrovics néven anyakönyvezett költő példáján keresztül mondja ki: „Mi legfőbb bíránk minden faji perben: / A vér: a semmi. A Lélek: a Minden.” (*Petrovics ítél*, 1935).

Az állásfoglalás példaértékű, nemcsak a székely–magyar–román viszonyt illetően. A kor már a heveny rasszizmus kora, a faji szemlélet Európa-szerte hódít, a faji törvények már sorra születőben vannak. Mintha Németh Lászlót hallanánk, a *Debreceni katedéből* (1933): „A faji gondolatra kell hát felesküdnünk? Ha a faj embertani fogalom: nem. Ha erkölcsi: igen. A népet többnyire tökéletlenül fedő élettani változat: nem lehet eszmény; a nép sorsához illő magatartás: igen.”

A szövegek rokonsága aligha tekinthető pusztán véletlennek, Németh szövegének ismeretére, Németh elismerésére utal. Mert Németh László még 1927-ben hosszú kritikát írt róla, s abban nemcsak dicséret volt, hanem olyan mondatok, amelyek életre szóló sebeket üthettek. „Van nagyobb költője Erdélynek, mint ő, mégis ő az erdélyi költő. Amikor a katasztrófa külön világgá szakítja Transsylvaniaiát, a külön világ külön szót keres. Hivatott írástudóit elszívta Magyarország, s itt maradt másfélmillió magyar igére szorultan s ígéhirdetők nélkül. Szervezet, amelynek nincs szíve. Ki vállalja e szervezetben a vérlökő szivattyúk szerepét? Bizonyosan az amatőrök (...) Akad köztük egy-egy Áprily-féle befejezett művész, de a legtöbbje dilettáns, akiben a művészetaggályokon túl ott lobog a tudat: szólani kell.” Pontos vélemény, igazságos és a Németh Lászlóra oly jellemző, latolgatás vagy tapintat nélkül szokimondó ítélet mégis elismerő – különösen, ha Németh irodalomszemléletén, prioritás rendszerén belül értelmezzük, ahol a *vállalkozás* gesztusértéke fontosabb lehet az esztétikumnál. Németh László kritikusi igazsága ma is kétségbevonhatatlan: „Nincs ennek a forrongó világnak jellemzőbb lírikusa, mint Reményik. Első versei a magyar epigon-líra s a magyar konzervativizmus sablonos villanásai, de ahogy az erdélyi új magyar világ tengelyébe kerül, költészete és szempontjai egyre nemesednek, emelkednek, konzervativizmusa erdélyi konzervativizmus már: türelem, szeretet, minden csepp erő megbecsülése hatja át, s emberi emelkedése megérzik lírájában is.” (*Reményik Sándor*) Csak feltételezem, de valószínűnek tartom, hogy e kritikát Reményik is ismerte: kisebbségi költő – ha tagadja is – lélekben mindig oly sóváran várja az anyaországiak véleményét, mintha attól függne pályán maradása. Reményik tisztában volt költői képességei határaival, természetével

– saját üdvtanában az esztétikai szempontok az etika imperatívuszai mögött maradtak, rá is érvényes volt Németh László definíciója, mely szerint az író – vállalkozás. Ennek megfelelően viszonyult a kritikához, s vélhetően a férfias megbecsülés hangjait érezte belőle a maga számára igazán fontosnak. S ez annál inkább fontos lehetett számára, mert – ahogyan ez Babits idézett írásából is kitűnt – Reményik alkatától a közéletiség alapvetően idegen, s ezért az ilyen megerősítésre kiváltképp szüksége lehetett.

Sík Sándor egy egészen más oldalát látja: a meditatív, filozófó, visszahúzó, inkább a létezés végső kérdései felé nyitott személyiségre figyel föl, „papi lélek” – írja róla. Nemcsak Isten-kereső (és találó), a kereszténység alapértékeit mélyen átélő, biblikus motívumokat értelmező versei (*Kegyelem; Lefelé menet; József, az ács, Istennel beszél; Idegen vendég a kánai menyegzőn*) bizonyítják ezt. Panteisztikus, finom bukolikájában is ez a metafizikai beállítódás fejeződik ki. Kicsit Arany János, Vajda János folytatója, kicsit oldalági Áprily-rokon (*Az Űnőkő, Ama keskeny út, Az encián megkékül*). Nem szokványos tájversek ezek, nem is az erdélyi költészetben olyan jelentős szerepet kapó szülőföld-toposz variációi: a természettel való találkozás élményének intenzitása az ember világbavetettsége, valamiféle keresztény egzisztencializmusnak a kifejeződései, amelyben az ember kicsinységének és mégis univerzális lény mivoltának gondolata kerül egymással szembe és egységbe. De nem filozófia ez, hanem korélmény és a magyar költészet tradicionális élményvilágának finom összekapcsolódása is: hiszen ezek a gondolati képletek Csokonaitól, Berzsenyitől, Vörösmartytól, Aranytól, Vajdától éppen úgy eredeztethetőek, mint ahogy áhítatos-elégikus esztétizmusában, transzcendens távlatosságában Rilke, szelíd természetélményében akár Jeszenyin világára asszociálhatnánk. Főlöszleg azonban hatásokat (talán még analógiákat is) keresni, az ihlet igazi forrása maga a személyiség és a valóság: ezek a versek nem irodalmi mintákból, hanem személyes élményből táplálkoznak. Mert, miközben Reményik formavilágát, szemléletét nem az újszerűség jellemzi, idegen tőle bármiféle póz. Láthattuk: még azt a szerepet sem hajlandó a feltétlenül szükségesnél tovább játszani, amit maga alakított ki. Mindennél fontosabb számára, hogy verseiben autentikusan jelenjen meg, személyességéhez, átéltségéhez kétség sem férhet.

Ez adja utolsó versei súlyát. A költészetének egészén végig húzódo elmúlás motívum, a halál filozofikus vagy melankolikus sejtelve hirtelen távoli, elvont, gondolati élményből valóságos, közvetlen kihívássá válik. Szelíd belenyugvás, egy másfajta, ismeretlen lét birodalmába való átkelés képzelete jellemzi a halálhoz való viszonyát. A halálban nem az elmúlás félelme vagy döbbenete, hanem az élet tényének áhítatos csodálata fejeződik ki. Több versben (*Én eltűnök; Jön, 1927; Pecsételjetek le, 1936; Én őszöm, 1938*) néz szembe e kérdéskörrel, s itt is, mint annyiszor Reményik versvilágában, Dsida Jenő költészetének párhuzama kísért. Az érett korszak költészetében a mélységes hitet elemző-megfogalmazó, nagyon gyakran vallási tárgyú, s majd mindig vallomások jellegű költemények a halálban kifejeződő transzcendencia verseivel változtatják egymást. Feltűnik egy 1938-as Dsida-vers (*Már majdnem elfeledted*) kulcsmondatának („senki sem halhat meg helyetted”) változata. A *Meghalni mégis egyedül kell* (1941) címe már mindent elmond, de ennek a gondolatnak ad nyomatékot a záró sorban is: „Halálod egyedül kell elviselned”.

Világképében, költészetében a halál-tematika nem a tragikum, hanem a végtelenség, az étellel, az emberi s a transzcendens értékekkel szembeni alázat, s az azok szolgálatával kivívható halhatatlanság gondolatosságának, az isteni kegyelembe vetett hitnek a kifejezése. Ez a világnézeti meggyőződés a földi élet ügyeihez való viszonyát is meghatározza. Ebben olvad össze költői magatartásának a befelé fordulás és a közéleti szerepvállalás ambivalenciájában megjelenő két vonulata. Megrendítő, ahogyan Babitshoz írt versében (*Fény torony, 1941*) – mindketten utolsó hónapjaikat élik – a két szál egybekapcsolódik. (A tétel, a visszahúzódo Babits „elefántcsonttoronyának” világítótoronyhoz hasonlítása néhány hónappal később Tamási Áron Babits-nekrológiájában tér vissza.) Egyszerre kérdezi az ember személyes, fizikai esendősége jegyében: „Hogyan fogsz ki a szenvedésen? / Hogyan fogsz ki rajta, ki nem ereszt?” és fohászodik nemzete s az emberiség nevében: „Maradj még velünk, utolsó Orom – / A másodízben állig fegyveres / Vad világban – Roppant Fegyvertelen – / Maradj velünk sugárzó Fény-torony – / Nagyon sötét lett künn a tengeren.”

Amit Babitsról, a már életében is a klasszikusok közé sorolt pályá- és kortársról ír, rá, a „kismesterre” is érvényes. Reményik is világítótorony volt, ha nem is az óceán partján, hanem egy záto-

nyokkal teli öböl kiszögellésén. De ugyanolyan nélkülözhetetlen volt a szerepe abban, hogy a szellemi kikötőt keresőket útba igazítsa.

GROH GÁSPÁR

ÉLTEM EGYSZER ÉN, MÁRAI SÁNDOR

Fotók, emlékek, dokumentumok az író életéből

Suta, ügyetlen, mi több: giccses borítója ellenére magukénak szerették volna tudni az albumot, akiknek kezébe került, s ennél hízelgőbbet aligha mondhatnék egy emlékkötetről. Bő évtizede ismét szabadon hozzáférhetőek Márai Sándor munkái, vonásairól és környezetéről viszont nemigen alkothattunk képet. Fantáziánkra hagyatkozhattunk, s most bálványimádó lelkünk szomjan issza a valóságot. 1948 előtt hozzáértő szakemberek rögzítették portréit, az emigrációs években pedig jobbára emlékवादász amatőrök. Hogy melyiküknek sikerült hitelesebben vagy árulkodóbban, magunk ítélhetjük meg. Gál Csaba tiszteleggel rekonstruálta a 88 oldalnyi archív anyagot, amit a gyulai Dürer Nyomda finom barnás patinával reprodukált. Mintha egy zárt álmvilágba merészkednénk, kíváncsiságtól úzva járjuk végig a távoli és mégis oly ismerős helyszíneket, hogy végre a tényekhez horgonyozhassuk képzelgéseinket. Vizslatjuk, milyen volt a San Diegó-i ház vagy Salerno, miként festett az ostrom során legyalult Mikó utca, vagy Berlin, Lipcse, Kassa, melynek falai közt élt.

Az album betölti rendeltetését, szerkesztői azonban engedtek a csábításnak, és a készítésük helye, illetve dátuma mellett irodalmi idézetekkel is koszorúzták a képeket. Főlösképpen és haszonatlanul fáradtak, képzettársításainkat ugyanis magunk végezzük, és semmi szükség rá, hogy előírják: mire gondoljunk, mit idézzünk a kimeríthetetlennek látszó oeuvre-ből. A kép és szöveg egymáshoz rendelése amúgy is erőltetett, amint haladunk az időben, mind kevésbé illeszkednek az alkalmi felvételek és a leszüremlett bölcsességekkel teli naplójegyzetek. Üssük fel például a 112. oldalt! Egy 1981-es San Diegó-i felvételt látunk, ahol felesége és egy ismeretlen hölgy társaságában áll az író. A *Napló* 1984–1989-es

(sic!) kötetéből vett idézet társul ehhez: „L. látási képessége nem javult, inkább rosszabbodott, az orvos új szemoperációt javasol, de L. fél az altatástól és én is félek, nem merem az új műtétet ajánlani, sem elutasítani, reábizom a döntést. A halál kettesben, egy időben, a legnagyobb ajándék lenne mindkettőnknek. Ebben az évben személyes ismerőseink közül már a sereghajtók is elmentek. Nincs bennem semmiféle tiltakozás az elmenés ellen, csak a meghalás módja nyugtalanít. Rá kell bízni a sorsra. Megéltük a teljes életet.” Az asszonyok derűsek, Márai kissé unott. Háttérben egy park buja vegetációja.

Vajon a kötet összeállítójának figyelme hagyott ki, vagy Steiner Ágota szerkesztői szigora lankadt el? Illett volna tisztázni viszont, milyen elképzelés mentén szervesülhet egységes egésszé egy ilyen kötet. Csakugyan nélkülözhetetlen-e ide Szőnyi Zsuzsa emlékezése, mikor a tervezés idején ismert volt már a hozzá írott Márai-levelek közeli megjelenése? S ha Szőnyi Zsuzsa meghatott sorai kellően felhangolnak is, szükséges-e még Fried István értelmezési kísérletével is megfejezni egy kiadványt, ami alcíme szerint „fotók, emlékek, dokumentumok az író életéből”? Számtalan tanulmány születik még Márai Sándorról, s jó néhány gyűjteményes kötet lát napvilágot belőlük, egy albumnak viszont nem feladata az értelmezések egyikének kiemelése és kanonizálása. Különösen akkor, amikor – mindössze hét nyomtatott oldalas dolgozatról lévén szó – terjedelmi okokból sem valószínű, hogy kimerítő és a közmegegyezés számára kétely nélkül elfogadható váriánst ajánljon.

Az albumot keretező írások nyitó darabja, a „rendhagyó életrajz” okoz némi fejtörést. Annyira rendhagyó ugyanis, hogy inkább pályakép már. Szerzője a művekre ügyel, s meglehetősen félvállról veszi az egyéni életút ismertetését. Író esetében az alkotásra összpontosuló figyelem elfogadható, ám egy biográfustól joggal várnánk el, hogy kissé részletesebben mutassa be az egyes stációkat, és ne érje be annyival, hogy 1943-ban átesik egy súlyos betegségen, vagy 1946-ban nyugat-európai meghívást kap. Illenék tájékoztatnia: kitől érkezett a meghívó, továbbá hol járt és mit csinált a látogató. Ha aggodalomra adott okot az állapota, elmondhatná, mi gyötörte, hol és meddig kezelték. Amennyiben pedig „emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek...”, és életrajzíróként is szívesebben szegődik a művek, mint alkotójuk nyomába, legalább a mester-

ség szabályait követhetné. A pedagógiai célzattal egymondatossá tömörített értelmezéseknek, odavetett sillabuszoknak vajmi csekély a hasznuk. „1945 nyarán Leányfalun írja meg *Szabadulás* című regényét, mely nyomtatásban először az író születésének centenáriumán (2000-ben) jelenik meg. Alapkérdése, hogy »mi történt?«, hozhat-e szabadulást az új rend és annak képviselői, vagy csak ugyanaz jön el – más színben és jelszavakkal? Vajon hol a határa az egyszerűsítésnek, csakugyan erről szólna a mű? Továbbá beszélhetünk-e önálló regényről, vagy csak egy befejezetlen, s az író által kiadásra érettnek nem minősített kísérletről? Utalás sincs a szerzői jóváhagyás hiányára! Ugyanezen a lapon olvashatjuk a *Naplóról*: „egyik legnépszerűbb műve. »Lelkemhez s a magyar nyelvhez van közöm: néhány könyvhöz, tájhoz, vershez magyarul. Minden más közömbös és reménytelen« – írja. Ez a tematika gyakorlatilag valamennyi naplóját jellemzi: itthon is és külföldön is csak a magyar nyelv közegében volt képes élni, írni. Pedig az író csak akkor teljesíti feladatát, ha alkot. A fentebb már idézett beszélgetésben még azt vallja: »... hiszek a magyar középosztály hivatásában a megváltozott új világban is. « Ám a *Napló 1943–1944* már arról tanúskodik, hogy ez csak szándék lehet, mert valami véglegesen megszűnt, ezért: »elmenni innen, mielőst lehet. Ha élek még, ha lesz erőm és módom elmenni innen. Magyarul írni, odakünn is, a magyarság neveléséért dolgozni. De elmenni innen. Nem titkolom: megsértettek. « A rövid bejegyzés pedig – »Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom. Igaz, ez nem csekélység« – a háború vége után is aktuális marad számára.” E kiragadott példa szerény megállapításai is vitathatóak. Noha Márai legértékesebb alkotása talán éppen a *Napló*, korántsem nyilváníthatjuk a legnépszerűbbnek is. A szerző gyakorta emlegeti az idézetbe foglaltakat, kizárólagos tematikái mégsem lehetnek. Bízvást természetesen vehetjük jeles írónktól, hogy magyarul írjon idehaza, az pedig igen szép tőle, hogy idegen nyelvi közegben is hűséges marad hozzánk annak ellenére, hogy nem egy műve más nyelven lát először napvilágot (számos cikket németül publikál). Melyek az író feladatai, és egyéni alkotás híján írónak tekinthetünk-e bárkit is? A magyar középosztály hivatásába vetett hit miféle szándékká érik benne, és mi az, ami erre készíti? Mi szűnt meg véglegesen – szemben az időlegesen megszűnökkel –, s miféle rövid bejegyzésre utal az életrajz készítője?

Stílusához igazodva: itt valami nem stimmel – ami Mária Sándorral kapcsolatban felettebb kínos. Mégsem fogalmazása aggaszt, s nem is munkájának hiányosságait rovom fel. Csupán hálás lehetek eddigi – részint kényszerű – mulasztásaink pótlásáért, a szerző és összeállító helyzete, szerepe készlet töprengésre. Pontosabban az a beállítódás, idegen szóval attitűd, ami e kiadványban is érzékelhető. 1997 őszutóján érkezett meg a Márai-hagyaték Kanadából. Sokáig nem volt hozzáférhető a múzeum felújítása miatt. A kutatás normális feltételein túl azonban hiányzott a fogadókészség is. Nem akadt leltári lajstrom, majd kiderült, hogy – letéti anyag lévén – a tulajdonosok írásos hozzájárulása szükséges, címük azonban nem került elő.

Márai javasolja, „méltányosan viselkedj akkor is, ha embertársaid méltatlanul viselkednek”. A magyar irodalomtörténet viszont sajnálatosan szűkkeblű. Bajos erről szólnom, nehogy annak szellemét sértsem, aki előtt ez a kiadvány tiszteleg. Pedig a szakmai féltékenység első jeleivel éppen a Petőfi Irodalmi Múzeumban találkozhattam, amikor – vagy húsz esztendeje – egy másik hagyattékkal ismerkedtem volna, ha a kurátorok engedélyének dacára minden lehető módon meg nem akadályoznak ebben. Akkor sem lelték az állományjegyzéket, és megtiltották az anyag szemrevételezését. Hosszas nógatásra legfőljebb olyan levéltári egységet bocsátottak rendelkezésemre, amelyikről feltételezték, hogy értelmes adatot nem rejthet. Számlákat és a protokollmeggívókat kilószámra kaptam, kéziratot viszont árva lapnyit sem. Értetlenül állottam, s csak jóval utóbb eszméltem e fura viselkedés okaira, mikor egy kortársamról monográfiát írva végigkérdeztem barátait: tudnak-e lappangó kéziratokról és szolgálhatnak-e életrajzi adatokkal. Egy-két kivétellel valamennyien elzárkóztak a választól, olyik nem is titkolta: miért. Ismereteit későbbre tartalékolja, amikor haszonnal értékesítheti. Máig sem sikerült megértenem, mi ebben a ráció. A kutatási terep felosztásából származó előnyöket messze meghaladják a késleltetés okozta hátrányok, s még a kiadás, illetve a hamari elismerés formájában bezsebelhető közvetlen, személyes haszon sem ellentételezheti a hosszú távon jelentkező egyetemleges kárt, ami a nézetek elszurkúlésából és a túlságosan könnyen eluralkodó vélemények korai hitelvesztéséből fakad. Úgy gondolom, valamennyien örülhetünk, ha mások is foglalkoznak kedves szerzőnkkel, ahelyett, hogy lépten-nyomon

gáncsolnánk őket munkájukban. Hiába törekszünk az elsőségre ugyanis, dolgozatunk megítéléséhez nem a kiadás dátuma szolgál alapul, hanem a benne foglalt értékek, s a publikációs előnyt a kapkodás okozta hátrányok hamar felemészítik.

Mészáros Tibor helyesen tette, amikor összegyűjtötte a rendelkezésre álló adatokat és megkísérelte fölvázolni az író pályáját. Még jobban tette volna, ha több időt szán rá és alaposabban felkészül. Amennyiben tisztázza az album összeállításának alapelveit, és gondosan átfésüli saját szövegét, értékes és időálló munkát tehetett volna az asztalra. Ama kellemetlen tény is feledtethette volna, hogy személyében a társkiadó Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársát, a Márai-hagyaték gondnokát tisztelhetjük, kinek dolga a Vörösváryék által letétbe helyezett örökség feltárása és hozzáférhetővé tétele a kutatás számára.

(*Helikon Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum 2000 137. l. 2480 Ft*)

SNEÉ PÉTER

SZÖVEGRONTÁS

Kiegészítés a *Legenda vagy tény?* című tanulmányhoz

A *Magyar Szemle* 2000. évi 5–6. számában megjelent a Koszorús-akcióval foglalkozó tanulmányom, melyben azt bizonyítottam, hogy a budapesti – mintegy 250 000 – zsidók deportálását a Koszorús Ferenc vezette esztergomi páncélosok akciója akadályozta meg. Véleményemmel nem állok egyedül, sok kiváló történész – van közöttük marxista is – azonos nézetet vall.

Tanulmányomban idézem a Cégér Kiadó IV. gimnáziumi történelemkönyvének (1994-es kiadás) megfelelő részét: „A külföldi kormányzatok, a hazai egyházak, az illegálisba vonult Bethlen-csoport és más erők fellépésére Horthy kormányzó – miután a vidéki zsidóság elszállítása befejeződött – leállította a deportálásokat. A... budapesti zsidók elszállítására (mintegy 200 000 fő) *Baky László* és *Endre László* belügyi államtitkár irányításával számottevő csendőrrőt vezényeltek a fővárosba. Fennállt egy hatalomátvétel lehetősége is. Az úgynevezett csendőrpuccsot az esztergomi páncélosok *Koszorús Ferenc* ezredes vezetésével megghiúsították.”

Mindezt azért idéztem, mert a napokban a kezembe került ugyanennek a tankönyvnek a 4., átdolgozott kiadása. A 219. oldalon hat sorban ecsetelik a deportálás borzalmait, megadva az elhurcoltak számát (400 000). Ezután következnek az imént idézett szöveg a deportálás letiltásáról és a Koszorús-akcióról. De nem következnek. *Kimarad!* Helyette ezt tanulhatják meg a magyar diákok:

„»Ha a magyarok vaskövetkezetességgel tagadták volna meg a német kívánságot a zsidókérdésben, annak megoldására nem kerülhetett volna sor. Nyomás lett volna, de – az 1944-es év már krízisév volt – nem lett volna hatalmi erő egymillió ember megjelölésére, összefogására és deportálására. Ez egy olyan hatalmas rendőri feladat, amelynek elvégzését három hónap alatt csak a lelkes magyar teljes hatósági és karhatalmi apparátus tette lehetővé. Kívülről nem tudtak volna megfelelő erőt hozni erre a célra, mert csak az tudta volna elvégezni, aki az országot, népet ismeri, a nyelvet beszéli. Eichmann-nak csak igen kis törzse volt. Ilyen gyorsan és ennyire súrlódásmentesen – csak a magyar kormány teljes segítségével volt lehetséges – vallotta Veesenmayer a háborús bűnösök nürnbergi perében.»

Vagyis: 1998-ig megtudhatták a magyar gyerekek, hogy a sok negatívum mellett 1944-ben történelmünknek voltak pozitívumai is. 1998 óta azonban a deportálás szomorú tényeinek megismerése után arról értesülhettek a bitófa árnyékában valló Veesenmayer-től, a magyarországi Gauleitertől, mint – a könyv szerkesztői szerint – hiteles személytől, hogy ha a magyarok „vaskövetkezetesek” lettek volna, akkor nem deportálták volna a magyar zsidókat. Azt azonban Veesenmayer és a szerkesztők elfelejtették, hogy amíg a németek nem szállták meg az országot, addig a magyarok „vaskövetkezetességgel tagadták meg” a „végső megoldás” végrehajtását.

Az átdolgozott kiadásnak nincs új engedélyezési száma, de újak a szerkesztők, mégpedig Jóvérné Szirtes Ágota, Sípos Péter és Székely Gábor (a két utóbbi szerző is).

Úgy gondolom, minderről tájékoztatnom kellett a *Magyar Szemle* olvasóit, hogy a Cégér Kiadó könyve ne élvezze – immár érdemtelelenül – viszonylagos elismerésemet se.

Van azonban e szomorú ügyben valami vigasztaló is. Az előadottakról egy most érettségizett, leendő alkalmazott matemati-

kustól értesültem, aki olvasva tanulmányomat, rádöbrent, hogy amit én idézek, az nem volt benne az ő tankönyvében. Mégsem reménytelen a helyzet!

TÖRÖK BALINT

KORONA ÉS KERESZT KETTŐS KÖTÖTTségÉBEN

Az esztergomi székesegyház fényben úszó, hatalmas kupolája és a negyven méter magas szabadtéri színpadi építmény közt húzódó, több ezer férőhelyes nézőtéren ülünk, a csillagos éjszakában. A *Veled, Uram!* című Szörényi–Bródy ősbemutatón. A hangulat már a történelmi helyszín – István királyunk születésének és megkoronázásának színhelye – okán is szakrális, amihez a monumentális díszletek sugallatos légköre is hozzáadódik Államalapító királyunk utolsó éveinek tragikus eseményeit jeleníti meg az új rockopera. Az öregségére trónörökös nélkül maradt király drámai dilemmáját: kire hagyományozza trónját fiának, Imre hercegnek váratlan halála után?

Az István, a király korszakos örökségével, hervadatlan nimbuszával vetélkedni istenkísértő, de legalábbis emberpróbáló vállalkozás. A Kossuth-díjas szerzőpáros és a színpadi alkotóművészek számára meg is adatott minden a nagyszabású mű létrehozásához. Nyilatkozataik szerint már régóta bennük munkált a gondolat, hogy az István, a királyban nyitva hagyott kérdésekre újabb rockoperában kíséreljenek meg választ keresni. Kivált az izgatta őket, hogy az államalapító, országépítő uralkodó gyötrelmes utódlási tételődéseinek hangot adjanak. Zenedrámájukban egyfajta szintézisét kívánták megteremteni a Szent István-i kornak.

Maga a történelem valósággal gyúanyagként szolgál – akár kései korok számára is – a drámai megjelenítéshez. Ki folytassa, ki tetőzze be István király művét, az alig megszilárdult keresztény államiságot, rendet, s ahogy a *Képes Krónika* följegyezi, aki „a katolikus hitben oly ifjú népet képes volna abban megőrizni”. Nemcsak a fia halála miatt lesújtott atya, hanem az országféltő uralkodó külső-belső konfliktusai is kínálva-kínálják az 1031-es esztendő tragikus eseményeinek megidézését. Ihletforrásul mi sem lehetne fájdalmasan alkalmasabb, mint a magánélet súlyos

viaskodásai és az államférfiúi aggodalmak, külső-belső ellenlábások kereszttüzeiben vergődő, nemzetalapító hős és kora drámája. Nem véletlenül jelenítették meg Kós Károlytól Sík Sándorig annyian.

A Veled, Uram! alkotói merészebben nyúltak a közismert történethez. Állításuk szerint később Imre, az uralkodásra termett, kiművelt fő, a korona, az államigazgatás eszményi várományosa, nem a magyar történelemben „rutinszerűen” fölbukkanó vadkan áldozata (lásd Zrínyi Miklós esetét), hanem Orseolo Péteré, aki aztán trónra is kerül, mint a velencei dózse és István nővérének meglehetősen elfajzott fia, aki gyerekkorától idegenkedett a magyaroktól. A krónikák ugyan erre nem utalnak, de a tragikus helyzet kiváltójaként akár ez is elképzelhető. Nyomatékosítják továbbá a szerzők a Vászoly-, azaz Vazul-hívő, úgymond pogány magyarok jogos lázongását az őket korábbi hitüktől, kultúrájuktól, társadalmi befolyásuktól megfosztó idegen udvar, a papság ellen, nem szólva a bajor zsoldosokról, akiket, adott esetben, ellenük indítanak harcba. Sajnos, a történelem őket igazolta: Péter uralkodása alatt háborúskodások enyészttették el mindazt az értéket, amit Szent István királyunk megteremtett. A Veled, Uram! Vászolya Szörényiék művében egyértelműen áldozat, ám dramaturgiai gyengéje az operának, hogy István és Vászoly szembesítésekor tompul a súlyos, voltaképp kibékíthetetlen nézeteltérés, a homlokegyenest ellenkező álláspont kiváltotta vita éle, és átveszi helyét egy hiteltelen, és stílusosan sem odaillő perlekedés a két asszony, Gizella királyné és Vászoly asszonya, Ilon között, akik, mint valami közönséges vászoncselédek, majdhogynem hajba kapnak. Mintha, legalábbis a kettejük közti perpatvar lenne a keresztény rendiség és az ősi joghagyományokhoz ragaszkodó, egymással szemben álló magyarok tragikus küzdelmének a kulcsa – nem pedig a két Árpád-házi sarj, s az általuk képviselt, összebékíthetetlen világszemlélet súlyos ütközése.

A Szent Korona pántjait és a királyi székhely bazilikájának kupolaboltozatát sugalló, félkörívben hajlított, öt fémváz stilizált boltívkaréja alatt hol román stílusú várépítmény, hol monumentális palotabelső tárul a néző elé a változó színhelyek szerint, a forgószínpadon. Csikós Attila nagyszabású színpadképe egyként utal keresztény katedrálisra és kora középkori királyi palotára,

melynek erődített várfalai kétoldalt sziklabércként nyúlnak a magasba. A jobb és bal oldali lépcsősorokon föl-alá sereglenek a harcosok, István zsoldosai, illetve az ősmagyar hitükért küzdő Vászoly-hívők. Román Sándor lendületes koreográfiája remekül érvényesül a tágas játéktéren. Egyebek közt a „pogányok” szilaj tánca, vad elszántsága, amikor Imrét, keménykezű apja elleni felbőszültségükben, keresztre akarják feszíteni. A jelenet csúcspontján egy pillanatra meg is emelik a keresztet a krisztusi pózban ráhelyezett trónörökössel, amikor Zobor, a táltos még idejében megmenti. A rendező szabadságában áll ugyan akár egy ilyen – történelemtől elrugaskodott – színpadi (nyilván szimbólumerejű) szituációt teremteni, ám ez a jelképes momentum itt meglehetősen didaktikusnak, erőltetettnek tűnik. Annál lenyűgözőbb élményt nyújt a statiszták (óhitű magyarok) zöldlombú, fiatal fákkal álcázott seregének beözönlése a színre: a megelevenedett erdőt, magát a természeti környezetet is ábrázolják egyúttal. Egyáltalán, a koreográfia nagy erőssége az előadásnak: a zene kitűnő lendületet, hangulatot sugall a táncjelenetek megkomponálásához. Erőteljesebb, az egyébként áttetszően tiszta, sallangmentes rendezésnél, ami bizony – amint a táncok elülnek – sok statikus mozzanatot is tartalmaz. Iglódi Istvánnak nagy erénye ugyan a világos fogalmazás, az erővonalak áttekinthető fölvázolása, de több leleményt, játékbeli kifejező erőt, szuggesztivitást vártunk volna el.

Való igaz, Szörényi Levente zenei motívumvilága annyira bennünk él, annyira magunkénak érezzük, s akár trilógiaszerűen összefüggő hangzatláncolatnak tekinthetjük a két korábbi, s ez újabb rockoperát –, ám az atmoszférakeltés, a lelki folyamatok, tépelődések, konfliktusok megidézésén túl nem érezzük azt az átütő erőt, amit az István, a király óta múlhatatlan élményként magunkban hordozunk. Persze, tudom, a kivételes történelmi pillanat, a „velőtrázóan” időszerű és merész tematika is fölfokozta akkori élményünket.

Hiányérzetünket fokozta a főszereplő karizmájának hiánya. Ha valakit, akkor István király szerepét csakis egy robusztus és karizmatikus színész-énekes egyéniségre lehetett volna bízni. Homonyik Sándor nem képes éreztetni István király személyiségének történelmi súlyát, sem államférfiúi, sem lelki nagyságát. Nem tudni, mi indokolta, hogy annyi, nagyszerű operanékes,

musicalszínész, vagy akár jó hangú prózai színész közül nem esett másra a választás, már csak az idős király kora miatt is?

Kovács Kriszta Gizellája már a nagyasszony Gizellát jelenítette meg, ahogyan illúziókeltő volt Auksz Éva Krisztinája is (Imre herceg mátkája), tisztán intonált, lírai hangjának birtokában. Az előadás egyik nagy nyeresége Pápai Erika, aki dinamikus játékkal, kiművelt, drámai hangjával tűzről pattant, eleven asszonyt varázsolt Vászoly feleségének (Ilon) szerepéből. A szentéletű, a legendákban már-már nőiesen ájtatossá mitizált Imre herceg a rockoperában sokkal életrevalóbb, tette kész, fiatalos hévvel megáldott trónörökösként jelenik meg Tóth Sándor jóvoltából. Mihályi Győző Aba Sámuelje élettől duzzadó, karakteres alakítás, Gazdag Tibor is méltó ellenfelet kreál a királlyal szemben (Vászoly), ám megvakíttatása után emberi összeomlása nem elég meggyőző. Bántóan túljátssza szerepét Kaszás Attila, aki szokványos színészi fogásokkal jeleníti meg Orseolo Péter intrikus mivoltát, élvhajhászását. Imre özvegyével való csábítási jelenete pedig egyenesen olcsó. Szemgyönyörködtetőek Rátkai Erzsébet stilizáltan korhű, finom vonalú, jellemekre szabott jelmezei.

Amikor a reményvesztett István király Mária oltalmába ajánlja az országot, a rendezés inkább a magába roskadt király bensőséges zárójelenetét választja, semmint a látványosabb – teszem azt, a Szent Korona kivetítésével stb. tetézt – megoldást. Talán így emberibb.

METZ KATALIN

GDAŃSKBAN REPEDT MEG A BERLINI FAL?

A Vasemberről húsz év elteltével

„Húsz évvel ezelőtt Lengyelországban csoda történt. A munkások sztrájkja az egész országot megbénító általános sztrájkká terebélyesedett. A gazdasági követelések egy alapvető feltételhez vezettek: a szabad szakszervezetek szükségességéhez. A gdański hajógyárak sztrájkját a demokratikus ellenzékkel és a munkások védelmére alakult bizottsággal (KOR) kapcsolatban álló személyek irányították. A hatalom tíz napig a sztrájk elfojtásával kísérletezett, s csak ezután kezdődhettek meg a kommunista kormány

és a sztrájkolók között a tárgyalások. Az így létrehozott egyezmény értelmében először jöhetett létre kommunista országban független szakszervezet, a Szolidaritás, amelyik valójában a kommunista diktatúra ellen, a szabadságért küzdő nemzeti konföderáció volt... Én soha nem kételkedtem abban, hogy húsz évvel ez előtt, éppen itt, Lengyelországban kezdődött meg a berlini fal lebontása. Ekkor történt meg, hogy a gdański hajógyárak munkásai végleg megfosztották legitimitásától a kommunista rendszert." Két évtized után Adam Michnik értékeli így a Szolidaritás jelentőségét.

Történt akkoriban egy másik csoda is: Andrzej Wajda, az akkor már világhírű lengyel filmrendező még abban az évben játékfilmet készített a gdański eseményekről. Az emberek tudták, érezték, hogy ha a Szolidaritás győz, annak nemcsak helyi értéke lesz. Ezért érezte kötelességének Wajda, hogy filmjével maga is a politikai küzdőterre lépjen, nem akart tizenhárom évet várni az események feldolgozására, mint ahogy arra az ötvenes évek történéseit feldolgozó *Márványember*nél kényszerítették.

Sokan csodálkoztak akkor Wajda sietségén, hiszen régóta nyilvánvaló, hogy történelmi fordulat ábrázolásához némi távlat, rálátás szükségeltetik. Mert, ahogy például Kemény Zsigmond írja: „Aztán nincs kor, amelyben a legkitűnőbb státusférjak is, minden tény hordirányát vagy az egymás mellett folyó események viszonylagos fontosságát ismernék. Nincs kor, amelyben halandó elme az eszméknek, melyek előterén vannak, valódi belértékét, vagy a pártoknak, melyek a hataloméért küzdenek, bűneit s érényeit tisztán látná.”

Wajdának azonban már 1977-ben, a *Márványember* forgatására készülve is más volt a véleménye. Épp Budapesten járva nyilatkozta, hogy: „Van néhány lyuk az életrajzon, sajnos... Elsősorban bizonyos történelmi események, amelyek túl fájdalmas pillanatokat érintenek és túlságosan vitatottak ahhoz, hogy azokról filmet lehetne csinálni. Persze én úgy gondolom, hogy a legjobb volna rögtön az események után filmet csinálni róluk. Mert mindaz, amit látunk a filmvászonon, ami világos, attól nem félünk többé. Minél inkább távolodunk tőlük, annál inkább szellemekké, kísértetekké változnak, komplexusok alakulnak ki. Mit csinál a filmrendező? Azt, amit az apa, aki bemege a gyerekekkel a sötét szobába. A gyerek fél, nem tudja, mi van a szobában, és az apa meggyújtja

a lámpát, a gyerek körülnéz, minden rendben van: ott az ágy, ott a szék. Az apa eloltja a lámpát, és a gyerek nem fél tovább, mert már látta a szobát. Ha sikerülne a mi munkánkat is így végeznünk, akkor azt hiszem a társadalomnak nagyobb haszna volna belőlünk.”

Óriási igény volt Wajda filmjére – s ez minden filmsiker titka –, hiszen akkoriban a világ figyelme Lengyelországra irányult. A film az 1981-es cannes-i filmfesztiválon meg is kapta a fődíjat. A díj azonban elsősorban Wajda emberi és művészi bátorságának adózott. A *Vasembernek* sokkal inkább tettértéke volt, mint feledhetetlen művészi kvalitásai.

Amikor kíváncsi lettem, hogyan hat a film két évtized múltán, az egész városban alig tudtam fellelni egy kazettát. A *Márványember* ott áll a művész videotékák polcain, a *Vasembert* feledhetőnek véli az esztétikai emlékezet.

A rendező vállalta, hogy nem történelmi, hanem politikai filmet csinál, amelynek épp az a jellemzője, hogy élő megosztásokat ábrázol, állást foglal, beavatkozik. „*Győztünk*”, mondja és mutatja a diadalmas tömeg 1980 őszén, de még nem lehetett tudni, hogy ez a győzelem meddig tart. Wajda hőseinek, a lengyel munkásoknak arcán mindenesetre ott a remény.

A *Vasember* szerves folytatása a rendező előző filmjének, a *Márványembernek*, de annak ismerete nélkül is érthető, önálló alkotás. Egyik főhőse Winkel, újságíró, akit főnöke Varsóból azért küld a gdański hajógyárba, hogy riportja eloszlassa a legendát, és kiderüljön, hogy a sztrájkolók között ellenforradalmárok is vannak. Külön felhívja figyelmét Maciek Tomcikra, akinek már vér szerinti apja, Birkut – a *Márványember* főhőse – is ellenforradalmár volt, 1970-ben le is lőtték a rendőrök. Miközben főleg ismerősei elbeszéléséből megismerkedünk az 1980-as sztrájkot szervező fiatalember múltjával és jelenével, feltárul az újságíró gyötrődése is. Kiszolgáltatott a hatalomnak – zsarolható, hiszen ittasan gázolt és azóta is iszik, de főnökei „kihúzták a slamasztikából” s most benyújtják a számlát. Várják a riportot az ellenforradalmár Maciekről. Winkel azonban pontosan tudja, hogy Maciek és társai egy új Lengyelországért kockáztatják munkájukat, szabadságukat. Tudja azt is, hogy a végsőig elszántak. Velük szolidáris s szabadulna megalázó szerepétől, de amikor azt mondja főnökének, hogy „nem vagyok fizetett besúgó”, azt a vá-

laszt kapja: „Hát mi vagy, te szarházi? Aláírtad a kocsiutalást, nem?”

Mai szemmel nézve a filmet – amikor nap mint nap tanúi lehetünk az értelmiség lassú felmorzsolódásának –, különös jelentőséget kap a szájalmas, alkoholista újságíró figurája, Marian Opanija kitűnő alakításában. Megformálása, ellentmondásos karaktere is érdekesebb, mint a kicsit idealizált Macieké, aki annak ellenére eleven legendává válik, hogy negatív tulajdonságairól is értesülünk.

Látjuk a sztrájkhelyzet kialakulását, a megosztottságot az érdekek és persze a jellemek mentén, ahogy a hatalom szűkülve, foggal-körömmel védené autoritását, például a tömegkommunikáció segítségével. Ma is hatásosak, lenyűgözőek a sokszor dokumentumfelvételek felhasználásával készült tömegjelenetek. „Lengyelország soha nem volt olyan szép, mint akkor. Soha életemben nem találkoztam annyi energiával, önzetlenséggel és nagylelkűséggel” – írja idézett tanulmányában Adam Michnik.

A filmkockákról nem szépség, hanem komor méltóság, és valami hihetetlen erő, elszántság árad. A vörös téglás kerítések, a kockaköves utak, a virággal teli vaskerítések, a dokkok között felmorajló imák előtt ma is fejet hajtunk. Ha a dialógusok néhol didaktikusak is, a széles, kérges tenyerek, a barázdált homlokok és a fel-felfénylő tekintetek meggyőznek arról, hogy „el kell jönni annak a jó világnak, ha lassan is.”

Ha egy mai húszéves kíváncsi lenne rá, hogy hogyan keletkezett a Szolidaritás, pontos, hiteles információkat kaphatna a filmből. És ez nem kevés. Azért is irigyelhetjük a lengyeleket, mert az 1968-as francia diáklázadásokról például még ma sem készült hiteles érdemlő film. Azt már csak halkán, nagyon halkán mondom, hogy Magyarországon, amely a hetvenes-nyolcvanas években műfajt teremtett történelmi játék és dokumentumfilmjeivel, az elmúlt másfél évtized történelmi fordulatai nem kerültek feldolgozásra. Nálunk a filmszakma ma valahogy nem érzi szükségét, hogy „meggyújtsuk a fényt a szobában és lássuk, hol van a szék és az asztal.” Mi csak irigyeljük Andrzej Wajdát, akinek utolsó filmjét, a Pan Tadeust – amelyre nálunk nem akadt mozifogalmazó – hazájában egy év alatt nyolcmillióan látták.

TÓTH KLÁRA

TECHNIKAI TÖKÉLY ÉS A MENNY KAPUJA

Gondolatok a gótikus katedrálisról

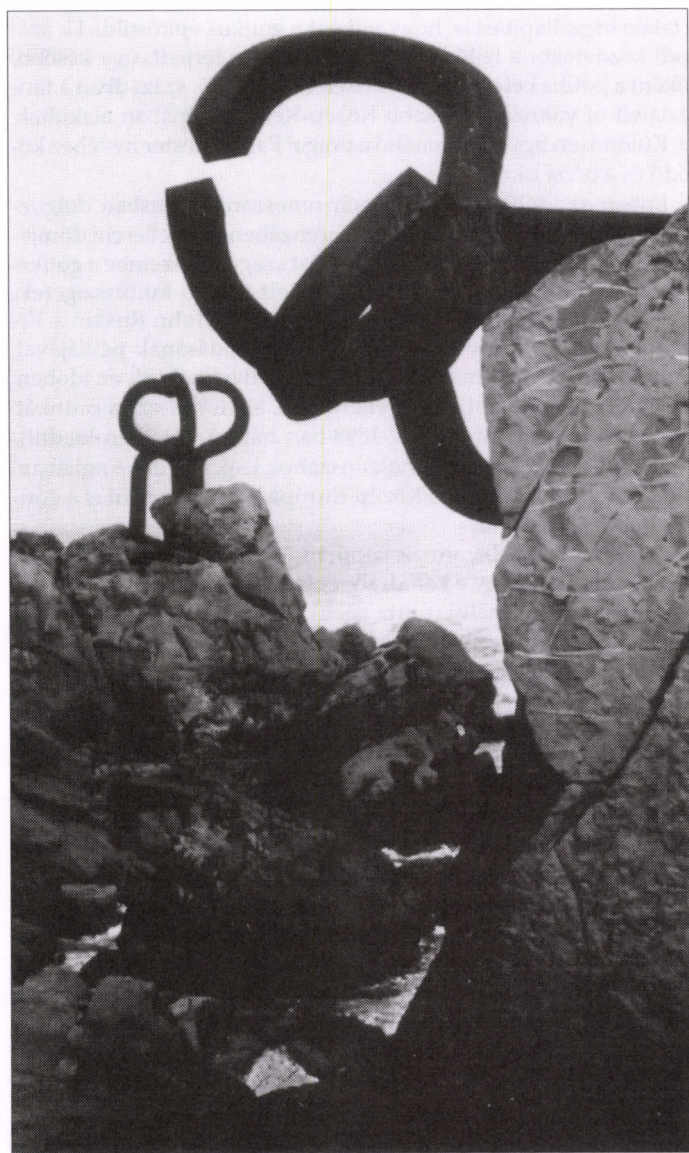
Az emberiség kultúrtörténetének egymásra épülő szakaszait jellegzetes építészeti alkotások kísérik. Így tartozik a korai középkorhoz a román stílusú templom, majd a 12. századtól az építészettörténet egyik legimpresszionálóbb alkotása, a gótikus katedrális. Nyugat-Európa területén máig fennmaradtak ennek az épülettípusnak markáns emlékei, Angliától és az Atlanti-óceán partjától egészen a Baltikumig és a Kárpátokig. (A brassói Fekete-templom az egyik legkeletibb emléke ennek a műfajnak.) A változatosság a nagyságrend, az időrendi fejlődés mellett nemzeti sajátosságokban is kidomborodik. Az esztétikai élmény, évszázadok múltán, bizonyára szubjektív megítélésektől sem mentes. A tetőpontot, úgy hiszem, a francia gótikus katedrális jelenti, s véleményemmel nem állok egyedül.

A gótikus építéstílust többnyire a csúcsívvvel azonosítják, ez valóban egyik meghatározó formai jellegzetessége, bár inkább ismertetőjelnek nevezhetnénk, aminek alapján bárki könnyen fölismerheti a gótikus stílust. A gótikus katedrális egyik leglényegesebb sajátossága, megvalósulásának *conditio sine qua nonja* a kőfaragó és kőműves munka tökéletessége. A szerkezeti perfekciót a boltozatépítés technikája és a vázas építési mód tanúsítják.

A boltozat a rómaiak találmánya. Különböző alakzatokban tudtak boltozni: dongát, félgömbkupalát és összetett alakzatokat, így a kolostorboltozatot. És mindezt tekintélyes méretekkel, hiszen a római Panteon, amely a második században épült, átmérőjében a nagy pesti pályaudvarok csarnokának feszávolságát, a 40 métert közelíti meg. A római birodalom bukásával veszendőbe ment, mert feledésbe merült, megannyi technikai ismeret is. A korai középkorban a fennmaradt boltozatokat az ördög művének tartották. S mivel ők boltozatot építeni nem tudtak, az ókeresztény bazilikák és a korai román templomok hajóit nyitott ácsolatú tetőszékekkel fedték. Csak később, szerényebb feszávolságokkal tűnik fel a román stílusú templomokban ismét a boltozat. A főhajók és a mellékhajók, a négyzet (vagyis a főhajó és a kereszthajó metszési mezője) és az apszist övező kápolnakoszorú egységei fölé bordák közé falazott megannyi alakzatú boltmezőt emelnek.

Hans Sedlmayr professzor (1896–1984), akinek véleményét többször kell idéznünk, úgy vélte, hogy a gótikus katedrális leglényesebb mondanivalója éppen a magas oszlopokra helyezett boltmezők által képezett baldachin: szerkezeti finomsága a hívók fölé a mennyorszázhoz hasonlítható védőtetőt, mintegy földi mennyboltot helyez. A magyar nyelv mennybolt szava találón igazolja ezt a gondolatot. A magas boltozatot meg kellett támasztani, az oldalirányú erőket támpillérek fogták fel, s a boltozat terhét gyakran a mellékhajók felett a katedrális külső nézetében is megjelenő boltívek közvetítették a szélső támfalakhoz. Mindez ritmust adott az építmény külsejének, a hatalmas ablakokkal megnyitott oldalfelületnek, a gótikus templom második fontos jellegzetességének. Mert a régi templomok zárt falát éppen a gótika idején fényáteresztő nagy ablakok váltják fel, melyek a korábban komor templombelsőt világos térre változtathatják. Mindez, ismét Sedlmayr szerint, utalás a túlvilági élet remélt fénypompájára. Ezt a gondolatot erősítik a színes üvegablakok is, melyekkel, hála az üveggyártás és üvegfestés technikai fejlettségének, ugyancsak káprázatos hatást tudtak elérni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a színes üveg gyakran a templombelső fényességének rovására ment, Chartres híres ablakai ellenére is a katedrális homályban van, és a bécsi Stefansdom egyenesen sötét. Esmény a St. Chapelle maradt, mely – részben kisebb méretei miatt is – áttekinthető, világos, fényes, és az ablaküvegek ábrázolásai is értelmezhetőek. A gótikus katedrális a boltozati technikával és a vázas építéssel immár fényes-világossá varázsolt templombelső mellett még más módon is szolgálta a mennybolt gondolatot: a kékre festett boltmezőkön mutatkozó arany csillagok, a mennyezetre függesztett hatalmas abroncsokra szerelt mécsesek fénye is ezt a törekvést szolgálta.

A baldachint jelképező boltozatot nemcsak szerkezeti alakitották szabatosan, hogy a boltmezőkre és támasztóbordáikra terhelő súlyt felvegyék, ezek a boltozatok változatos geometriájukkal látványban is szépek, hatásosak. Szépen tagolt, íves bordákkal határolt, csillag, rombusz, vagy más alakú mezők kaleidoszkópszerűen váltakoztak. Császár László építészettörténész (az Építés-Építészettudomány XIX, 1987-1988. évi kötetében) érdekes áttekintését adja a késő gótikus boltozatok variációinak, de idézi azt

a találó megállapítást is, hogy miként a gótikus építőstílus 11. századi kezdetekor a fejlődés nyugatról keletre terjedt, úgy később, főként a gótika befejezéséhez közeledő 15. és 16. században a fantáziateli új változatok inkább Közép-Kelet-Európában alakultak ki. Különösen figyelemreméltó a prágai Parler mester nevéhez kötődő és a bécsi iskola.

Ebben az időben Itáliában már reneszánsz stílusban dolgoztak, a 15. század eleje óta már állt Firenzében Brunelleschi dómjának kupolája, mely merően új felfogást szegezett szembe a gótikával. Mégis mutatkoztak a gótika mellett kitartó kultúrszigetek, így Velence és Anglia. Majd 400 évvel később John Ruskin a *Velence kövei* című könyvében a gótika elhúzódásának példájával emlékeztet a bevált melletti kitartásra. (Mivel nálunk ez időben a lechneri szecessziót sokan ellenezték, siettek is ezt a munkát magyarra lefordítani és 1897-1898-ban három kötetben kiadni). Majd csak Palladio késő reneszánszához kapcsolódik Angliában a gótikától való eltérés, és Közép-Európa is ekkor fordul el a gótikus boltozatépítéstől.

A mennyországba annak kapuján át lehet jutni, kézenfekvő volt a gondolat, hogy a katedrális bejáratával a mennyország kapuját kell szimbolizálni (porta coeli). Ha végignézzük a gótikus katedrálisok kapuzatait, meggyőződhetünk arról, hogy majdnem mindegyik eleget tesz ennek a reprezentációs követelménynek is. A bélezetes kapu már a román templomnak is sajátossága volt, a vonzó hatást a gótika még fokozta. A templomok legtöbbször szentélyével a Szentföld felé irányult, „keletelve” volt. A kapu fölött tehát a nyugati homlokzatot kellett méltó módon megformálni. Az apostolok sora, s leginkább a rózsablak ennek ékes eszközei.

A gótikus katedrális kő ablakkereteit, boltozati bordáit és az oszlopból a boltozatig érő vagy a boltozatba átmenő elemeket a tudomány szintjét elérő rafinált geometrikus szerkesztések alapján faragták. Ez a módszer hozta létre a mérművet. A mérmű felső záradéka legtöbbször az említett csúcsív. A forma – Sedlmayr szerint – gyakran szinte öncélúvá vált, így például amikor a rózsablak körkörösségéből következően egyes csúcsíves szegmensek fejtetőn állnak.

A középkor katedrálisai nemcsak istentiszteletet tartottak. Színházi előadások, irodalmi rendezvények s főként kórusok dal-

játékai is fontos szerephez jutottak bennük. Sedlmayr szerint a középkori költők és a katedrális építőinek szándékai, nagyon is eltérő mesterségeik lehetőségének ellenére is, hasonlóak: mindketten Isten eljövendő országának pompázatát igyekeztek a hívőkben tudatosítani, és ezzel hívőket megtartani-szerezni.

Siegfried Giedion, a 20. század modern építészeti törekvéseinek jeles interpretálója a *Space, time and architecture* című neves munkájában azt írja, hogy az építészet történetében azok voltak a jeles korszakok, amikor az építészet érvényesíteni tudta szupremáciáját a társművészetek felett. Amikor azok szervesen kiegészítették, de nem uralták az építészeti alkotást. A gótikus katedrális korában az üvegfestészet mellett elsősorban a szobrászat az, amelyik érvényt szerez ennek a tételnek. A katedrálisok bejárati, nyugati főhomlokzatain az apostol-sorba helyezett figurák, a kapubélezetbe állított angyalok, a belső térelválasztó falakat (Lettner) ékesítő szobrok (pl. a balga és az okos szüzek) képviselik ezt a műfajt. Néhányszor a falfestés is ebben az „alárendeltségében” remekel, például az orvietói dómban. A gótikus katedrális összművészet-megjelenését szolgálták a mérműre hasonlító fafaragások is. A 14. század legelején a fűrészmalomok forradalmasították a famunkákat, mert szelvényárut tudtak fűrészelni. Amit korábban fából vájtak vagy hasítottak, most pontos méretre vághatták. Így lécz, deszka, palló, horony-ereszték állt az asztalosok rendelkezésére. Utóbbi eredménye a fának felületi elemek (ajtók) és burkolatok készítésére alkalmassá tétele, mert a vázas-táblás szerkezetek vetemedésnek ellenálltak. A fafelület most már csakúgy, mint a kő, díszítést kívánt. Ezért a mennyebolt eszméjének szolgálatában álló mérműhöz hasonló faragásokkal ékesítették a katedrálisok padjait, falburkolatait, az ajtókat és a sekrestyék szekrényeit. Igaz, az ebenisták nemsokára „függetlenítették” magukat és homorló vésőjükkel redőzetet, faragókéseikkel szalagokat-fonadékokat majd – már a reneszánszra utaló – lombotot-gyümölcsöt mutatnak mintáik.

A gótikus katedrális építkezéseinek szervezetei külön figyelmet érdemelnek. Az építkezést megkezdő tervező ritkán élte meg művének elkészültét. Nemcsak a lassú előrehaladás miatt, de háborúk, járványok, politikai változások is meg-meg akasztották a munkát. Néha az elképzelések túlméretezettek voltak, mai szemmel érthetetlenül meghaladták a közvetlen igényeket: Ulm város lakossága a dóm befogadóképességének alig harmadát tette ki,

amikor azt elkezdték építeni. A templomosok építőbuzgalma köré máig élő legendák fonódtak, némely alkotásról nem is tudjuk, ki finanszírozhatta. A vállalkozások egy része hosszú időre félbeszakadt. Beauvais katedrálisra sohasem érte el a kiteljesedését. Saint Denis, Strasbourg és megannyi más gótikus katedrális csonka tornyokkal maradt ránk, Chartres két tornya különbözik egymástól. Milánó, Köln, Prága hatalmas katedrálisait, melyeket megannyian csodálnak a középkor kiteljesedéseként, csak a 19. század polgársága tudta befejezni. Abban a korban fejezték be őket, amely materiális gondolkodásával a mennyország középkori eszményén ugyancsak erős rést igyekezett ütni. Ezeknek a nagy alkotásoknak a befejezését többé nem a mennyország földi eszményképének megvalósítása és befejezése, hanem a nemzeti-politikai gondolat vagy a városkép beteljesedése sürgette.

A katedrálisok mindenütt uralták a városképet. Ezért, amikor 1960 körül Milánóban Gio Ponti tervei szerint a vasaló alaprajzú, a magasházak történetében korszakalkotó Pirelli székház épült, az érsek tiltakozott ellene és azzal érvelt, hogy annak látványa konkurrálni fog a dómmal. Az ellenvetést megmosolyogták, pedig az érseknek igaza volt: mint ahogy Londonban a Temze-parti magasházak építésével a Szent Pál-katedrális klasszicizáló-barokk kupolája is háttérbe szorult, úgy vesztett Milánó belvárosának sziluettjében is pozíciót a vallásos középkornak mennyország-eszménye.

1859-ben elérte Kölni az épülő vasút, felavatták az első pályaudvart. Ebből az alkalomból emlékérmeket verettek. Az érmen az új, akkor még szerény méretű állomási csarnok vasoszlopai mögött az ugyanakkor beteljesüléshez közeledő kölni dóm is látszik. Ez a kép szimbolikus értékű. Hiszen Karl Krauss, a 19. század nagy üvegezett vasúti pályaudvar-csarnokait az új idők katedrálisainak titulálta. Valójában párhuzam mutatkozik, hasonló a mennybolt gondolatához fogható hatalmas, fényes belső tér (amennyiben nem kormozódtak még el az üvegtáblái) és a vázas építés egyaránt. Sajnos a mennyország előrevetítésének eszméjét a pályaudvarnál nagyon is evilági megnyilatkozás váltotta fel: a modern kor katedrálisra a hitben elmélyült megnyugvás helyére a hajszát, a sietséget, az időzavart helyezte. És ez valóban ismét csak az ördög műve lehet.

KUBINSZKY MIHÁLY

ÉRTÉKELVŰ PRAGMATIZMUS

Az 1998-ban alakult koalíciós kormány elődjéhez képest nem csupán új programot fogalmazott meg, hanem a magyar nagypolitika gyakorlatában egy sok szempontból új paradigmát kívánt megjeleníteni. Ennek lényege a pragmatikus és értékelvű politizálás korábban nem látott egységének megteremtése. Ennek érdekében kimondatlanul rehabilitálta az ideológiai és érték-szempontok fokozott képviselőjét, ami az Antall–Boross kormányok hatalomgyakorlásának stílusát idézi. Ezt a Horn-kormány pártjai illetve a hozzájuk közelálló körök rendkívüli ingerültsége is visszajelzi: voluntarizmusnak és – az ő szóhasználatukban ez félreérthetetlenül pejoratív minősítés! – jobboldali fordulatnak minősítve az Orbán-kormány politikáját. Propagandaháborújának lehetőségeit azonban behatárolják a kormány politikájának sikerei, s az, hogy annak megannyi döntésével titokban egyetért. E körülményből fakadóan olyan frontokat nyit, amelyekben keresztül saját kormányzati magatartásának fontos elemeivel helyezkedik szembe (a szociális ellátórendszerek leépítése), vagy olyan problémák megoldásának lassúsága miatt támadja a mai kormányt, melyeket saját politikája idézett elő (az ország gazdasági-szociális kettészakadása). Mindez a személyes szféra kérdéseinek kiélezését, a szocialista-liberális dominanciájú média segítségével folytatott lélektani hadviselés előtérbe kerülését jelzi. A közhangulat alakulása így módon eltávolodik a reálfolyamatoktól, s az a bizakodás, amelyet a Fidesz győzelme és eredményeként az ország megélt, a ciklus közepén visszájára fordult. Ennek ellenére a kormány-pártok támogatottsága lényegesen nagyobb, mint hasonló időpontban elődjeié volt. A hangulat destabilizációja azonban meglehetősen kockázatos fegyver: nem lehet elégszer elmondani, hogy annak a hipotézisnek jegyében, hogy a legfegyvermezettebb szavazókat az MSZP tudhatja maga mögött, milyen kockázatokat rejt a választók elfordítása a politikától. 1998-ban ez a taktika juttatta a MIÉP-et a parlamentbe, s ez a folyamat rákényszerítheti a mai kormányerőket, hogy az Európa-szerte szalonképtelen radikális jobboldal támogatását is igénybe vegye – amennyiben 2002 után is kormányozni akar. Ennek a problémának a kezelése már ma is komoly terhet jelent a kormány számára (lásd: a Vasárnapi Újság problematika...).

A kormánypolitika középpontjába az ember („polgár”) került, szemben a korábban legfontosabb ideológiai, cselekvési és hivatkozási alapnak tekintett „nemzet” (Antall J.) és „az ország gazdasága” (Horn Gy.) kifejezésekkel. Az 1998-ban hatalomra került kormány működésében mindkét szempont képviselője megvalósul, nem kizárják, hanem kiegészítik egymást, s eközben érzékelhető sajátos hierarchikus viszonyuk is. Az Orbán-kormány számára a humánpolitika alapvetően fontos, ami mögött nem filantróp, hanem szigorú gazdasági, szociológiai, stratégiai, nemzetpolitikai megfontolások állnak. A kormány politikája arra a meggyőződésre épül, hogy a magyar társadalom válságában az emberi dimenzió elhanyagolása, semmibevétele meghatározó szerepet játszott, nemcsak a szocialista rendszer keretei között, hanem elődje sajátos restaurációs gyakorlata által is. A Horn-kormány döntően makromutatókra figyelő, azok alakulását az eredményessége mércejének tekintő, javulásukban (egykori tervgazdasági reminiszcenciák jegyében) a maga legfőbb sikerét látó és ünneplő magatartásnak látványos megmutatkozása volt a Bokros-csomagnak az országra oktrojálása. De nemcsak a csomag tartalma és arrogáns megvalósítása volt jellemző az előző koalícióra, hanem az is, ahogyan a mögötte álló pártok máig minden jó forrásának tartják: mintha büszke lehetne egy orvos arra, hogy egy lábszárfekélyt amputációval gyógyított, s a beteg ennek ellenére életben maradt. ...

A „polgári” kormány működését, megnyilvánulását látva kézenfekvő az a következtetés, hogy számára a kormányzás igazi célja a nemzet megmaradásának, fejlődésének biztosítása. Azok a célok (a gazdaság hatékony működtetése, a költségvetés pozíciójának javítása stb.), amelyek – főként – a Horn-kormány működése során döntőnek mutatkoztak, az Orbán-kormány működésében a maguk helyére, az eszközök sorába kerültek.

1998-ban jó néhány rendkívül nehezen illetve drágán megoldható problémát (Postabank, társadalombiztosítás) örökítve utódjára, a Horn-kormány, korántsem csak a maga érdeméből, valóban minden korábnál rendezettebb gazdaságot hagyott maga után. Más kérdés, a politikát tekintve talán a leglényegesebb kérdés, hogy a magyar társadalom ezért aránytalanul magas árat fizetett, a gazdasági krízist elkerülendő kapkodó, átgondolatlan hatású, lényegében minden foglalkoztatási és társadalmi csoportot – néhányat aránytalanul súlyosan – hátrányos helyzetbe hozó

intézkedések álltak a stabilizáció mögött. Ezt a negatív hatást csak a pénzügyi szféra és az akkori kormánypártok klientúrája tudta (legalábbis a törvényesség látszatát megőrző keretek közt) kivédeni.

Az így kialakult társadalmi-politikai folyamatokkal szemben az új kormány legfontosabb feladatának a lelassult rendszerváltozás dinamizálását, a gazdaságban a központi pénzforrások átláthatóbb, takarékosabb felhasználását, a közpénzek magán-pénzzé válását minden lehetséges eszközzel akadályozó modell kialakítását tekintette. Mindennek azonban a társadalom mentális állapotának javítása, a tudat, az állampolgári magatartás rendszerváltásának végrehajtása, a nemzeti kohézió, mint a társadalmi hatékonyság eszközének erősítésére irányuló törekvés adott a korábbi időszaktól radikálisan különböző jelleget. Tehát a rendszerváltás makroszintű lezárását (a magán- illetve piacgazdaság kiépítése, új gazdasági, politikai, biztonsági kapcsolatrendszer kialakítása, a demokratikus, parlamentáris, jogállami rendszer kialakítása, működőképessé tétele) követően a többi, nem kevésbé fontos szintnek az előzőek függvényében kibontakoztatható, jóval lassabban végigvihető átalakítása került napirendre. E folyamatban a prioritások rendszerének megváltozása minden szinten kimutatható.

A kormány céljainak eléréséhez alapvetően szükséges a társadalom tudati-hangulati állapotának javítása. Ezt a törekvést a választók már a Fidesz választási támogatásával visszaigazolták, s az első év kiemelkedő népszerűségi mutatóiban is ez az áthangolódás mutatkozott meg. Az 1998 előtti mentális defetizmus a támogatók arányának csökkenése után sem tért vissza, s ebben nemcsak a gazdaság dinamizálódása, hanem a beindult pozitív folyamatok folytatódása iránti bizalom is kifejeződik – még akkor is, ha ez az időközben taktikát váltó korábbi kormányzati erőkhöz való visszatéréssel, illetve a mostaniak iránti bizalom csökkenésével járt együtt. A megváltozott légkört jelzi, hogy hosszú évek után a lakosság mer adósságokat vállalni, s a kihelyezett hitelek állománya ugrásszerűen megnőtt.

Az elmúlt két évben a politikai szféra küzdelmeiben kiugróan fontossá vált a demokratikus intézményrendszer iránti bizalom kérdése. A koalíció erőfeszítései a korábbi ellenőrizhetetlen, korrupt és pazarló újraelosztási alrendszerek fölszámolására irá-

nyulva nemcsak azok hatékony működtetését, hanem a politikai szféra morális megtisztulását is célozták. A pártállamban a rendszer működését lehetővé tevő, strukturális elemként az átalakulás, illetve a demokrácia viszonyai között is virágozhatott a korrupció, s a Horn-időszak személyi restaurációja folytán rendkívüli méreteket öltött. Ezt a folyamatot 1998 után sikerült visszafordítani: a korrupció részben az erre irányuló közvetlen erőfeszítések, részben a piacgazdaságban megjelenő önszabályozó erők eredményeként érzékelhetően csökkent. A fekete és szürkegazdaság pozíciói ugyancsak romlottak – s ezt a nemzetközi szervezetek fölmérései is bizonyítják. Mindez nem „magától”, nem pusztán a rendszerváltoztatás folyamatában természetesen kialakuló önszabályozó rendszerek létrejöttéből következett. A kormány gazdasági és hatalmi eszközöket egyaránt igénybe vett a cél elérésére (járulékcsökkentés, adórendőrség, maffiaellenes törvénycsomag).

Emlékezetes, hogy a Fidesz győzelmi esélyeinek fölcillanása már a két választási forduló között drámai fordulatot hozott a tőzsdén, s ebben a nemzetközi pénzvilág üzenete jelent meg. Eszerint elfogadhatatlan e közeg számára egy olyan kormány, amely szembefordul a világszerte és a hazai meghatározó gazdasági körökben uralkodó közgazdasági filozófiával és gyakorlattal, s önálló útra kíván lépni. Az új kormánynak ezt már megalakulása előtt tudomásul kellett vennie, s azt követően is megkapta az erre való utalásokat. A koalíció politikáját jól láthatóan befolyásoló rejtett partnerként megjelent az a részben globális, de hazai képviselőivel Magyarországon belül is jelenlévő, *pártok fölötti gazdasági-hatalmi csoport*, amelynek ellenében nem folyhat sikeres kormányzati munka. Az új kormány gazdaságpolitikáját meghatározó szerepet játszott ez a nem is nagyon rejtett gazdasági és informális hatalmi tényező, s az előző években megindult és egyre erősödő folyamatok változatlanok maradtak. Eközben – s ezért igen sok ellenzéki dicséretet kap a kormány – elmaradt az MSZP–SZDSZ kormányzat pénzügyi politikájával történő határozott szembefordulás, bár több jel (így pl. a Surányi György pozíciójával kapcsolatos találgatások rendszeres fölbukkanása, a pénzügyi apparátus korlátozására irányuló lépések) azt mutatja, hogy a kormány annak ellenére sem adta föl korábbi elképzeléseit, hogy azoknak megvalósítása lekerült a napirendről.

A korábbi célkitűzés lényege a jövedelmi különbségek növekedésének megállítása illetve csökkentésük, a hazai (vámterületi) vállalkozások működési feltételeinek javítása, a vállalkozásoknak nyújtott kedvezmények kiegyenlítése, a külföldi és hazai jövedelem- és tőketulajdonosok esélyegyenlőségének megteremtése lett volna. Ez az esetleges kiegyenlítés a mai magyar gazdaságban diktáló multik érdekeinek csorbulását jelentené, ám érdekérvényesítő erejük az eddigiekben minden más törekvést maga alá gyűrte (ennek egyik epizódjaként került sor az 1998 végén bekövetkezett nagyarányú jövedelemkivonásra).

Az Orbán-kormány működésének elején még nem tudott új irányt adni a vámterületi-vám-szabadterületi gazdaság aránya változásának. Ebben az orosz válság, az EU gazdasági problémái is jelentős szerepet játszottak. Eközben a multik szerepe, súlya tovább nőtt, a gazdaság hazai résztvevőinek jelentősége tovább csökkent, ezen keresztül a magyar gazdaság függése a korábbinál is erősebbé vált. A gyakorlatban ez a vámterületi gazdaság szerepének további csökkenésében mutatkozott meg. E folyamat a költségvetési erőforrások bővülésének a GDP növekedési ütemétől való elmaradásában is tetten érhető – amit persze más módon (hatékonyabb adóztatás, kamatlábak leszorítása, alultervezett infláció) ellensúlyozni lehet. A kormány – lehetőségeihez képest – aktív gazdaságpolitikával sokat tett a helyzet megváltoztatásáért. Különösen az infláció visszaszorításában elért 1999-es eredmény dicsérendő, de a kedvező külpiaci helyzeten kívül a belső piac élénkítése is hozzájárult, hogy a kormányzati ciklus közepén a gazdaság két szegmensének teljesítménye közt csökken a különbség.

A kormány törekvéseit jól mutatja az autópálya-építéssel kapcsolatos döntése is. A közbeszerzési eljárás kiiktatásával, nemzetközi tender kiírása helyett hazai fővállalkozó megkeresésével lehetőség nyílt a hazai (kis)beszállítók pozíciójának törvényes keretek közti javítására, s az útépítés profitja így a korábbinál nagyobb arányban marad Magyarországon. Ennek ismeretében világossá válik, hogy mi váltotta ki a külföldi vállalkozói érdekeket megjelenítő (politikai) csoportok drámai ellenállását.

A 2000-ben kialakult konjunkturális helyzet, a kormányintézkedések (gátépítés, lakásépítés serkentése, autópálya-építés beindítása), a növekvő reálbérek, a már nem az elmaradt vásárlások meg-

indulása miatt bővülő piac a helyzet változását jelzi, de ez az elmozdulás még túlságosan rövid ideje tart ahhoz, hogy már most a mélyebb átalakulás bizonyítékát lássuk benne. Annál inkább érdemes óvatosnak lenni, mert a világgazdasági folyamatok el-
lentmondásosak, és sok elemükben fenyegetőek (az euro árfolyamának mélyrepülése, a rendkívül magas olajárak, külső inflációs nyomás). Éppen ezért korai lenne a sokak által elérhetőnek tekintett 7 százalékos fejlődési ráta közelébe jutott GDP-növekedésben már most a választási ígéret megvalósulását látni.

Ez a fejlődés a tervezett-ígért nagy adó- és járulékreformok megvalósítása nélkül jött létre, bár a kis lépések politikája fölfedezhető mögötte. A nagy átalakítás elmaradása néhány kedvező hatású változtatás késedelmét jelenti, de a jelek szerint a stabilitás maga is ösztönző tényező. Ráadásul a látványos beavatkozások felfüggesztése, illetve elaprózása révén a korábban a kormányzásra való képesség hiányával vádolt új kormány már bemutatkozása körül elfogadtatta magát a nemzetközi pénzügyi körökkel, sőt, a független hazai elemzőkkel is. A háttország biztosítása hozzájárult, hogy a kormány a többször is kieleződött helyzetben is nyugodtan tevékenykedjen, s így mód nyílt a krízishelyzetek (orosz pénzügyi válság) enyhülésének kivárására.

Ez a nyugalom tette lehetővé, hogy föllépjen a gazdasági, politikai, ideológiai pozíciók megszerzésén keresztül a Horn-időszakban kialakult zavaros viszonyok kialakításában jelentős szerepet játszott és annak fenntartásában érdekelt, a teljes körű rendszerváltozást akadályozó régi-új nómenklatúra ellen. Lépéseiben a jogi keretek tiszteletben tartásával, de kevés lehetőségét maximálisan kihasználva tudomásul vette, hogy a posztkádári tulajdonviszonyok nem változtathatók meg, a kialakult társadalomstruktúra nem vonható kétségbe, de politikailag nem egyezett ki a posztkádári elittel. Egyelőre inkább csak az ellenzék támadásaiban tükröződik, hogy megindult az a program, melynek értelmében a kormány a közép-
rétegek megerősítésével, a szétszakadóban lévő társadalom közép-
erőinek gazdasági eszközökkel alátámasztott, gyors fejlesztésével növeli a társadalmi kohéziót, s teremti meg a gyorsuló polgárosodás feltételeit, így – közvetve – saját tényleges bázisát. Erre az átalakulásra azonban nem valamiféle hatalmi hegemoniára való törekvés ösztönzi, hanem az a fölismerés, hogy a világ mai átalakulása során, az információs társadalom kialakulásának indulásakor mi-

nél szélesebb, a világtendenciákhoz alkalmazkodni képes rétegre van szükség az ország versenyképességének megőrzéséhez, javításához. Ehhez olyan követelményeket kell teljesíteni (technikai eszközök, kiemelt szintű oktatás stb.), amelyek egyelőre csak egy szűkebb elit számára elérhetőek, de ennek a közegnek gyors növelése alapvetően fontos feladat. Napi szinten ez látszólag ugyan egy – még így is viszonylag szűk – réteg gazdasági-társadalmi előjogainak, szerepének növekedéséhez vezet, s növeli a társadalom demokratikus deficitjét, de már középtávon is elemi feltétele a demokrácia megőrzésének.

Az a társadalom- (sőt: nemzet-) politikai vízió, amely a Fidesz kormányzati szerepvállalása és részben (jóval kevésbé tudatosan, de nagy érzelmi erővel) felhatalmazása mögött állt, alapjában véve azzal a sodródással szemben fogalmazódott meg, amely – a rendszerváltástól sem zavartatva – több évtizede jellemzi az országot. Ennek értelmében ki kellene törni az adósságcspadából, át kéne törni az első „uzsorakör” korlátjait, s akár szerényebb növekedési rátával, de a belül visszaosztható hányad növelésére törekedve formálni egy új „magyar modellt”. *S ha ez nem is valósulhat meg azonnal, el lehet érni, hogy ennek ellenére szakmai és politikai beszédtema legyen.* Ezt a célt szolgálják a Széchenyi-, Neumann-, Szentgyörgyi-terv néven megjelenített programcsomagok, amelyek részletes kidolgozása, megvalósításuk megkezdése átfogó mozgásokat generálhat.

Ez az alternatíva már nemcsak az öröklött kérdésekre, hanem világméretekben a ma (az elmúlt évtizedben) megjelent új problémák megoldására is válasz lehetne. Kidolgozásának nehézsége nemcsak az újonnan formálódó világrend kialakulatlanságából fakad, hanem az új megoldásokat kitermelni képes paradigma hiánya is komoly akadály. Magyarország sajátos történelmi adottságai között ez a paradigma egy olyan politikai verseny tétjévé vált, amelyben a kívánatosnál erőteljesebben hatnak a múlt erővonalai. Többek között ez vezet oda, hogy a kormány vezető pártja, az ideológiai alapvetését jelentő liberális értékek hangsúlyozásától eltávolodva, mind erőteljesebb konzervatív és nemzeti frazeológiát honosít meg. Ehhez természetes háttérrel kínál, s így e folyamatot erősíti a millenniumi év, amelynek programjai amúgy is megkezdhetetlen feladattá tennék a múlttal, történelemmel, nemzettel, identitással kapcsolatos kérdésekkel való szembenézést. A kor-

mány (különösen hitelesen és hatásosan éppen a miniszterelnök) ebben az irányban rendkívül erőteljesen lép fel, olyannyira, hogy ez a magyar politika egészére is kihat. Nemcsak a Fidesz új európai orientáció keresésében, hanem abban is, ahogy politikai ellenlábásait is arra készíti, hogy a korábban általuk negligált témakörre is figyeljenek. Vagyis a kormánypolitika sikerét, helyes célválasztásait kifejezetten visszaigazolja az, hogy vele szemben is igen sok saját törekvést igyekeznek fölvonultatni.

GÁSPÁR G. JÁNOS

BERLINI ANZIX

2000 őszén egy éve annak, hogy a német szövetségi képviselőház és a szövetségi kormány Bonnból Berlinbe költözött. Nyomukban átköltözött számos nagykövetség, „lobbyista” szervezet, s – végül, de nem utolsósorban – számos szövetségi köztisztviselő és családja, köztük feleségemmel együtt én is.

Néhány hete magyar építészekből, építésügyi tisztviselőkből álló delegációt kísértem végig Berlin látványosságain – egyikük, nyilván a valóban impozáns és nagyszabású látottak hatása alatt – azt kérdezte tőlem: vajon nem törekszik-e Berlin az európai főváros szerepére?

A kérdés kissé zavarba hozott, hiszen volt egy olyan, rövid, de felette rossz emlékű korszak a 20. században, amikor Berlin szó szerint tűzzel-vassal ilyen szerepre tört. Látva azonban a magyar kolléga arcán, hogy a kérdésnek sokkal inkább elismerő, semmint illetően történelmi reminiscenciájú háttere volt, rögtönzött válaszomban azt mondtam, hogy politikai és gazdasági szempontból erről szó sincs, hiszen az Európai Unió fő székhelye Brüsszel, gazdasági szempontból pedig, ha a legjelentősebb tőzsde székhelyét veszem alapul, London tekinthető Európa központjának. Némi gondolkodás után hozzátettem, hogy – ha már ilyen ambíciót keres az ember – kulturális téren valóban komoly erőfeszítések történnek Berlin hajdanában legalábbis közép-európai vezető szerepének visszanyerésére. Példaként a Museumsinsel épületegyüttesének folyamatban levő helyreállítását és bővítését említettem, megkockáztatva azt a tézist, hogy a műgyűjtemények és bemuta-

tásuk rangja a jövőben valóban vetekedhet akár a Louvre-éval. Mégis, a választ összességében kissé felületesnek tartottam, ezért magam is tovább gondolkoztam a kérdésen: milyen is Berlin múltbani, jelenlegi és jövőbeli szerepe, mi adja meg sajátos identitását, túl azon, hogy ismét politikai központtá vált? Minden város eleven, változó képződmény, így Berlin identitásának változó elemeit is legfeljebb részben tudom, szubjektív benyomások alapján felvillantani.

1991 óta, amikor a szövetségi képviselőház elhatározta saját, valamint a kormány székhelyének áthelyezését Berlinbe, köztisztviselői körökben nagy volt a „sírás, rívás és fogak csikorgatása”, hiszen ez sokaknak a békés, kissé álmos Rajna-menti, középvárosi környezet felcserélésével járt ismeretlen, „keleti” viszonyokra. Noha Bonnt eredetileg ideiglenes fővárosnak szánták, itt is bevált az a tapasztalat, miszerint semmi sem tartósabb, mint a provizórium. A tisztviselők berendezkedtek Bonnban és környékén, sokan családi házat építettek, s most közülük sokan – kissé átlátszó demagógiával – a Berlin által képviselt nagyhatalmi szellem, az agresszív ambíciók újraéledéséről szónokoltak. Mint csaknem minden demagóg állításnak, persze ennek is volt parányi valós eleme, legalábbis, ha a nemzetiszocialista rezsim szelleméért Berlint tesszük felelőssé – noha ez a feltételezés is sántít, hiszen a náci köztudomásúan Münchent hívták a „mozgalom városának” és Nürnbergben tartották birodalmi pártkongresszusaikat. Kétségkívül azonban Berlin volt mind a nemzetiszocialista rezsim, mind pedig a II. világháború után (legalábbis keleti fele) a kommunista német részállam székhelye. Igaz az is, hogy Bonn valóban a háború utáni, békés, szabad és demokratikus szellemű (nyugat-)német újrakezdés jelképe. Ezt az újrakezdést persze a nyugati győztes hatalmak felvilágosult önérdéke is tette lehetővé, összekötve az „átneveléssel” és a továbbra is a háttérben fenntartott politikai ellenőrzéssel. Mindezzel élő példát adtak egy kissé szarkasztikus, de néha nagyon helytálló magyar mondásra, mely szerint ha nem lennének tapintatlan emberek, akkor nem lehetne bírni a púposokkal. Minthogy a „púpos” nemcsak kezelhetőnek bizonyult, hanem az újraegyesülésre és újfent egyenes tartásra is érdemesnek, logikusan merült fel az alkotmányos szervek székhelyének Berlinbe helyezése is.

Nemcsak a kommunista propaganda, az első világháború óta a nyugati hatalmak sajtója is előszeretettel állította be Berlint (és

Potsdamot) „a porosz militarizmus és reakció fészke” szerepében. Ezzel olyan jól sikerült az európai köztudatban meghatározni a poroszokról és közvetetten az egész németiségről alkotott képet, hogy a porosz tradíció másik vonulata, a jogállamiság, a vallási türelem és a nemzetek fölötti nyitottság szinte eltűnt a köztudatból. Pedig ki fogadta be a nantes-i ediktum visszavonása után nagy tömegben menekülő hugenottákat? Ki hívta meg Voltaire-t udvarába és érintkezett vele egyenrangú partnerként? Hol jött létre az első modern, szakszerű, pártatlan közigazgatás; hol a fél Európának mintát adó közigazgatási bíráskodás?

Ami pedig a porosz történelmi és katonai tradíciókat illeti: a náci valóban megpróbálták ezeket maguknak kisajátítani, de gondoljunk csak az 1944. július 20-i dátummal fémjelzett kísérletre a nemzetiszocialista uralom megbuktatására – az összeesküvés feje, Stauffenberg gróf, ugyan nem volt porosz, de mögötte felsorakoztak a nagy porosz történelmi nevek viselői: Moltke, Tresckow, Yorck von Wartenburg, hogy csak néhányat említsék. Valóban súlyos felelősség terheli a német politikai, katonai és tisztviselői elitet azért, hogy nem fojtotta el csírájában a náci gazemberséget (erről könyvtárakat írtak össze, így itt nem is akarom részletezni) – de ismét csak Berlinre vonatkoztatva: az egyetlen, bár túlságosan késő, de mégiscsak némi eséllyel kecsegtető kísérlet fő színhelye Berlin volt.

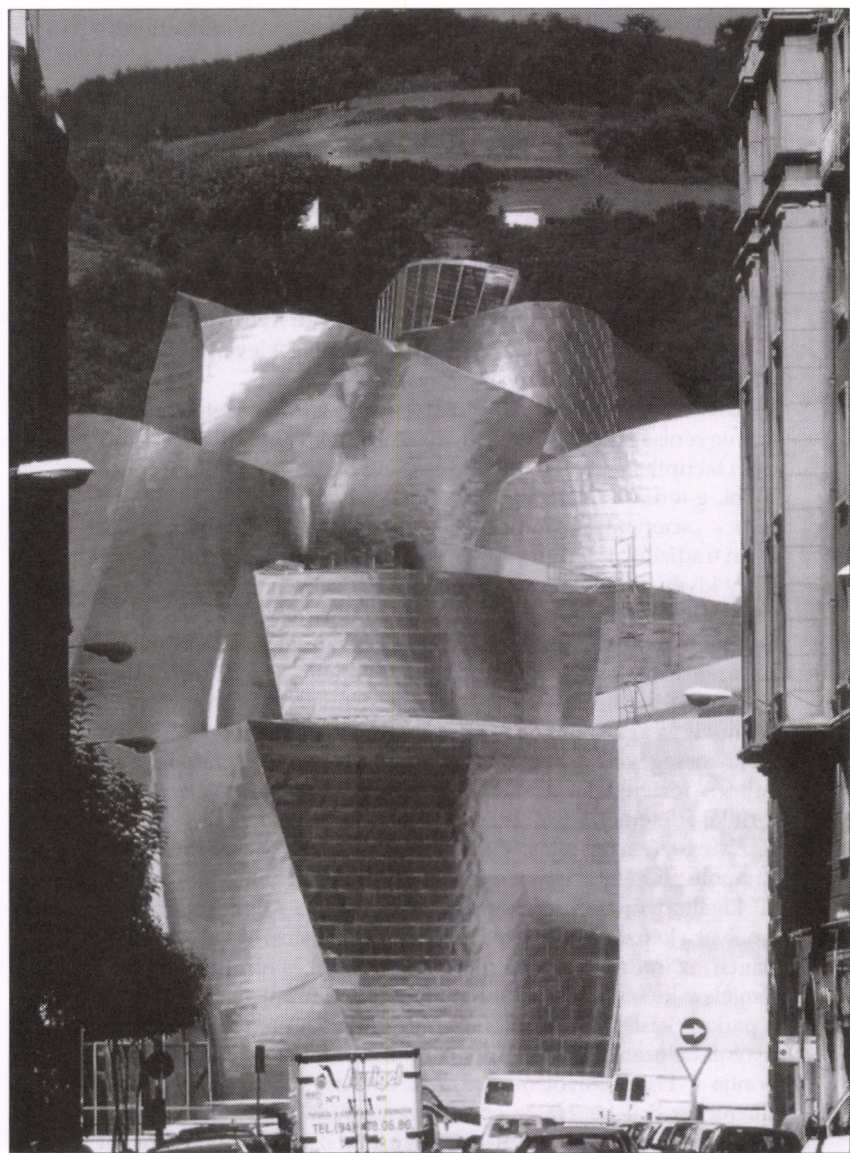
Az ötvenéves, immár nem annyira új, de új székhelyű német demokrácia városképileg markáns és elkészülte óta azonnal nagy népszerűségnek örvendő jelképe Berlinben a Reichstag kupolája. Sir Norman Foster acél-üveg szerkezete a szuverénben, a népben, építészetiileg tudatosítja jogait, hiszen a kupolában felfelé csavarodó rámpáról szó szoros értelmében a körmeire tud nézni azoknak, akik őt vannak hivatva képviselni – amazoknak pedig ismét csak szó szerint mindig szeme előtt lebegnek a szuverén egyes, a kupolában sétáló tagjai. A Reichstag eredeti, Paul Wallot tervezte kupolája annak idején igencsak szemet szúrt a saját magát szuverénnek tekintő II. Vilmosnak, aki a fáma szerint tombolt amiatt, hogy a Reichstag kupolája valamivel magasabb volt, mint a palota kupolája. A palota a II. világháborúban kiégett, műszakilag helyreállíthatónak ítélt romjait a kommunisták lebontatták, így az egyik hatalmi központ építészeti kifejeződése is megsemmisült; annál nagyobb népszerűségnek örvend a Reichstag. II. Vilmos kardcsör-

tető, pedert bajszos és csúcsos sisakos fellépése, amelynek személyes otrombasága vitán felül áll, már az első világháború előtt mondhatni nemzetközi közröhejnek örvendett. Persze a múlt századfordulón egész Európában szokásos volt a militáns hangvétel – legfeljebb a győztes fél utólag igazolva érzi magát. Az első világháború okairól folytatott vita noha véget nem érő téma, ha azonban a legújabb kutatások eredményeit is figyelembe vesszük – lásd például Nial Ferguson németül „Der falsche Krieg” címen 1999-ben megjelent könyvét –, akkor fény derül arra, hogy a berlini vezetés félelme a bekerítéstől nem volt egészen alaptalan, és a – gyakran jogos visszatetszést keltő – erőfitogtató, katonásdit játszó nagyhangúságnak volt némi önmegnyugtató, titkos félelmeiket elhallgattató alapja is. A porosz „alattvalói szellem” katonai aspektusának klasszikus kifigurázása Carl Zuckmayer darabja a „Köpenicki kapitány”-ról (később Heinz Rühmannal a főszerepben nagysikerű film alapjául is szolgált). Ami kevésbé ismert: a valós alapú történeten a legfelsőbb körök és a porosz tisztikar szórakozta a legjobban, mint ahogy ugyanezen körök terjesztették előszeretettel a Zitzewitz grófról, a fertálybolond fiktív porosz katonatisztról keringő számtalan viccet (legnagyobb guszussal a valóban létező család tagjai). Úgyszintén kevésbé ismert a katonai és tisztviselői elit reakciója Heinrich Mann „Der Untertan” című regényére – ezt Viktor Mann memoárjaiban lehet olvasni –, ahol szinte egyhangúlag úgy vélekedtek, hogy pont olyan alakokra, mint a könyv főszereplője, éppenséggel nincs szükség.

A palota tehát megsemmisült, a végrehajtó hatalom központja, a kancellári hivatal átmenetileg – ez a sors fintora – a volt NDK Államtanács épülete. Mind a parlament, mind a szövetségi kormány szembesült azzal a problémával, hogy a legújabb kori történelemben kétes szerepet betöltő épületeket vett át újrahásznosításra. Noha a Reichstag épülete a nácik handabandázásának is színhelye volt, közismert, hogy a parlamentáris demokrácia szégyenletes önmegsemmisítésének, az „Ermächtigungsgesetz” elfogadásának nem a (éppen „frissen” leégett) Reichstag, hanem a Kroll-Oper volt a színhelye. A legtisztább képletet még a Bundesrat jövőbeli épülete mutatja, amely a porosz felsőház, majd az NDK idején akadémiai intézetek székhelye volt – itt joggal lehet némi elégedettséggel tudomásul venni a hasonló funkció térfoglalását. Nehezebb már olyan, náci korbeli épületekkel boldogulni, mint – hogy csak egy

példát ragadjak ki – a volt Reichsluftfahrtministerium, Göring székhelye, ahova a szövetségi pénzügyminisztérium költözött, és amelynek bejárata mellé még az NDK is kreált egy „szocialista realista” falképet, amely, mondhatni, jól megfér a nehéz formákban klasszicizáló homlokzattal. Közvetlenül a „fordulat” után az épület az NDK állami vagyonkezelő ügynökségének székháza volt, amelynek elnöke, a nyugatról jött szociáldemokrata Detlev Rohwedder, a veszett ügyük felett tehetetlenül tomboló úgyszintén nyugatnémet kommunista terroristák merényletének áldozata lett. Kevés olyan épület van, amely ennyire magába sűríti a német legújabb kori történelem rémségeit. „Bejáratosként” hozzátehetem, hogy az épület belseje ehhez meglepően banális irodaház, véget nem érő folyosókkal, furcsa módon a nagy ülésterem sötétbarna faburkolatával, ugyanolyan nemes faanyagból készült asztalaival a tárgyalás menetét mutató nagy képernyők modern akcentusa ellenére ugyanolyan súlyosra sikerült, mint a homlokzat.

Ez az egy példa is mutatja, hogy az építészeti vitáknak tág terület nyílik, Berlin manapság a nemzetközi építészet Mekkája, nemcsak, ami a középületeket illeti, legalább ilyen érdekes a Potsdamer Platz együttese, részben expresszionista elemeket idéző épületeivel, részben még utcaneveivel is – mint a Marlene-Dietrich-Platz – a húszas évek reminiscenciáit újjáébresztetni kívánó igényével. Berlin a húszas években az építészeti avantgárd egyik színhelye volt, Granasztói Pál ismételten említi műveiben a szociális lakásépítés példájaként a Siemensstadtot. Berlin sajátos identitásának talán egyik nyitja, hogy a 18. század óta építészeti generációnként egyszer megújul, néha önként, néha – ez a rosszabbik eset – háború, megosztottság következtében: hiszen a barokk várost csakhamar a Schinkel-generáció városa váltotta fel, ezt pedig a „Gründerzeit” városa, majd a századforduló reformarchitektúrája és a Bauhaus szelleme, mindezt az ötvenes-hatvanas évek újjáépítési erőfeszítése nyugaton és keleten, majd az újraegyesülés utáni szinte robbanásszerű változás. Mindez sem Londonban, sem Párizsban nem található meg, és egyszerre jelzi mind Berlin vitalitását, mind néha kissé parvenü, vásári jellegét. Persze ez a vedlés még Berlinben sem terjed ki a város egész területére, mint a legtöbb európai nagyvárosban – itt elérkez-

tünk a kontrasztok mellett a hasonlóságokhoz –, a századfordulós negyedek „yuppie” körökben a legfelkapottabbak, Berlinben még megtévezve a Kelet–Nyugat problémával. A mai Berlin legdivatosabb negyedének a volt Kelet-Berlin területén fekvő Oranienburger Straße és környéke, a hajdan jelentős részben zsidók lakta volt előváros számít, ahol szembeszökőek a kontrasztok: méregdrága lakbérű, igényesen helyreállított századfordulós házak, galériákká, elegáns üzletekké alakított volt remízek, műhelyek mellett még mindig háborús belövésekkel szabdalt homlokzatú, igazi NDK-elhanyagoltságú épületek, melyek ablakaiból öregasszonyok méla közönnyel szemlélik az utcán nyüzsgő szépeket és gazdagokat... Félő, hogy ez a most még eleven urbanitás előbb-utóbb végképp egysíkúvá válik.

Röviden visszatérve a kardcsörtető császárra: összetett, bonyolult egyéniségéhez tartozik figyelemre méltó nyitottsága a modern technika és tudomány iránt is, ami Berlint rövid időre a – későbbi, e téren is már angolszász hegemoniájú kor kifejezésével élve – „scientific community” nemzetközi fővárosává emelte. Ilyen tradíciókat Berlinnek igencsak érdemes lenne követnie – néhány kivételtől eltekintve, mint pl. a Wissenschaftskolleg, a mai Berlin tudományos szereplése a nemzetközi összehasonlításban legfeljebb jó közepesnek minősíthető. Ez annál is inkább szomorú, mert a később szellemi atyjáról, Wilhelm von Humboldtról elnevezett berlini Friedrich-Wilhelms-Universität alapelveivel – a kutatás és az oktatás egységével, a tanárok és a hallgatók szellemi közösségével – a nagy amerikai egyetemeknek is mintául szolgált. (A történelem iróniája, hogy most a német egyetemek reformkísérleteihez az amerikai egyetemek adnak példát.)

Az egyetem alapítása Berlin és Potsdam egyik aranykorába, a napóleoni háborúk elején elszenvedett vereségek sokkhatása által kiváltott újrakezdés korába esik. Ebben a rövid korszakban, amelyet a képzőművészetekben Schinkel, Persius, Stüler, Lenné és Rauch, az irodalomban Brentano, von Arnim és Eichendorff neve fémjelez, keletkezett az utolérhetetlen berlin-potsdami kultúrtáj. A parkok, kastélyok, templomok, műromok kifinomult veduták bonyolult hálózatával összekapcsolt rendszerének mondhatni csuklópontja a Havel-folyót (amivé a tórendszer itt szűkül) áthidaló Glienicke Brücke. Ha az ember ezen a hídon állva északra néz, a bal parton Persius árkádsorral övezett, szinte induló hajóként

három oldalán vízzel körülvett sacrow-i templomát látja a távolban. A jobb parton, közelebb, a glienickei kastélypark tudatosan enyhén kiemelt pontján, Schinkel könnyed, pergolákkal kísért Casinója látszik. Hátrafordulva, a babelsbergi domb tetején, a sajátosan klasszicizáló neogótikus kastélyegyüttes zárja le a látványt. A Sanssouci-parkkal és kastélyokkal, valamint a Neuer Gartennal már erőteljes kezdeményezések történtek az egyébként inkább szigorú, néha kissé sivár, homoki erdők által dominált brandenburgi táj megszelídítésére. Mégis, III. Frigyes Vilmos és Schinkel generációjának sikerült a helyenként szinte valószínűtlen, álomszerű, az ember alkotta tájat, az építészetet és az immár letűnt életformát harmóniába foglaló „Gesamt-kunstwerk”-kel elérnie azt, ami nemcsak Németországban, hanem szerte a világon ritka történelmi pillanatokban valósul csak meg: az eleganciát, a bájt, a könnyedséget. Ha a 21. század eleji Berlinnek – mint az ötvenéves szabad, demokratikus, nagyhatalmi ambícióktól mentes, nyugodt önbizalmú Németország fővárosának – csak egy kevéssé is sikerül hasonlót alkotnia, mint a 19. század elejének, akkor érdemes a főváros felépítésében részt venni. A Reichstag kupolája egyik lépésnek tekinthető ezen az úton, reméljük, hogy a társadalom és az építészet lesz eléggé kreatív ahhoz, hogy továbbhaladjon rajta.

BRENNER JÁNOS

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. IX., Nos. 9.-10., October 2000, Budapest. Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi. Published by Magyar Szemle Foundation. Chairman: György Granasztói.

Important Motions. Editor's Note by Gyula Kodolányi.

GYÖRGY GRANASZTÓI, historian, Director, Teleki László Institute, Budapest, former Ambassador of Hungary in Brussels. *Morals and Politics – At the Threshold of Our European Integration.* A look at the upheavals and evolution of social mentality and politics during the last half century in Hungary.

LÍVIA MOHÁS, Novelist, psychologist, Budapest. *The Writer as Psychologist, the Psychologist as Writer.* Parallels and contrasts of the two kinds of creativity, seen from inside.

ÁDÁM FARKAS, sculptor, Professor at the Hungarian Academy of Fine Arts, Budapest. *Whale Song and Bee Dance.* An examination of the creative act, its beginnings and forms in the organic world, and the boundaries of the various forms of human creation.

ENDRE MIKLÓSSY, town planner and essayist, Budapest. *Lajos Fülep, the Last Hungarian King, I.* The art historian and thinker Lajos Fülep was a more than life size figure of Hungarian thought, who never wrote his magnum opus yet left an idelible mark in essays and on his many disciples.

ATTILA SZEPESI, Poet and Editor, Budapest. *Angelus.* Károly Ferenczy (1862-1917) began his career with ambitious paintings with a fine touch of mysticism, placing religious scenes into his favourite wooded landscapes. Then the spiritual inspiration dries up, and the beautiful plein air painting of the late years gradually loses its emotional charge.

GÁBOR ERDŐDY, historian, Eötvös Loránd University, Budapest, former Ambassador of Hungary in Bonn. *An Attempt to Broaden Democratic Development in the Revolution of 1849.* The Constitu-

tional Assembly in Debrecen in April 1849 enacts the detronization of the Habsburgs. The much debated decision is here seen as embedded in Kossuth's complex and progressive national and European strategy.

FÉRENC MEZŐ, Assistant Professor of Geopolitics, University of Debrecen. *The Caucasus after the Collapse of the Soviet Union*, Part Two. The region of the Caucasus is the home of a multitude of nations and ethnic groups. Innumerable historical and political fault lines will continue to make it one of the most complex geopolitical entities in the world, a field of multiple tensions.

PÉTER ÁKOS BOD, Chairman, Dept. of Economic Theory, Budapest University of Economics, former Chairman of the Hungarian National Bank. *The New-Old Face of Globalisation, Part One*. Globalisation has to be looked at against the background of its venerable European antecedents, and the European integration process.

1% Metaphysics. **GYÖRGY SZABADOS** has selected a passage from 20th century Roman Catholic thinker Ottokár Prohászka, *The Bread of Life*.

Survey – Books and Events

PÁL PRITZ. *Emotion and Reason*. On the Margins of Géza Herczegh's Book. A second review of the best-selling diplomatic history of the inter-war years. (*A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig*, Magyar Szemle, Budapest, 1999).

GÁSPÁR GRÓH. *110 Years of Sándor Reményik*. A fresh look of discovery at the collected poems of the Transylvanian poet whose work was mostly banned between 1945 and 1989. (Auktor Kiadó, Budapest, 2000).

PÉTER SNEÉ writes on the collection of photographs and other facsimile documents about the novelist Sándor Márai who died in exile in San Diego. (*I, Sándor Márai, Lived Once*. Helikon – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2000).

BÁLINT TÖRÖK. *Textual Erosion*. Postscript to the Essay Legend or Reality. From the new edition of a high school history book the action of Colonel Ferenc Koszorús, commander of the Esztergom Ar-

moured Battalion, who saved the lives of the Budapest Jews by forestalling a pro-Nazi coup in July 1944, has been cut in favour of a dubious self-apology at the Nürnberg Trial of German Ambassador Veessenmayer, engineer of the coup. Who is to benefit?

KATALIN METZ. *In the Bonds of the Crown and the Cross.* A new rock musical on King Saint Stephen, *With Thou, My Lord*, was performed on August 20th, his holiday, in the open air in front of the Cathedral of Esztergom.

KLÁRA TÓTH. *The First Rift in the Berlin Wall – From Warsaw?* Our film columnist looks again, after twenty years, at Andrej Wajda's classic *The Iron Man*, inspired by the Solidarnost movement.

MIHÁLY KUBINSZKY. *Technological Perfection and Gate of Heaven.* Thoughts About the Gothic Cathedral – and its juxtaposition with the modern railway station, in Cologne, as recorded by our architecture columnist.

JÁNOS G. GÁSPÁR. *A Value-Oriented Pragmatism.* Our domestic affairs column analyzes the strategy of the Orbán government.

JÁNOS BRENNER. *Berlin Postcard.* The removal of the German Federal government to Berlin has led to subtle architectural ironies and unintended political overtones.

Art illustrations in this issue follow Ádám Farkas's essay, *Whale Song and Bee Dance.*

E SZÁMUNK SZERZŐI

BOD PÉTER ÁKOS (1951, Szigetvár): közgazdász, egyetemi tanár.

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest): okleveles építészmérnök, építésügyi asszesszor, PhD; építésügyi igazgató a német Szövetségi Közlekedési, Építés- és Lakásügyi Minisztériumban.

ERDŐDY GÁBOR (1951, Budapest): történész, diplomata. A történettudományok kandidátusa. 1992–1996. bonni nagykövet. F. m.: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban, Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye, A 19. századi német liberalizmus.*

FARKAS ÁDÁM (1944, Budapest): szobrász. 1969 óta állít ki itthon és külföldön. Munkácsy Mihály-díj 1981, Érdemes művész 1989. Habilitált egyetemi tanár. 1991–1998 a Magyar Képzőművészeti Egyetem szobrász tanszékvezetője. Nagyméretű kőszobrait maga faragja. Legismertebb munkái: *Köésés, Villányi Szoborpark* (1987-89), *Recski Emlékmű* (1991), *Feléledt oszlop, Fujimi Szoborpark, Japán* (1992), *56-os emlékmű, Pécs* (1996), *Kibontott oszlop, Montignac, Franciaország* (1993–99).

GÁSPÁR G. JÁNOS: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

GRANASZTÓI GYÖRGY (1938, Budapest). történész, egyetemi tanár, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének főigazgatója. 1990–1994 között nagykövet a Belga Királyságban, valamint a NATO és az Európai Unió mellett. Publikációi elsősorban társadalomtörténeti témájúak.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus, a MEH Stratégiai Elemzőközpont munkatársa, óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A *Magyar Szemle* rovatvezetője.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterrel-

nökségi államtitkár. F. m.: *A tenger és a szél szüntelen* (1981), *A létezés-szakmában dolgozom* (1983), *Álom az álomban* (1985), *Hatalmak* (1989), *A létezés hálói* (amerikai költők, ford., 1990), *Január* (1997), *Kentaur-szárnyak* (esszék, 1999).

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron): építésmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992: Ybl-díj, 1996: Prof emeritus cím.

METZ KATALIN (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa. F. m.: *Forgószelelben. Harag György, a rendező-mágus* (1998).

MEZŐ FERENC (1967, Gyöngyös): A debreceni KLTE történelem-földrajz szakán végzett 1996-ban, 1997-től ugyanott tanársegéd. Szakterülete a geopolitika, a közigazgatás. Számos publikáció, valamint egyetemi jegyzet és tankönyv szerzője.

MIKLÓSSY ENDRE (1942, Bercel): író, építésmérnök. Szakterülete a városfejlesztés.

MOHÁS LÍVIA (1928, Bogács): pszichológus, író. F. m.: *Az oroszlános kert* (regény, 1981), *Zuhog, zuhog a hó* (regény, 1983), *Rókavadászat* (regény, 1985), *Ki tudja mi a siker?* (1986), *Imre és Irén* (regény, 1987), *Kölyök a júdásfa alatt* (regény, 1988), *Álmodj, krokodil!* (regény, 1990), *Író olvasónapló* (1995), *Theodora* (regény, 1995), *A táncos*

PRITZ PÁL (1944, Budapest): történész. Kutatási területe a 20. századi magyar történelem, a nemzetközi kapcsolatok története. F. m.: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején* (1982), *Bárdossy László a Népbíróság előtt* (1991), *Magyar diplomácia a két háború között. A trianoni Magyarország (1918–45), Pax Germanica* (1999).

SNEÉ PÉTER (1953, Budapest): az ELTE Bölcsészkarán végzett magyar-népművelés szakon. Szellemi szabadfoglalkozású. Rendszeresen jelennek meg publikációi.

SZEPESI ATTILA (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg kötetei. Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Széltorony* (válogatott versek, 1999). József Attila-díj: 1980, Weöres Sándor-díj (2000).

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista. A Duna TV szerkesztője.

TÖRÖK BÁLINT (1925, Budapest): bölcsészdoktor, közíró. Újságírással 1990 óta foglalkozik. Rendszeresen írt, illetve ír számtalan újságba, folyóiratba (Ring, Pesti Hírlap, Pest Megyei Hírlap, Magyar Nemzet, Bécsi Napló, Confessio, Hitel, Új Ember stb.), sajátos műfaja a történelmi publicisztika. 1994-ben Esterházy-emlékéremmel tüntették ki.

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Csengery u. 82.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.

Kiskunlacháza

Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a
Hírlap-előfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóság.

Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:

MNB 11707024-20332033
vagy

levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75\$, fél évre 38\$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTIJÁK BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli pályaudvar, lapüzlet; Kosztolányi tér; Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri lapüzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zsilinszky u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Móricz Zsigmond körtér, 6-os villamos végállomása; 114. postahivatal; Moszkva tér, Gomba; Örs vezér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN: ATLANTISZ KÖNYVSZIGET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek tere 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., Andrássy út 45.); LITEA KÖNYVESBOLT (I., Hess András tér 4.); CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT (II. Margit krt. 7.); PONT KÖNYVESBOLT (V., Mérleg u. 6.); OSIRIS KÖNYVESBOLT (V., Veres Pálné u. 4-6.) MAGYAR RÁDIÓ, PAGODA; VINCE KÖNYVESBOLT (I., Krisztina krt. 24.); a BALASSI KIADÓ könyvesboltjában (II., Margit u. 1.) korábbi számaink is kaphatók.

HERCZEGH GÉZA

A SZARAJEVÓI
MERÉNYLETTŐL
A POTSDAMI
KONFERENCIÁIG

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

Második kiadás. Ára 1960 forint, lapunk előfizetőinek
a szerkesztőségben 1500 forint.

Az újrakezdések heroikus küzdelmének fontos részesei a tudás emberei, az értelmiségiek. Történelmünk során számtalanszor megmutatkozik, hogy társadalmi funkcióit tekintve a magyar (általánosabban: kelet-közép-európai és kelet-európai) értelmiségi több, mint csupán szakértelmiségi. A gyenge polgárság viszonyai között a tanult ember – kényszerből – nem csupán „tudós”. Példáinkat vehetjük a peregrinusok korából is: Pápai Páriz Ferenc, az idősebb, nemcsak szótárkészítő, de orvostudományi közíró is; Misztótfalusi Kis Miklós értelmiségi, meg nyomdai vállalkozó is; Köleséri Sámuel bányaszakértő és kormányhivatalnok. De nem csak a nagy és ismert nevek támasztják alá megállapításunkat. Egy kis falu papja – ismét csak jórészt szükségből – valószínűleg sokkal több funkciót látott el e tájakon, mint nyugati társa: segített a hatóságokkal való levelezésben, szervezte a helyi társadalmat, gyakran előmozdítója volt a korszerűbb gazdasági eljárásoknak, s sűrűn a lakosok politikai tudatosságának ébren tartója. [...]

Gyenge polgárságú térségünkben – ahol a történelmi megkésettiséget a huszadik században tovább súlyosbította a négy évtizedes kommunista társadalomátalakító kísérletezés a maga polgárságrombolásával – az 1989–90-es rendszerváltoztató fordulat során minden országban kimutatható az értelmiségiek kiemelkedő aránya az új demokráciák politikusi rétegén belül. Hiszen nem volt – honnan is lett volna – professzionális polgári politikus; ezért tehát orvosok, egyetemi tanárok, újságírók, tudományos kutatók sorából kerültek ki a demokratikus politizálás vezetői.

BOD PÉTER ÁKOS

9 771216 623000